

EVOLUČNÍ KONCEPCE V SOUČASNÉM HISTORICKOVĚDNÍM STUDIU KULTURY

(Teorie či narace; co si s nimi dnes počít?) Jan Horský

Evolution concept in present-day historical study of the culture
(Theory or narration, what to do with them today?)

ABSTRACT: The article defends the possibility of using evolutionary schemes in historical sciences, as models for interpreting cultural-historical changes. It points out the possibilities for maintaining certain space within master narratives for explaining the theories of partial developmental processes. The demographic data could, then, be used as hypothetical indicators of the processes of cultural-historical change

Historická demografie, 2011, 35:2:147–178

KEYWORDS: Partial developmental processes, historiography, theory, narration

CONTACT: Doc. PhDr. Jan Horský, Ph.D. Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova v Praze, U Kříže 8, 158 00 Praha 5. e-mail: jan.horsky@fhs.cuni.cz

Úvodem

Při prvotním letmém pohledu by se mohlo zdát, že koncept „vývoje“ (a snad i „evoluce“) patří k zcela základní pojmoslovné výbavě dějepisectví. To bylo snad samozřejmostí ještě před čtyřiceti či padesáti lety. Avšak s nástupem postmoderních, zejména o Foucaulta a o tzv. lingvistický obrat se opírajících kritik, se pro mnohé historiky staly vývojové koncepce jen ideologicky podmíněnými „velkými vyprávěními“, metanaracemi, legitimizujícími snahy toho či onoho politického směřování, literárními fikcemi, konstrukty, které takřka nemají jakoukoli poznávací hodnotu. Domnívám se však, že ve shodě s částí současné literatury z oblasti teorie historických věd a tzv. „filosofie historie“ lze na jedné straně považovat mnohé z narativistické kritiky dějepisectví za přínosné, aniž by se tím však na straně druhé musela odmítnout možnost formulovat v historických vědách teorie vývojových procesů, mající určitou poznávací funkci.

Na následujících stránkách se proto pokusím – po prvotním vymezení některých základních pojmů a jejich vzájemných poměrů („vývoj“/„evoluce“, „proces“, „dějinnosti“ a pod.) – argumentovat ve prospěch možnosti formulovat teorie procesů dějinné proměny „kulturních obsahů“ (Weberův pojem: *Kulturinhalt*), možnosti jejich odlišení od pouhých vyprávění a jejich „empirického“ (rozumí se na bázi měkkých faktů) vykazování. Poukázat bych chtěl na některé příklady takovýchto procesů a na některé možné styčné plochy mezi jejich historickovědním pojednáním a jejich pojednáním jinými obory. Krom tohoto zájmu o „vývoj“/„evoluci“ či prostou „procesualitu“ z hlediska teorie poznání bych chtěl upozornit

i na některé příklady, kdy může historika zajímat pojem „vývoje“ či „pokroku“ jako pojem (popř. idea či ideál), k němuž své jednání orientovali dějinní aktéři. Svě stanovisko ukotvují v rámci – terminologií Miloše Havelky řečeno – „mentalistického paradigmatu“ filosofie dějin.^[1] Prostor tohoto článku neumožňuje podat jakkoli ucelený přehled názorů k dané otázce. Nastíhují tak určitou – jednu z možných – argumentační linii a ve vztahu k ní zároveň vybírám používanou literaturu.

1. Několik poznámek z hlediska dějin dějepisectví a teorie a metodologie historických věd

1.1. Vymezení základních pojmů: „vývoj“/„evoluce“, „proces“

V historických vědách se běžně mluví o (vývojových) procesech a to často ve smyslu protivity struktur, popřípadě se procesualita chápe jako vzájemně se doplňující se strukturací. Termín „vývoj“ či „proces“ se zároveň užívá velmi mnohoznačně, někdy zčásti synonymicky s dalšími výrazy, jako je „evoluce“, popř. i „pokrok“. Dále je zapotřebí rozlišovat běžné užívání termínu „vývoj“ či „proces“ od reflektovaného zavádění pojmu „vývoje“ a „procesu“ a současně také vzít v potaz různá vymezení těchto pojmů,

Předně je vhodné rozlišovat mezi (1.) základním smyslem pro proces či procesualitu, jež je podle mnoha autorů součástí samotné *historické metody*, a (2.) formulací soustavné *teorie* procesu (popř. vývoje, evoluce, pokroku). Historická metoda představuje (ad 1.) kupříkladu podle Jerzyho Topolského „genetický popis vývojových stupňů a napomáhá tak odpovědět otázku, jak došlo k tomu, že nastal určitý stav věci“. Toto vymezení se v jádře neliší od o více než sto let starší definice „podstaty historické metody“, jež podle Johanna Gustava Droysena spočívá v tom, že bytí (*Sein*) skutečnosti rozkrýváme rozбором jejího vznikání (ustanovování se – *Werden*) a z jejího vznikání (ustanovování se) porozumíme jejímu bytí. Tak bylo již s historismem 19. století do samého základu historické vědy položeno přesvědčení o procesualitě, o tom – říká Jürgen Kocka –, že „staré souvisí s novým (kontinuita), nové se odlišuje od starého (změna) a [že] nové se alespoň z části vyvinulo ze starého (vývoj)“. A byť dnes toto přesvědčení třeba již není obecně sdíleno, je snad přece, soudí Kocka, obecná shoda v tom, že historická věda má za svůj předmět změnu (*Wandel*) a přeměňování (*Veränderung*) člověka a jeho společenských vazeb (*Verhältnisse*) v čase.^[2] Studuje tedy určitou

[1] Miloš HAVELKA, *Úvod do filozofie dějin: tradice, možnosti, koncepty*, in: Ivana Holzbachová a kol., *Filozofie dějin: Problémy a perspektivy*, Brno 2004, Masarykova univerzita, s. 29–69, zejména s. 51; Jan HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy*, Praha 2009, Argo, s. 16–17. Čtenáře prosím, aby promínil mé autocitace. Jejich důvodem je snaha neplýtvat zbytečně místem a neopakovat již jednou vyargumentované.

[2] Jerzy TOPOLSKI, *Was ist historische Methode?* in: *Historische Methode*. Herausgegeben von

(alespoň potencionalní) procesualitu. Teorie historických věd však zároveň stále více převádí problematiku (dějinných, evolučních, vývojových) procesů z roviny ontologických úvah (zvažujících procesualitu jako kvalitu, jež náleží objektivně dějinám o sobě) do roviny teorie poznání (tj. koncept procesu je uvažován jako nástroj analýzy a výkladu dějin či určitého historického problému; resp. jako součást narativních struktur).^[3] Soustavné teorie (ad 2.) historického procesu se často váží k pojednání „vývoje“, resp. „evoluce“. Lze spatřovat různé kořeny pojmu/teorie evoluce. V biologickém myšlení se pojem *evolutio* začal kupříkladu objevovat v rámci praeformistické teorie jako opak pojmu *involutio*. Charles Darwin pojímal evoluci nikoli jako toto rozvinutí se praeformovaného zárodku, nýbrž již jinak, prostě jako *změnu*, která nemusí znamenat pokrok, byť pokrok není vyloučen. O evoluci by také ani nemluvil ve smyslu bezvýhradně nutného nárůstu složitosti (jsou i organismy a orgány, které se vývojem zjednodušují). Jednoznačnější, dnešnímu pojetí již blízké, vymezení se dostalo evoluci mimo jiné v souvislosti s embryologickými studiemi a v návaznosti na analogie mezi ontogenezí a fylogenezí, jež byly od přelomu 18. a 19. století hojně promyšlené kupříkladu Karlem Ernstem von Baerem. Ten evoluci (resp. v jeho případě výslovně *pokrok*, *progres*) vymezil jako *růst stupně diferenciaci*.^[4]

Současná biologie tak za kritérium vývoje považuje *růst složitosti* (systému, organismu) a to jak ve smyslu vývoje epigenetického (konvergentní, sbíhavý nárůst složitosti), tak evolučního (divergentní, rozbíhavý nárůst složitosti). Darwinova (a obecně biologická) evoluční teorie byla od 60. let 19. století zejména díky Herbertu Spencerovi přeměněna v širší evoluční filosofii, jež postupem času nabyla jak svého ohlasu v sociálních vědách (někteří sociologové převzali a doposud užívají definici vývoje coby [procesuálního] nárůstu složitosti systému, např. Niklas Luhmann), tak ale i ideologického rozměru (protiklad evoluce vůči stvoření a pokroku vůči prozřetelnosti, na nějž poukazuje kupříkladu Michael Ruse). Z pohledu

Christian Meier und Jörn Rüsen, München 1988, Deutscher Taschenbuch Verlag, s. 100–113, citováno ze s. 102; Johann Gustav DROYSEN, *Historik*, hrsg. von Peter Leyh, Stuttgart – Bad Cannstatt 1977, s. 477; Thomas WELSKOPP, *Historische Erkenntnis*, in: Gunilla Budde – Dagmar Freist – Hilke Günther-Arndt (Hg.), *Geschichte. Studien Wissenschaft – Beruf*, Berlin 2008, Akademie Verlag, s. 122–137, zejména s. 129; Jürgen KOCKA, *Geschichte als Wissenschaft*, in: Gunilla Budde – Dagmar Freist – Hilke Günther-Arndt (Hg.), *Geschichte. Studien Wissenschaft – Beruf*, Berlin 2008, Akademie Verlag, s. 12–31, citováno ze s. 20.

[3] Stefan JORDAN, *Theorien und Methoden in der Geschichtswissenschaft*, Paderborn – München – Wien – Zürich 2009, Ferdinand Schöningh, s. 55 a 148–213.

[4] Srov. k tomu např.: Emanuel RÁDL, *Dějiny biologických teorií novověku*, díl II.: *Dějiny evolučních teorií v biologii 19. století*, k vydání připravili a poznámkami opatřili Tomáš Hermann, Anton Markoš a Zdeněk Neubauer, Praha 2006, s. 25–28 a 202–203; Michael RUSE, *The Philosophy of Evolutionary Theory*, in: Aviezer Tucker (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Wiley – Blackwell Mald – Oxford – Chichester 2009, s. 307–317, zejména s. 309–310.

dnešních historických věd mluví Annette Wittkau-Horgby o Darwinově evoluční teorii jako o výzkumné hypotéze (*Forschungshypothese*), které má význam v rámci teorie poznání (*erkenntnistheoretische Qualität*), a s odkazem na Karla R. Poppera označuje darwinismus za „metafyzický badatelský problém“, jenž je „možným rámcem pro empiricky přezkušitelné vědecké teorie“.^[5]

Jiným příkladem průniku termínu *evolutio* do slovníku (historické) vědy je starší, raně novověké užívání tohoto termínu pro rozvinutí role papíru (listiny). Pojem evoluce, vývoje (*Entwicklung*) začal být následně užíván pro označení rozvíjení výkladu dějin. Z významu souvislosti představení (*Darstellung*) dějin byl – což není nezajímavé pro narativistické kritiky posledních tří či čtyř desetiletí (viz níže) – Justem Möserem přeznačen do významu souvislosti samotného obsahu dějin (*Entwicklung – Zusammenhang des dargestellten Sachverhalte*). Dějiny (jejich obsah, spojitost, organická kontinuita) tak byly v pojetí některých německých autorů přelomu 18. a 19. století (např. Friedrich Carl von Savigny) podle Wolfganga Wielanda zvěčněny (*verdinglicht*). Zároveň také v návaznosti na evoluční smysl německé filosofie (Johann Gottfried Herder, Georg Wilhelm Friedrich Hegel – vývoj ducha i jednotlivých idejí) se zrodila zejména Droysenem prosazovaná představa podmíněnosti historické metody samotným předmětem bádání, zejména jeho ontickou kontinuitou (*rastlose Kontinuität* – jak ukazuje např. Josef Meran). Ustavilo se tak vývojové paradigma (*Entwicklungsparadigma*), které podle Marca Schalenberga vykazovalo v dějepisectví 19. století značnou výkladovou sílu a které si podle Rogera Chartiera zachovalo v podobě přesvědčení o kontinuitě dějinného procesu a totalitě historických epoch výrazný, ne-li rozhodující vliv v dějepisectví až do 60. let 20. století.^[6]

Vznikl tak dějepisný koncept evoluce/vývoje, jenž je svou definicí do určité míry odlišný od svrchu uvedeného biologického a sociologického pojetí. Evoluci lze,

[5] E. RÁDL, *Dějiny biologických teorií novověku...*, díl II., zejména s. 163–167; Mi. RUSE, *The Philosophy of Evolutionary Theory...*, s. 315–317; Ivan MUCHA, *Niklas Luhmann: Systémová teorie a evoluce*, in: Jiří Šubrt (ed.), *Historická sociologie*, Plzeň 2007, Aleš Čeněk, s. 360–360. Annette WITTKAU-HORGBY, *Evolution*, in: *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, herausgegeben von Stefan Jordan, Stuttgart 2002, Philipp Reclam jun. s. 88–90.

[6] Wolfgang WIELAND, *Entwicklung, Evolution*, in: Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck (Hg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Band 2, 1998, s. 199–228, zejména s. 199–201, 203 a 214; A. WITTKAU-HORGBY, *Evolution...*, s. 88; S. JORDAN, *Theorien und Methoden...*, s. 54–56; Josef MERAN, *Historische Methode oder Methoden in der Historie? Eine Frage im Lichte der Methodologiegeschichte*, in: *Historische Methode*. Herausgegeben von Christian Meier und Jörn Rüsen, München 1988, Deutscher Taschenbuch Verlag, s. 114–129, zejména s. 118–121; Marc SCHALENBERG, *Entwicklung*, in: *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, herausgegeben von Stefan Jordan, Stuttgart 2002, Philipp Reclam jun. s. 67–69; Roger CHARTIER, *L'histoire ou le récit véridique*, in: *Philosophie et histoire*, Centre Georges Pompidou Paris 1987, s. 115–135m zejména s. 119–123. (Nově vyšlo v českém překladu jako 10. kapitola publikace: Roger CHARTIER, *Na okraji útesu*, Praha 2010, Pavel Mervart, s. 217–236.)

říká Annette Wittkau-Horgby, vymezit jako *nezvratnou, stupňovitou, pozvolnou proměnu v čase*, přičemž je pro pojem evoluce významný právě tak *aspekt kontinuity* jako *aspekt změny*. Binární opozicí takto pojaté evoluce (vývoje, procesu) je pojem *revoluce*, ať již politické, ať sociální, demografické, vědecké a pod., popřípadě pojem *zlomu* (nejčastěji zlomu epistemologického, paradigmatického).^[7] Ne každý historickou vědou shledávaný či tematizovaný *proces* je *vývojem*. Platí to jak ve smyslu biologické definice, tak ve smyslu definice uváděné Annetou Wittkau-Horgby, neboť nemusí být ani nárůstem složitosti (jenž je ostatně v mnoha případech těžko „historickoempiricky“ prokazovatelný), ani nezvratnou proměnou. Pro historikovědní pojem procesu a vývoje je zároveň konstitutivní kategorií pojem *kontinuity*. Tu je nutné odlišovat od kategorie *kauzality*, neboť kontinuita nemusí být příčinnou souvislostí, ostatně ani sám Droysen ji tak nechápal. Kontinuitu je v dějepiseckém myšlení zapotřebí rovněž odlišovat od teleologické kategorie *finality* (kontinuita nemusí být spojena s předpokladem znalosti „cíle“ dějin, jak upozorňuje Thomas Prüfer).^[8]

1.2. Kontinuita procesu, koherence teorie nebo souvislost vyprávění?

Představa vývojové či „genetické“ *kontinuity* dějin, dějinného procesu, úzce při své formulaci souvisela s Droysenovým pojetím „nového“ jako ideální sumy a pokračování „starého“. Byla však již od sklonku 19. století podrobována kritice. Thomas Prüfer rozlišuje její dva základní směry: (1.) „Realistický“ směr kritiky chápe kontinuitu jako nikoli o sobě jsoucí, nýbrž ji buď dává do souvislosti s „historickým vědomím“ a považuje ji za vytvářenou našim *rozuměním* dějinám (Hans Georg Gadamer – afinita historického bytí a historického vědomí; fenomenologické pojetí „dějinnosti“, úzce související s Heideggerovou, popř. Patočkovou kategorií „pobytu“ [*Dasein*]). Nebo považuje kontinuitu za vytvářenou rozumějícím a zároveň jednajícím subjektem: Spojitost dějin spočívá např. podle Rudolfa Bultmanna v *jednání* každého individuálního Já, které v každém svém Zde a Nyní jedná se znalostí minulosti a s odpovědností za budoucnost. K proudu „realistické“ kritiky původních představ dějinné kontinuity lze přiřadit i koncepci Reinharta Kosellecka, spojující dějinnost s jednáním lidí vždy v určitém „prostoru zkušenosti“ (*Erfahrungsraum*) a s ohledem na určitý „horizont očekávání“ (*Erwartungshorizont*).

[7] Vymezení evoluce: A. WITTKAU-HORGBY, *Evolution*,..., s. 88. Princip zlomu je některými autory, např. Michélem Foucaultem (Michel FOUCAULT, *Archeologie vědění*, Praha 2002, Herrmann & synové; Michel FOUCAULT, *Slova a věci*, Brno 2007, Computer Press, a. s.), uplatňován jako protiklad kontinuitního vývoje velmi důsledně. Jiní však převádějí revoluci opět na svého druhu procesualitu. Protiváhu vůči Foucaultovi v tomto smyslu představuje Thomas S. Kuhn, pojednávající „vědeckou revoluci“ jako (procesuální) přechod od starého k novému paradigmatu (Thomas S. KUHN, *Struktura vědeckých revolucí*, Praha 1997, OIKOYMENH).

[8] Thomas PRÜFER, *Kontinuität/Wandel*, in: Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe, herausgegeben von Stefan Jordan, Stuttgart 2002, Philipp Reclam jun. s. 187–190, zejména s. 188.

Koselleck zároveň spojuje otázku kontinuity (procesu) s teorií historického času. V tom by jej následoval například i Jörn Rüsen a Jütgen Osterhammel.^[9]

Souběžně se rozvíjel i (2.) „konstruktivistický koncept kontinuity“, jenž dějinou kontinuitu pojímá – převážně nominalisticky – jako myšlenkový konstrukt badatele. Může být buď (2a) teoretickým konstruktem. Znamená to odkaz kontinuity k pojmu vývoje (prvotně již v 90. letech 19. století u Geoga Simmela). Nebo (2b) je chápána jako konstrukt narativní, při němž se kontinuita dějinného procesu převádí na *spojitost vyprávění* (zejména od 70. let 20. století: Paul Veyne, Frank Ankersmit, Hayden White, Paul Ricoeur). Kromě toho v 60. letech 20. století přichází Michel Foucault s (3.) programem archeologizace historie, jenž mj. znamená radikální odmítnutí principu „kontinuity“, „kauzality“ a „totality“ (v ontickém smyslu těchto kategorií) a snahu založit historické bádání naopak na předpokladu *diskontinuity*.^[10]

[9] Th. PRÜFER, *Kontinuität/Wandel,...*, s. 187–188. K historickému vědomí srov.: M. HAVELKA, *Úvod do filozofie dějin...*, s. 64–69; Fenomenologickou tradici představují: Hans-Georg GADAMER, *Problém dějinného vědomí*, Praha 1994, *Filosofia*, s. 50–52; Martin HEIDEGGER, *Bytí a čas*, Praha 1996, OIKOYMENH; Jan PATOČKA, *Kacířské eseje o filosofii dějin*, Praha 1990, Academia; Jiří MICHÁLEK, *Co je filosofie?*, Praha 1992, OIKOYMENH, s. 54–57. Dále srov.: Rudolf BULTMANN, *Dějiny a eschatologie*, Praha 1994, OIKOYMENH, s. 121–124; Reinhardt KOSSELLECK, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main 2000, Suhrkamp, s. 349–375; Jörn RÜSEN, *Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik II: Die Prinzipien der historischen Forschung*, Göttingen 1986, Vandenhoeck & Ruprecht; Jütgen OSTERHAMMEL, *Zeiten*, in: Gunilla Budde – Dagmar Freist – Hilke Günther-Arndt (Hg.), *Geschichte. Studien Wissenschaft – Beruf*, Berlin 2008, Akademie Verlag, s. 70–85.

[10] Th. PRÜFER, *Kontinuität/Wandel,...*, s. 189. Ad (2a) srov. z prvotních kritik především: Georg SIMMEL, *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*, in: G. Simmel, *Gesamtausgabe*, Band 2. (hrsg. von H.-J. Dahme), Frankfurt am Main 1989, Suhrkamp, s. 297–423. Ad (2b) se určujícími staly práce: Paul VEYNE, *Jak se píšou dějiny*, Praha 2010, Pavel Mervart; Hayden WHITE, *Tropics of Discourse*, Baltimore 1978, John Hopkins University Press; Hayden WHITE, *The Content of the Form*, Baltimore 1987, John Hopkins University Press; Paul RICOEUR, *Čas a vyprávění I. Zápletka a historické vyprávění*, Praha 2000, OIKOYMENH. Srov. též.: F. R. ANKERSMIT, *Narrative and Interpretation*, in: Aviezer Tucker (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Wiley – Blackwell Mald – Oxford – Chichester 2009, s. 199–208. Ad (3.) srov.: M. FOUCAULT, *Archeologie vědění...*; M. FOUCAULT, *Slova a věci...* Srov. též: R. CHARTIER, *Na okraji útesu...*, s. 117–144. Kritika dějepisného zájmu o historické procesy souvisela také se vznikem *konkurujících směrů a programů bádání*. Jde především o zájem o (sociální, kulturní, mocenské a pod.) *struktury*, jež se začal v dějepisectví objevovat především od 50. a 60. let 20. století (Jürgen KOCKA, *Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme*, 2. erweiterte Aufgabe, Göttingen 1986, Vandenhoeck & Ruprecht, s. 70–81; Peter BURKE, *History and Social Theory*, Cambridge 1992, Polity Press, s. 110–114). Dále pak např. o mikrohistorii, jež se vymezovala jak vůči dějinám velkých procesů, tak vůči studiu makrostruktur (Georg G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitu k postmoderní výzvě*, Praha 2002, Nakladatelství Lidové noviny, s. 95–110 a 115–118; Hans MEDICK, „Misionäre im Ruderboot?“ *Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte*, *Geschichte und Gesellschaft* 10/1984, s. 295–319(či konečně o *historickou antropologii*, jejíž některé proudy akcentují více než dějinou procesualitu

V návaznosti na tyto kritiky se od poloviny 70. let 20. století začala diskutovat otázka poměru mezi *teoriemi* vývojových procesů a *naracemi*. V těchto debatách lze rozlišit (1.) snahy ztotožnit dějepisná pojednání (makro)procesů zcela s „velkými vyprávěními“ (*master narratives*), a tudíž jim upřít jakoukoli epistemologickou, poznávací hodnotu (např. White). Vedle toho se objevily (2.) umírněnější koncepce, které sice dějinné procesy mají rovněž za pouhá vyprávění, avšak uznávají jak možnost odlišit vyprávění pravdivá od fiktivních (např. Ricoeur), tak dokonce i možný pokrok historické konceptualizace (Veyne, viz níže). Proti těmto narativistickým kritikám byla (3.) obhajována možnost formulovat teorie dějinných procesů (jak ukazuje kupříkladu Osterhammel). Byla buď (3a), prvotně zejména v rámci německé školy *Historische Sozialwissenschaft*, hájena možnost podávat výklady historických procesů, které budou alespoň v určitém rozsahu mít status teorií (např. Kocka či Wehler), nebo byly (3b) „historické teorie“ ve smyslu Rüsena pojednáváných, specifických teorií, podávajících výklad přechodu určité entity z jednoho stavu do stavu jiného, obhajovány coby podmnožina „narrativního vysvětlení“. Tato diskuse je, jak ukazuje například Thomas Welskopp, stále živá a zdá se, že ji (alespoň v plném rozsahu) nelze rozhodnout argumentativně, neboť každý z obou táborů vychází z jiného, axiomaticky založeného stanoviska, paradigmatu.^[11]

V jádře těchto diskusí jde o to, zda je historickovědní či dějepisné podání dějinného procesu (vývoje) jen narativní konstrukcí, v níž, jak ukazuje Paul Ricoeur,^[12] je pomocí specifické literární operace, tedy pomocí „zápletky“ (*plot, intrigue*) jakožto „konfigurace heterogenního“, tj. „souladu nesouladného“ prostředkováno jednak mezi jedinečnými událostmi a celkem příběhu, jednak mezi heterogenními faktory a konečně mezi různými časovými momenty; nebo zda se na tematizaci (rozpoznání) dějinného procesu podílejí teorie, coby konsistentní pojmové systémy, sloužící k identifikaci, rozkrytí a řešení historických problémů

kulturní protikladnost (naší a minulé kultury; kultury elitní a lidové a pod.), popř. životní světy individuálních dějinných aktérů (Gert DRESSEL, *Historische Anthropologie. Eine Einführung*, Wien – Köln – Weimar, 1996, Böhlau Verlag, s. 166–180).

[11] J. OSTERHAMMEL, *Zeiten...*, s. 80–81; Jürgen KOCKA, *Gegenstandsbezogene Theorien in der Geschichtswissenschaft: Schwierigkeiten und Ergebnisse der Diskussion*, in: Jürgen Kocka (ed.), *Theorien in der Praxis des Historikers (Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft, Sonderheft 3)*, Göttingen 1977, Vandenhoeck & Ruprecht, s. 178–188; Hans Ulrich WEHLER, *Anwendung von Theorien in der Geschichtswissenschaft*, in: J. Kocka – Th. Nipperdey (eds.), *Theorie und Erzählung in der Geschichte*, München 1979, s. 17–40; J. RÜSEN, *Rekonstruktion der Vergangenheit...*, s. 37–47; Thomas WELSKOPP, *Theorien in der Geschichtswissenschaft*, in: Gunilla Budde – Dagmar Freist – Hilke Günther-Arndt (Hg.), *Geschichte. Studien Wissenschaft – Beruf*, Berlin 2008, Akademie Verlag, s. 138–157, zejména s. 145–146; J. HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním...*, s. 72–75, 79–88 a 136–150).

[12] P. RICOEUR, *Čas a vyprávění I...*, s. 183–187.

(jak je vymezuje Hans-Ulrich Wehler).^[13] Integrativní funkce zápletky vystupuje do popředí především tehdy, nemáme-li ani „empirické“ (řekněme: pramenné), ani teoretické důvody, proč určité skutečnosti v rámci našeho výkladu dějin propojovat. Někteří historikové se snaží nalézt tyto podklady pro propojení určitých jevů v jejich prosté současnosti či následnosti. To však celou věc z hlediska mnou zde sledovaného problému příliš neřeší, neboť jednak je pro některé narativisty, předně pro Ricoeura,^[14] právě samotná potřeba uchopovat zkušenost času pomocí narativních struktur argumentem pro narativistickou teorii dějepisu, jednak z hlediska vlastní teorie vývojového (evolučního) procesu současnost či následnost jevů sama o sobě nemusí ještě nic znamenat. Zaslouhuje tak ještě z jednoho hlediska podrobněji uvážít poměr mezi literárním a teoretickým konstruováním obrazu vývojové spojitosti jevů.

1.3. Teorie a narace

Thomas Welskopp vymezuje „historické teorie“ jako formalizovaná shrnutí důležitých souvislostí, která přeměňují empiricky stanovitelné *pravidelnosti* do výpovědí o pravidlům odpovídajících logických vzorcích vztahů (*Es sind formalhafte Zusammenfassungen wichtiger Zusammenhänge, die empirisch festgestellte Regelmäßigkeiten in Aussagen über regelgesteuerte logische Beziehungsmuster verwandeln*). Welskopp dále upřesňuje (a v tomto zúžení jej, soudím, nemusíme následovat), že se jedná o výroky o *praktikách* aktérů, které se osvědčují (prokazují, *bewähren*) teprve v jejich historickém jednání (*erst in deren historischen Handeln*).^[15]

[13] H.-Ul. WEHLER, *Anwendung von Theorien...*, s. 17–18; J. MERAN, *Historische Methode...*, s. 128–129; Chris LORENZ, *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in der Geschichtstheorie*. Mit einem Vorwort von Jörn Rüsen, Köln – Weimar – Wien 1997, Böhlau Verlag, s. 340–376. Debaty jsou komplikované i tím, že není zdaleka jednoty v tom, co se míní „teoriemi v historických vědách“, respektive „historickými teoriemi“. Krom uvedených vymezení, je zde kupříkladu i Welskoppovo pojetí historických teorií (viz níže) a značně široké pojetí „teorií možných dějin“, o nichž mluví Koselleck. S odkazem na něj by pak šlo také říci, že každé pojednání dějinného procesu – ať mikroprocesu, ať makroprocesu, ať budeme jeho tematizaci chápat jako prostou naraci, ať mu přiznáme alespoň zčásti teoretický status (J. OSTERHAMMEL, *Zeiten...*, s. 79–81) – bude muset vyjít od *teorie možné historie* (R. KOSELLECK, *Vergangene Zukunft...*, s. 204–207).

[14] P. RICOEUR, *Čas a vyprávění I...*, s. 90–104.

[15] Th. WELSKOPP, *Theorien...*, s. 139. Thomas Welskopp uvažuje kromě teorií dějinných procesů (jak je uvedeno na jiném místě) ještě tři další „dimenze teorií“ v historických vědách: (1.) teorie poznání, (2.) „sociální teorii“ (*Sozialtheorie*) ve smyslu pojednání velmi obecných a nadčasových kvalit, týkajících se např. aktérské povahy člověka apod., a konečně (3.) „teorie společnosti“ (*Gesellschaftstheorie*), jež se týkají sice také aktérů, ale v rámci dialektiky individuálních jednání a nadindividuálních struktur (s. 143–1146). Tyto dimenze teoretické práce se navzájem propojují.

Mezi „zápletkou“ – coby „konfigurací heterogenního“, tj. „souladem nesouladného“^[16] –, jejíž pomocí vytváříme obraz (vnitřně) souvislého procesu, jejíž pomocí o něm tedy vyprávím, a „teorií“ takovéhoho procesu však nemusí být příkrý rozdíl. Na jedné straně bychom sice, i s odkazem právě na Welskoppovo pojetí „historických teorií“, mohli říci, že zde je striktní protiklad v tom smyslu, že teorie má *logickou strukturu* a nárokuje si určitou „empirickou“ *vykazatelnost*, kdežto narace nikoli. Avšak na straně druhé se můžeme ptát, zda je tomu skutečně tak, zda mezi teorií procesu a jeho vyprávěním nemůže být spíše plynulý přechod?

Argumentovat by šlo totiž jednak tím, že, s Rogerem Chartierem řečeno, „zápletky“, popř. jejich části se dají určitým způsobem vztahovat k pramenným „stopám“ či „indiciím“. Lze tedy mluvit o jistém způsobu a určité míře jejich „empirické“ *vykazatelnosti*, pokud s Chartierem přijmeme, že se pohybujeme v jiném, svébytném paradigmatu vědění (*paradigme du savoir*), než které je vlastní matematickým a přírodním vědám. Jednak lze odkázat na to, co říká Paul Veyne o „typech“ a potažmo i „teoriích“, totiž že jsou jen *srozumitelným shrnutím* jednotlivých *zápletek*. Z toho bychom mohli vyvozovat, že mezi „zápletkou“ při výstavbě vyprávění a „teorií“ při vymezení „typu“ není příkrý protiklad, nýbrž spíš plynulý přechod. Lze-li „zápletku“ shrnout typem, může to být přeci právě proto, že již do formulace zápletky vstupuje naše určité (byť třeba ještě plně nereflektované, tj. v teorii nepřevedené) *nomologické vědění* a naše znalost *pravidel zkušenosti*. Čím větší bude jejich podíl, tím více pak samo *vysvětlení* či *porozumění zápletkou* bude splývat (či se překrývat) s *teoretickým vysvětlením*. Je tak otázkou, zda Veyneova teze, že „typ“ je jen shrnutím „zápletky“, je argumentem ve prospěch redukce teorií procesů na pouhé narace (jak by s ní patrně nakládali narativističtí kritici dějepisu), nebo právě naopak argumentem ve prospěch (významné míry) možné přítomnosti teorií při formulaci tezí o historických procesech proměny kulturních obsahů.^[17]

Je zároveň zapotřebí rozlišovat (*a*) pojednání určitého (vnitřního) *mechanismu* takovéhoho procesu (lze snad říci „hybných sil“, byť je to termín negativně konotovaný jeho marxisticko-leninským ideologickým zneužitím), tj. námi zvažovaného zdroje jeho „*vnitřní dynamiky*“ – ač mluvím o „vnitřních“ mechanismech, pohybují se stále na bázi nominalistického konstruování ideálních typu – od (*b*) popisu vlastního *průběhu* určitého procesu proměny studovaného kulturního obsahu. Míra narativity či naopak teoretičnosti bude v případě (*a*) a v případě (*b*) patrně odlišná. Zdá se, alespoň viděno z hlediska mentalistického paradigmatu filosofie dějin, že se svrchu uvedeným způsobem dá významně oslabovat skepse, která by

[16] P. RICOEUR, *Čas a vyprávění I...*, 183–187.

[17] R. CHARTIER, *L'histoire ou le récit véridique...*, s. 127; P. VEYNE, *Jak se píšou dějiny...*, s. 166–167. Srov. též: J. RÜSEN, *Rekonstruktion der Vergangenheit...*, s. 24–30; Ch. LORENZ, *Konstruktion der Vergangenheit...*, s. 217–219; Max WEBER, *Schriften zur Wissenschaftslehre*, hrsg. Michael Sukale, Stuttgart 1991, Reclam Verlag, s. 111–115.

jinak vůči dějepisnému uvažování o vývojových či evolučních procesech z narativistické kritiky plynula. Zdá se zároveň také, že narativistická kritika dějepisectví je tím oprávněnější, čím více se historikové snaží o holistický přístup a čím větší mají – třeba jen implicitní – ambice podat obraz celých dějin. Naopak čím analytičtější dějepis je, tím více se vymyká narativistické kritice.^[18]

1.4. Celistvý dějinný proces vs. parciální procesy

Welskopp jako jeden ze čtyř „rozměrů teorií v historických vědách“ uvádí „velká vyprávění“ coby podání „>dějiny< jako určitého spojitého procesu“.^[19] Vůči těmto – což je předmětem sporu – „teoriím“ dějinného procesu pak zvažuje oprávněnost jejich narativistické kritiky jako pouhých vyprávění. Je však nutné rozlišovat *mezi* (a) snahou pojednat „dějiny“ jako kontinuitní a vnitřně propojený „proces“ kupříkladu cesty člověka ke svobodě (nebo „civilizování člověka“ či „odkouzlení světa“) na jedné straně a (b) na straně druhé snahou pojednat historickou procesuální proměnu určité entity (filosofického, právního a pod. pojetí svobody; Eliasem pojmenovaného „habitu“; Weberem sledované míry přítomnosti „magie“ v „náboženství“), tj. pojednat určitý dílčí (parciální) proces dějinné proměny nějakého explicitně pojmenovaného a pomocí definovaných kritérií selektovaného kulturního obsahu. Proces „cesty ke svobodě“, „civilizace“, tj. stabilizace „habitu“ či „odkouzlení světa“ je pak v tomto druhém případě výpovědí o dějinné proměně určité části, vrstvy či segmentu sociokulturní skutečnosti. Je konstrukcí, jež si nenárokují vystihnout povahu a proměnu celé sociokulturní skutečnosti. Vztahuje se jen k určité entitě, přičemž je zřejmé, že jiné, vůči ní heterogenní entity sociokulturního světa mohou (ale nemusejí) vykazovat znaky zcela jiných proměn. Lze pak říci, že co se týče snahy podat obraz celistvého dějinného procesu, je její narativistická kritika zajisté na místě. V případě procesů dílčích je však – domnívám se – přinejmenším schůdné prokazovat jejich *možný* teoretický ráz, jenž se tou či onou měrou může mísit s narativními prvky.

To, zda si dějepisectví činí ambice podávat výklad celých dějin, tedy *celistvého dějinného* vývojového procesu, nebo zda se explicitně omezuje na analýzu jedné či více z řady paralelních vývojových linií, poměrně úzce souvisí s tím, co si vlastně klade jako základní pole svého bádání. Často se setkáváme se dvojím způsobem, jímž dějepisectví samo sebe vymezuje: buď (1.) vztahem ke skutečnosti (případně ke skutečnosti v její historicitě), nebo (2.) vztahem k minulosti. V prvním případě (ad 1.) je podle Rogera Chartiera a Georga G. Iggerse „vztah ke skutečnosti, jež předcházela vznik dějepisného textu a existovala mimo něj a o které má historický text podat srozumitelnou zprávu, (...) konstitutivním prvkem dějepisectví a zároveň prvkem odlišujícím ho od báje či padělků“. Lze tak dojít k představě plně „rovnocennosti všech historických >objektů<“, aniž by

[18] P. RICOEUR, *Čas a vyprávění I...*, s. 248–257 a 286–287; J. HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním...*, s. 99–106.

[19] Th. WELSKOPP, *Theorien...*, s. 141.

se prvotně přihlíželo k jejich časové kvalitě. Tyto „objekty“ lze z povahy metody chápat jako „zlomy“ zcela od sebe navzájem oddělené jak podél časové osy, tak jí napříč (ve smyslu „diskursivních formací“ tak, jak o nich Foucault mluví v *Archeologii věděni*). Lze jim, nebo jejich řadám připisovat různou dobu trvání (různou časovost), přičemž je v zásadě jedno, zda jsou vůči badateli minulé či přítomné. Tyto „objekty“ lze zároveň identifikovat jako (zřetelně definované) entity, jejichž dějinnou variabilitu lze studovat, aniž by se muselo s holistickou ambicí usilovat o rozpoznání co nejkompexnějšího kontextu, v němž se tyto entity v různých dobách vyskytovaly.^[20]

V druhém případě (ad 2.) se dějepisectví vymezuje vztahem k minulosti (ze současných autorů např. Jörn Rüsen a svým způsobem také Thomas Welskopp). Neznamená to, že by se při tom musela „minulost“ považovat za něco nesporně daného. „V tomto smyslu,“ soudí kupříkladu Welskopp, „nepředpokládají dějiny (*Geschichte*) ani dnes nijakou uchopitelnou (*greifbare*), >reálnou< minulost (*Vergangenheit*), ale pouze nějakou představitelnou někdejší přítomnost (*ehemalige Gegenwart*), jež se nám zdá být plausibilní, neboť my sami se v jisté přítomnosti (*in einer Gegenwart*) pohybujeme“. To je blízké představě historie jako zpřítomňování minulosti (jak o ní uvažuje Rüsen). Z mnou zde sledovaného hlediska v sobě zahrnuje tento způsob vymezování toho, co má být dějepisně zkoumáno, přinejmenším dva problémy: Jednak je v tom implicitně obsažena holistická ambice vztahovat se k celku minulosti či „někdejší přítomnosti“ v jeho co největší obsahové plnosti (nejde tudíž o vztah k „objektu“ v dějinném čase, nýbrž o vztah k samotnému *obsahu* dějinného času). Jednak to však také předpokládá schopnost rozlišit mezi *přítomností* a *minulostí*, což není tak jednoduché, jak by se mohlo na prvý pohled zdát.^[21]

[20] Srov.: G. G. IGGERS, *Dějepisectví...*, s. 20–21; R. CHARTIER, *L'histoire ou le récit véridique...*, s. 123–126; M. FOUCAULT, *Archeologie věděni...*, s. 263–292.

[21] Srov.: Th. WELSKOPP, *Historische Erkenntnis...*, s. 133; Jörn RÜSEN, *Historische Methode*, in: *Historische Methode*. Herausgegeben von Christian Meier und Jörn Rüsen, München 1988, Deutscher Taschenbuch Verlag, s. 62–80; Jörn RÜSEN, *Typen des Zeitbewusstseins – Sinnkonzepte des geschichtlichen Wandels*, in: *Handbuch der Kulturwissenschaft*, Band 1: Grundlagen und Schlüsselbegriffe. Herausgegeben von Friedrich Jaeger und Burghard Liebsch, Stuttgart – Weimar 2004, Verlag J. B. Metzler, s. 365–384. Nabízí se různá rozlišení: Buď (a) budeme přítomnost chápat jako *okamžitě* „Nyní“. Pak ale je nutno přiznat, že již samotná tato věta, kterou lze vyslovit, napsat či číst, začala v minulosti a bude ukončena v budoucnosti. To, že jsme i přes to schopni zamýšlet či vnímat její obsah (význam), odkazuje k nejednoznačnosti kategorií *minulost*, *přítomnost* (*Nyní*) a *budoucnost*. Musíme buď pojmout kategorii *přítomnosti* jinak (ostatně tak s ní pracuje i Welskopp) než jako *okamžitě* „Nyní“, nebo (resp. zároveň) musíme uznat, že povaha skutečnosti je složitější, než aby ji bylo možné popisovat pomocí striktního odlišení „minulého“, „Nyní“ a „budoucího“ (tuto povahu je např. možné vystihnout dualitou diachronní dynamické procesuality a synchronní statické struktury; nebo lze říci, že v každém „Nyní“ jsou přítomny různé vrstvy skutečnosti, které mají rozmanitou od sebe odlišnou temporalitu, srov. Koselleckův pojem „současná nesoučasnost“, srov.: R. KOSELLECK, *Vergangene Zukunft...*, s. 349–375; Zde-

Vymezení dějepisectví jeho vztahem k (nerozrůzněné) „minulosti“ v sobě, jak řečeno, skrývá ambici podat obraz *celého* dějinného procesu. Jörn Rüsen v tomto smyslu vymezuje historickou metodu jako sumu pravidel, jejichž pomocí přítomňujeme minulost jakožto dějiny. Pojednáme-li kategorii „minulosti“ holisticky, bude Rüsenova definice znamenat, že můžeme sice pojednat rozmanité procesy vývoje určitého „historického individua“, budou to však vždy procesy celistvé.^[22] Pro historickou vědní snahu pracovat s teoriemi různých vývojových procesů se tak mnohem více hodí vymezit dějepisectví vztahem ke skutečnosti (k parciálním skutečnostem) Přidržel bych se proto toho, co říká Paul Veyne s odvoláním na Maxe Webera totiž, že se historie musí zbavit představy protikladu minulosti a přítomnosti.^[23]

Je tudíž zapotřebí odlišovat, zda (1.) je pojednáván proces vývoje *veškeré* dějinné (sociokulturní) *skutečnosti*, nebo (2.) *proces parciální*, tj. proces vývoje jen určité vrstvy, segmentu či části, tj. proces vývoje explicitně pojmenované a podle definovaných kritérií z celkové skutečnosti vyňaté entity. Způsobem takového tématizace může pojednání parciálního procesu naplňovat znaky „analytického přístupu“ (jenž pojednává Lorenz). Domnívám se, že v případě parciálních procesů je možné výrazně oslabit integrativní funkci zápletek a posílit úlohu vývojových teorií jako

něk VAŠÍČEK, *Archeologie, historie, minulost*, Praha 2006, Nakladatelství Karolinum, s. 111–117). Nebo (b) budeme – z části v návaznosti na Reinharta Kosellecka (R. KOSELLECK, *Vergangene Zukunft...*, s. 349–375) – onu *přítomnost* vztahovat k (potencionálně uvědomitelnému) obsahu *žité zkušenosti* badatele (aktéra, subjektu), k určitému horizontu této zkušenosti či – Koselleckovým termínem řečeno – k *prostoru zkušenosti* (*Erfahrungsraum*). Avšak ani tím nezískáváme jednoznačné rozhraničení mezi minulostí a přítomností. Můžeme se kupříkladu ptát, nakolik je žitá zkušenost během života jedince proměnlivá, nakolik se na této individuální žité zkušenosti podílejí kolektivní (jazykové, kulturní, sociální) obsahy a nástroje uchopování zkušenosti a pod. Řešení kategorie přítomnosti odkazem k žité zkušenosti nás tak může mimo jiné přivést k rozhraničování mezi *pamětí a dějinami* (Zdeněk VAŠÍČEK – Françoise MAYER, *Minulost a současnost, paměť a dějiny*, Brno – Praha 2008, Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 153–185).

[22] Srov.: J. RÜSEN, *Historische Methode...*, s. 62. Tam totiž, kde se spoléhá na jednotu historické metody, spoléhá se namnoze implicitně i na celistvost (jednotu, všeobsažnost) historického procesu samotného vývoje určitého tzv. „historického individua“ (např. kultury, civilizace, národa, státu, instituce, vědy a pod.). Způsob a konkrétní obsah pojednání takového procesu může být značně rozmanitý, a to v závislosti na hodnotovém horizontu (normativní perspektivě) (Ch. LORENZ, *Konstruktion der Vergangenheit...*, s. 407) a na teoretické perspektivě (J. MERAN, *Historische Methode...*, s. 128–129; Ch. LORENZ, *Konstruktion der Vergangenheit...*, s. 407; Th. WELSKOPP, *Theorien...*, s. 143–146 a 149–155), z jejichž výchozích hledisek je tím kterým badatelem pojednáván. Vždy to však bude celistvý dějinný proces, jehož pojednání bude vykazovat rysy přístupu, jenž Chris Lorenz označuje jako „holistický“ (Ch. LORENZ, *Konstruktion der Vergangenheit...*, s. 238–239), a potud, pokud bude mít ambice být celistvým pojednáním (vyprávěním) celých dějin, bude vyhovovat definici „historické intencionality“, kterou nabízí Paul Ricoeur (P. RICOEUR, *Čas a vyprávění I...*, s. 183–187. s. 248–257).

[23]) P. VEYNE, *Jak se píšou dějiny...*, s. 382. Vedle toho by se měla zbavit ještě kategorie kontinuity a událostní optiky (s. 382).

nástrojů vysvětlení těchto procesů. Ostatně v tomto duchu a pod vlivem kritik původního evolučního konceptu a s rostoucí sensibilitou pro mnohvrstevnatost sociokulturní skutečnosti, pluralitu sociálních segmentů, subkultur a kontrakultur (tzv. „kulturní obrat“ 80. let 20. století) a pro problematiku reprezentace a pluralitu sémantických polí („lingvistický obrat“ 90. let) se v posledních desetiletích pracuje stále více s představou dílčích, parciálních vývojových procesů jak různé šíře co do rozsahu oblastí socio-kulturní skutečnosti, již se týkají, tak různé doby trvání (proces odkouzlení světa, civilizační proces, proces přechodu od starého k novému demografickému režimu, proces urbanizace, modernizace, sekularizace atd.). Pro metodologické a teoretické utřídění těchto (teorií) procesů navrhuje Jürgen Osterhammel použít „trialektiku“ anglické historičky Penelope Corfield, rozlišující (a) mikrozměny (*micro-change*), (b) makrozměny (*macro-change*) a (c) kontinuitu (*continuity*), kteréžto kategorie lze ztotožnit s procesy různé šíře a různé temporality.^[24]

1.5. Přetrvávající produktivita procesuální analýzy

V případě parciálních procesů by nás měly narativistické kritiky nabádat k tomu, abychom jednak (a) zvažovali, zda naše důvody integrovat jevy pomocí vývojového schématu jsou skutečně „empirické“ či teoretické a nebo jen vypravěčské, a jednak abychom kriticky posuzovali, (b) nakolik náleží procesualita skutečně povaze sledovaného „objektu“ (problému, entity, skupině jevů), nebo nakolik se nám naopak určitá variabilita podob tohoto „objektu“ jeví jako procesuální (vývojová, evoluční) proměna právě jen proto, že jsme si k jejímu studiu zvolili *diachronní* přístup, tj., že jsme vývojovost, procesualnost učinili nástrojem našeho interpretování skutečnosti. „Vývojové paradigma“ může být dnes načteno z „metodologické naivity“ (jak upozorňuje Schalemborg), oprávněné by to však bylo jen tehdy, pokud by si nárokovalo všeobecnou platnost. To, že lze nejen v případě různých verzí světodějinného procesu, ale i v případě některých dílčích makroprocesů prokázat jejich narativní a ideologický ráz, ještě přece ihned neznamená, že takovými z noetického hlediska být musejí. Jiné či jinak konstruované makroprocesy mohou vykazovat větší či menší měrou „blízkost empirii“ (říká Osterhammel) a lze jim tudíž i přiznat teoretický status.^[25]

[24] J. OSTERHAMMEL, *Zeiten ...*, s. 79–82; Penelope J. CORFIELD, *Time and the Shape of History*, New Haven 2007, zejména s. 123; Roger CHARTIER – Daniel ROCHE, *Sociale (histoire)*, in: Jacques Le Goff – Roger Chartier – Jacques Revel (eds.), *La Nouvelle Histoire*, Paris 1978, s. 515–521; Paul NOLTE, *Historische Sozialwissenschaft*, in: Jochen Eigach – Günther Lottes (Hg.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2002, Vandenhoeck & Ruprecht, s. 53–68; Charles TILLY, *Neuere angloamerikanische Sozialgeschichte*, in: Jochen Eigach – Günther Lottes (Hg.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2002, Vandenhoeck & Ruprecht, s. 38–52.

[25] M. SCHALEMBERG, *Entwicklung ...*, s. 69; J. OSTERHAMMEL, *Zeiten...*, s. 81.

Zájem o historickou procesualitu tak zůstává součástí badatelské praxe nejméně dějepisné školy. Lze uvést nejen příklad tzv. *historické sociologie*, ale třeba také nemalý zájem o Eliasovu teorii civilizačního procesu, a to i od historiků, kteří se přihlašují k inovativním programům typu *historické antropologie* (např. Richard van Dülmen či *New Cultural History* a *New Intellectual History* (Roger Chartier 1997). Explicitně ke studiu (makro)procesů a (makro)struktur zaměřuje svůj badatelský program německá škola *Historische Sozialwissenschaft*. Sociální dějiny se podle Kocky zabývají „dějinami sociálních struktur, procesů a jednání, vývojem (*Entwicklung*) tříd, vrstev a skupin, jejich pohyby, konflikty a kooperacemi“. Obdobnou definici historické sociální vědy podává nově také Paul Nolte. V rámci sociálních dějin se hledá způsob, jak propojit původní procesuální a strukturální analýzu s kritikami vzešlými z kulturního a lingvistického obratu.^[26]

Jiným způsobem, jak uchovat i přes přijetí kritiky kategorií kontinuity a totality v rámci sociálních dějin, resignují-li na ambici studovat sociální celistvost, či v rámci historické demografie či dějin kultury a myšlení *možnost rozkrýt* případnou (*procesuální*) *proměnu* v definičním rámci určitého jevu, se od přelomu 60. a 70. let stala *histoire sérielle* (historie sérií, řad), prvotně rozpracovávaná ve francouzské škole *Annales*. Ta tím, že „vybírání série z časového kontinua vytržených týchž“ (jak ji charakterizuje Ricoeur), umožňuje pracovat s přesně definovanými a podle zřetelných kritérií vybranými proměnnými, tj. zvolenými jevy (např. určitá demografická veličina, určitá sociální či diskursivní praktika). Lze pak sestavit (časovou) řadu (sérii – popř. i více řad a sledovat jejich „křížení“) konkrétních projevů těchto proměnných. Pramenné stopy (*traces*) – ať již diskursivního, ať ikonografického či statistického rázu (říká Chartier) – pak slouží jako *indikátory* (o nichž uvažuje Vašíček) stálosti či proměny jevů zvolené řady. Případné změny v rámci takové řady pak mohou – ač jejich tematizování někteří narativisté rovněž podřazují kategorii zápletky (Veyne i Ricoeur) – vykazovat znaky *procesu* (popř. vývoje, evoluce). S pojmem procesu je však při tom nutno nakládat zcela *nominalisticky* a pracovat s ním s plným vědomím, že o něm lze mluvit pouze v rámci referenčního systému, jenž je dán definicí řady, plynoucí z výchozích teorií a badatelských hledisek. Takto tematizovaný proces nelze na bázi historické vědy považovat za indicii jakkoli pojednávaného obecného dějinného procesu (vývoje lidstva a pod.). *Histoire sérielle* tak naplňuje rysy „analytického

[26] Jiří ŠUBRT (ed.), *Historická sociologie*, Plzeň 2007, Aleš Čeněk; Norbert ELIAS, *O procesu civilizace*, díl I.: *Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny chování světských horních vrstev na Západě*, Praha 2006, Argo; Norbert ELIAS, *O procesu civilizace*, díl II.: *Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace*, Praha 2007, Argo; Richard VAN DÜLMEN, *Gesellschaft der frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*, Wien – Köln – Weimar 1993, Böhlau Verlag, s. 16–61 A 361–401; Roger CHARTIER, *On the Edge of the Cliff. History, Language, and Practices*, Baltimore – London 1997, The Johns Hopkins University Press, s. 107–144; J. KOCKA, *Sozialgeschichte ...*, s. 82; P. NOLTE, *Historische Sozialwissenschaft ...*, s. 54; Ch. TILLY, *Neuere angloamerikanische Sozialgeschichte ...*, s. 52.

přístupu“, tj. resignuje na dějepisectvím často proklamovaný – být v rámci vědy nenaplnitelný – „holistický přístup“ (popsaný např. Lorenzem) a na snahu o podání obrazu změny v co možná nejširším (komplexním) kontextu, jíž by za rys historické vědy považoval Kocka.^[27]

Uvedené způsoby zvažování vývojové procesuality v rámci části současné historické vědy zároveň umožňují položit řadu noetických a epistemologických otázek: Nabízí se debata vztahu mezi kategorií *kontinuity* a *historicity* (Welskopp). Dále pak zde je k promýšlení poměr mezi *procesualitou* a *změnou* a to ve vztahu k poměru *zlomu a změny*. Je pojem určitého parciálního procesu pouze *ideálním typem*, jehož pomocí označujeme sumu ryze disparátních změn (popř. zlomů), které vykazují diskrétní „objekty“ bádání; nebo (alespoň v některých případech) existuje mechanismus, jenž těmto změnám oddělených „objektů“ udílí jednotící tendenci? Jsou dva stavy (dvě podoby) téhož „objektu“ procesuálně spojené či oddělené zlomem? Nakolik mohou o jednom procesu vypovídat odlišné podoby různých „objektů“, S ohledem na tyto otázky může vývojové paradigma, jak nadhazuje Schalenberg, prostředkovat mezi *deskripcí* a *analýzou*. Wittkau-Horgby upozorňuje, že podle některých autorů je biologická evoluční teorie empiricky prokazatelná a tudíž by mohla být přenesena do dalších vědních oblastí včetně historie, což by autorka sama připustila v podobě jejího uznání za badatelskou hypotézu.^[28]

2. Možné dějepisné aplikace konceptu (kulturního) vývoje a obtíže s nimi

V návaznosti na předcházející metodologické úvahy a teoretické reflexe historické vědy je na místě podrobněji se zastavit u některých problémů, které vyvstanou, chceme-li pojednávat procesuální dějinnou proměnu jednotlivých vrstev či částí sociokulturní skutečnosti, popřípadě vytvářet teorie jejich procesuální, vývojové proměny. Otázkou je, do jaké míry se liší teorie (vývoje) kultury nabízené jednotlivými obory (biologií, antropologií, archeologií a kulturními dějinami), zda to, že se historické vědy pohybují na mnohem kratší časové ose než biologická evoluční teorie či praehistorie, nezakládá odlišnost pohledu na „kulturní evoluci“ (popř. „růst kultury“). Návazně se nabízí i otázka historickovědní „empirické“ prokazatelnosti teorií procesuální proměny kulturních obsahů a otázka v nich

[27] Peter BURKE, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1929–1989)*, Praha 2004, Nakladatelství Lidové noviny, s. 67–71; P. RICOEUR, *Čas a vyprávění I...*, s. 247; P. VEYNE, *Jak se píšou dějiny...*, s. 49–69 a 125–283; R. CHARTIER, *L'histoire ou le récit véridique...*, s. 119–121 a 130–131; Z. VAŠÍČEK, *Archeologie...*, s. 70; Ch. LORENZ, *Konstruktion der Vergangenheit...*, s. 237–239; J. KOCKA, *Geschichte als Wissenschaft...*, s. 21.

[28] Th. WELSKOPP, *Historische Erkenntnis...*, s. 134; M. SCHALENBERG, *Entwicklung...*, s. 69; A. WITTKAU-HORGBY, *Evolution...*, s. 89–90.

nutně obsažených (dalších teoretických) předpokladů. Začneme však tím, zda v samotném dějepisectví existuje „pokrok konceptualizace“?

2.1. Pokrok poznání a vývoj (či růst) kultury?

Přes svoji nativistickou kritiku dějepisectví předpokládá Paul Veyne určitý pokrok historického poznání. Mluví o pokroku konceptualizace, spočívajícím v „prodlužování dotazníku“, tedy v nárůstu počtu historiky uplatňovaných topoi, otázek, pojmů a idejí. Lze se však ptát, zda (a) je tento nárůst pouze relativní, vždy jen ve vztahu k určitému, námi zvolenému hledisku (v rámci sledování určitého tématu, v rámci – Cassirerovou terminologií řečeno – jen jedné symbolické formy, z jejíž perspektivy tento růst počtu otázek, pojmů a idejí sledujeme), nebo (b) jde o nárůst absolutní. Veyne by se – možná překvapivě – klonil spíše k druhé možnosti. Říká totiž kupříkladu ve vztahu ke starozákonnímu textu: „Dávný historik neměl příliš velké bohatství myšlenek, a když David opustil Hebron a vybral si jako hlavní město Jebus, nynější Jeruzalém, nenapadne jej vidět v této volbě všechno to, co v ní spatřuje Renan“. Že má Veyne na mysli patrně skutečně absolutní nárůst, stvrzuje jeho další výklad, v němž mluví o „propasti“, která je „mezi *Samuelem* a Renanem“ a kterou představuje „propastný rozdíl v počtu idejí“. „Jediný možná pokrok historie spočívá“ podle Veynea „v rozšiřování jejího vidění a zjemňování jejího vnímání originality událostí“. Tento pokrok dějepisectví pak Veyne odlišuje od pokroku přírodních věd.^[29]

Veyneova představa nárůstu počtu topoi, otázek či idejí do určité míry odpovídá Cassirerově představě postupného vývoje jednotlivých symbolických forem, v nichž se – díky imanentnímu vývoji ducha – rozkrývají nové významy, nové pojmy, coby nové duchovní dimenze. Kupříkladu ve vztahu k vývoji (přírodních) věd lze mluvit o nárůstu schopnosti diferencovat (díky stále subtilnějšímu pojmovému rozlišování a propracovanějšímu systému teorií) mezi jednotlivými obsahy empirie a tím se propracovávat k adekvátnějším myšlenkovým obrazům vnější skutečnosti. Určitý způsob čtení Cassirera by mohl toto tvrzení podpořit. Avšak sám Cassirer ví, že vývojové linie, které v rámci dějin vědy načrtává, nejsou onticky danou, metafyzickou spojitostí vývoje, ale našimi – třeba i prokazatelně adekvátními – badatelskými konstrukty, které jsou načrtávány právě z určitého hlediska.

Vyvstává tak otázka, nakolik může růst počtu idejí, jenž se nám jeví – a snad i je – jako „empiricky“ vykazatelný v rámci pojednání určitého parciálního procesu, jenž je tematizován právě z jednoho či více pojmenovatelných hledisek,

[29] P. VEYNE, *Jak se píšou dějiny...*, s. 287–375, citováno z s. 303–304. Následující porovnání s Cassirerem je na základě výkladu: Ernst CASSIRER, *Filosofie symbolických forem*, Praha 1996, OIKOYMENH, díl I., s. 16–17, díl II., s. 268–297; Ernst CASSIRER, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Berlin 1922, Verlag Bruno Cassirer, s. 16–17.

vypovídat o vývoji či třeba s Geertzem řečeno, růstu kultury (ať již jednotlivé, ať již kultury jako takové, lidské)?

Při odpovídání této otázky narazíme přinejmenším na dvojí problém: Jednak (a) žádná „kultura“ zejména budeme-li ji chápat jako systém signifikantních symbolů, což považuji za vhodné, není nikdy *badatelsky uchopitelná ve své plné bohatosti*, neboť se k ní můžeme při našich výzkumech vztahovat vždy jen jako k soustavě (ať již aktéry, ať již námi jako badateli akcentovaných) vybraných kulturních obsahů, kulturních kategorií, nikoli jako k celku. Těžko tak tedy můžeme rozhodovat, je-li složitějším a diferencovanějším (tj. ve vztahu k výše uvedenému kritériu vývoje „rozvinutějším“) symbolickým systémem evropská kultura 10., 15. či 20. století. Což platí i přes to, že lze patrně materiálově úspěšně argumentovat tvrzení, že – abychom se vrátili k Veyneovi – evropský historik 20. století má *při posuzování určitého typu dějinných událostí* (tj. ve vztahu k jednomu či několika výchozím hlediskům, což však rozhodně neznamená že i v absolutním smyslu) bohatší katalog otázek, více topoi a větší počet idejí, než měl při obdobné příležitosti historik 10. či 15. století.^[30]

Jednak (b) je důležité, v rámci jakého *časového úseku* budeme chtít výše uvedenou otázku řešit. S Cliffordem Geertzem lze odmítnout myšlenku „kritického bodu“ náhlého vzniku a následného „růstu kultury“ po předchozí biologické evoluci myslí. Je totiž možné, že „nervový systém člověka neumožňuje pouze získat kulturu, nýbrž že ho k tomu vlastně nutí, aby byl vůbec schopen fungovat“. Ačkoli je těžké chtít vystopovat moment zlomu, lze přeci jen konstatovat, že pleistocén znamenal „urychlení tempa hominidní evoluce“. „Doba ledová se zdá být nejenom obdobím, v němž došlo nejenom k zmenšování nadočnicového oblouku a zmenšování čelistí, ale také dobou, ve které se utvářely téměř všechny ty rysy lidské existence, které jsou nejvýraznější člověčí: jeho zcela encefalický nervový systém, sociální struktura založená na incestuálním tabu a schopnost vytvářet a používat symboly“. V rámci takto dlouhého časového úseku se patrně s určitostí dá mluvit o „růstu kultury“ i ve smyslu nárůstu počtu symbolů, pojmů, idejí. Otázkou však je, zda se v určitém svém stádiu růst kultury nepřeměnil spíše v nabývání počtu rozmanitých kultur, které však jsou rovnocenné co do způsobnosti rozrůžňovat symboly a ustanovovat pojmové distinkce.^[31]

Velká část současného dějepisectví přijala postoj kulturního relativismu, který považuje jednotlivé kultury za stejně hodnotné jak ve smyslu jejich diachronního,

[30] Clifford GEERTZ, *Interpretace kultur*, Praha 2000, Slon, s. 13–67; John Michael KROIS, *Kultur als Zeichensystem*, in: *Handbuch der Kulturwissenschaft*, Band 1: Grundlagen und Schlüsselbegriffe. Herausgegeben von Friedrich Jaeger und Burghard Liebsch, Stuttgart – Weimar 2004, Verlag J. B. Metzler, s. 106–118; J. HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním...*, s. 106–117 a 231–235; Jan HORSKÝ, *Poznámky ke vztahu historických věd a sociologie*, in: Jiří Šubrt (ed.), *Historická sociologie*, Plzeň 2007, Aleš Čeněk, s. 525–548, zejména s. 538–540.

[31] C. GEERTZ, *Interpretace kultur...*, citováno ze s. 77 a 82–83.

tak synchronního porovnávání. Říci, že logické myšlení je rozvinutější než předlogické, se dnes mnohým jeví jako vycházení z nevhodného, evolucionistického a etnocentrického hlediska (např. Burke)^[32]. Mnozí historikové tak dnes zauímají patrně mnohem skeptičtější postoj k možnosti uplatnění evolučního schématu na dějiny kultury než biologové, etologové, archeologové či antropologové. Je otázkou, zda stanovisko dějepisců je dáno jen tím, že mají na zřeteli většinou nesrovnatelně kratší časový úsek než badatelé zmíněných oborů, nebo i tím, že podlehlí – možná až příliš sebezpochybovačským způsobem, domnívám se – narativistickým kritikám tvrdícím, že „vývoj“ (a ještě více „pokrok“) jsou jen ideologicky podbarvené metanarace.

To, že z hlediska mnoha představitelů současné historické vědy nelze v historických časových dimenzích (míněno v protikladu k praehistorickým či evolučně-biologickým časovým horizontům) prokázat „kulturní evoluci“, svým způsobem vysvětluje, proč v dějepisné definici evoluce, tak jak ji podává Annette Wittkau-Horgby, chybí kritérium nárůstu složitosti systémů či stupně diferenciaci (viz výše). Dějepisná neprokazatelnost „kulturní evoluce“ však rozhodně neznamená, že by nebylo možné na půdě historické vědy vykazovat dílčí procesuální proměnu jednotlivých „kulturních obsahů“, jak bude ještě zmíněno podrobněji níže. Nejprve ještě zasluhuje uvážit, nakolik může být rozdílné stanovisko jednotlivých oborů dáno jejich odlišným konceptem kultury a odlišnou představou jejího vývoje.

2.2. Biologická, archeologická a historickovědní koncepce (vývoje) kultury

Rozsah tohoto pojednání neposkytuje dostatečný prostor k soustavnému srovnání biologických, archeologických a dějepisných koncepcí kultury a jejího vývoje. Omezím se jen na několik poznámek, v nichž navazuji na to, co jsem již podrobněji uvedl jinde v souvislosti s pojetím vývoje kultury Marcella Barbieriho. Ten spojuje vývoj kultury s objevením se a šířením artefaktů. Artefakty má za třetí typ objektů, jenž se objevil spolu se vznikem lidské řeči a doplnil tak předchozí dva typy objektů, „neživé objekty“ a „tvory živého světa“. Artefakty, jejich výskyt a růst počtu, jsou pro Barbieriho indikátorem vývoje kultury. „Kulturní evoluce je zpravidla mnohem rychlejší než evoluce biologická“. Souvisí to v Barbieriho pojetí s odlišným způsobem biologické a kulturní dědičnosti, „a proto lze téměř veškeré rozdíly mezi živým a kulturním zpětně vysledovat k rozdílu, který existuje v jejich dědičnosti“.^[33]

Jádro rozdílu této koncepce kulturní evoluce od náhledu, který na ni má kulturní a sociální antropologie či historická věda, spočívá však právě v tom, že pro antropologa či historika nelze kulturu převést na *prostý počet typů* artefaktů a její vývoj na *kvantitativně* vyjádřitelný *nárůst počtu jejich exemplářů* (což vlastně Bar-

[32] Peter BURKE, *Variety kulturních dějin*, Brno 2006, CDK, s. 180–181.

[33] Marcello BARBIERI, *Organické kódy. Úvod do sémantické biologie*, Praha 2006, Academia, s. 183–184; J. HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním...*, s. 224–230.

bieri dělá). Kultura je pro antropology či historiky sémiotickým systémem, soustavou (aktérsky potencionálně prožitelných, uvědomitelných) významů. „Významy“ se pak na jedné straně nemusí nutně vázat k tomu, co je artefaktem, na straně druhé se k jednomu artefaktu rozhodně neváže jen jeden význam. Vztah mezi artefakty a „řečí“ či artefakty a symbolickými „významy“ není zdaleka tak jednoznačný, jak by – zdá se – předpokládal Barbieri. Právě tak by bylo možné uvažovat i o tom, jaký je vztah mezi artefakty (v jejich různosti a mnohosti) a diskursivními či sociálními praktikami (v jejich rozmanitosti a celkovém „objemu“), které probíhají v rámci určitého sociokulturního pole. Barbieriho přístup by však – nutno uznat – měl blízko ke způsobu, jímž „kulturu“ chápe alespoň část archeologů. Jejich pojetí „kultury“ má nutně menší zřetel vůči rozmanitosti aktérského prožívání významů než antropologické či historickovědní.

Příkladem snahy o nastínění „systematizovaného, zpřesněného systému tradičního souboru základních archeologických pojmů upraveného pro užití metod jiné provenience“, v němž má své podstatné místo i pojem „kultury“, je, říká Zdeněk Vašíček, Clarkeovo úsilí o podání soustavy „přesně definovaných základních, na sebe navazujících jednotek“.^[34] V tomto pojetí by se jistě dala „kulturní evoluce“ v určité rovině chápat jako proces kvantitativními metodami postižitelného šíření artefaktů, možná i bohatnutí jejich atributů. Avšak ve chvíli, kdy se přistupuje k typologii, rozkrývá se rovina kvalitativního hodnocení artefaktů, někdy podobného biologické morfologii, zvažujícího funkce a způsobu opracování. V této rovině již vyvstává otázka, do jaké míry je určitý vývoj dokládán, nebo naopak předpokládán jako způsob interpretace nálezů a sestavení typologických řad artefaktů (na způsob otázky, zda hrubší, resp. jemnější opracování koresponduje se „starším“, resp. „mladším“, a pod.).

Biologové, archeologové, antropologové a historikové by se však snad shodli v tom, že „změny“, které se mají pomocí konceptu kulturního vývoje (evoluce) vysvětlit, nebyly dějinnými aktéry reflektovány, či alespoň, že se z definice metody mají jakožto aktérsky nereflektované studovat. „Nevědomé změny jsou základem prakticky všech typologických, časových a prostorových jednotek prehistorie, ale při tom zcela jistě tyto jednotky naprosto ucházely pozornosti tehdejších populací“ (soudí Vašíček). Patrně by zde byla i určitá analogie ve způsobu promyšlení modelů konfigurace artefaktů, kulturních vztahů a sociálních figurací. Pro tuto domněnku lze hledat oporu opět v úvahách Zdeňka Vašíčka: „Organizace artefaktů

[34] Clarke (D. L. CLARKE, *Analytical Archaeology*, London, Methuen 1968) rozlišuje (podle Vašíčkova výkladu): *Atribut*, jenž je logicky již neredukovatelnou veličinou. *Artefakt* je pak množina atributů. Atributy jsou výsledkem lidské činnosti. Každý atribut je z hlediska archeologie stejně hodnotný. *Typ* „je tvořen artefakty s atributy danými polyteticky, tj. dva artefakty stejného typu si nemusí být mnoho podobné, ale vždy existuje třetí, jim velmi podobný“. *Assanbladže* (komplex) je tvořen polyteticky si podobnými typy, *kultura* je dána opakujícími se typy uvnitř jistého geografického areálu. Clarke podobně vymezuje *subkultury*, *kulturní skupiny* a *technokomplexy*. Tyto jednotky procházejí procesy ontogeneze a integrace (Z. VAŠÍČEK, *Archeologie...*, s. 36).

je prostorová a synchronní“. „Prostorově a synchronně je organizována i společnost, kultura a představa světa. Naopak vytváření artefaktů představuje časovou lineární posloupnost pracovních operací. U takových jevů, jako jsou společnost a kultura, můžeme o diachronii zřejmě mluvit jen v případě většího časového odstupu a z hlediska větších skupin, nikoli z hlediska jednotlivců – pro ty zcela zřejmě vystupovaly do popředí jejich vztahy prostorové a synchronní, život ve společnosti, v kultuře je však pojmán jako sled úkonů a dějů řazených časově, tedy jako činnost lineárně organizovaná“.^[35]

Rozdílnost koncepcí by však neměla být důvodem k vzájemnému nezájmu. Právě naopak. Lze se domnívat, že na pomezí biologie, etologie, neurofyzologie, psychologie a kulturní historie je prostor, v němž by se v budoucnu mohla rozvíjet mnohá bádání. Jejich možnosti naznačuje kupříkladu Cassirerova, Eliasova, Geertzova či Barbieriho koncepce.

2.3. Procesuální proměna kulturních obsahů

Příkladem proměny „kulturních obsahů“, kterou můžeme pojednat jako vývojový proces, je proces „odkouzlení světa“. Je, alespoň se domnívám, „empiricky“ (ve smyslu měkké fakticity) prokazatelný v rámci určité řady (série) vybraných jevů a ve vztahu k určité vrstvě sociokulturní skutečnosti. Je tedy jedním z mnoha tematizovatelných procesů či konstruovatelných vývojových linií kulturních proměn, které lze načrtnout a které – ukáží-li se jako adekvátní vůči pramennému materiálu – je nutné uznat jako vůči sobě navzájem paralelní, popřípadě teze o nich (či jejich teorie) za stejně validní. Teorii procesu „odkouzlení světa“ však nelze vykazovat v její jednoznačné platnosti vůči „kultuře“ jako celku či vůči obrazu „světa“ jako takovému, nýbrž vždy jen vůči jejich vybraným částem, vrstvám či segmentům.^[36]

Otázkou je mimo to zároveň již sama „empiričnost“ historickovědního prokazování. Většina vývojových teorií typu procesu „odkouzlení“ se totiž vyjadřuje o proměně *entit*, které jen *teoreticky postulují*, ale které nejsou v pravém slova smyslu

[35] Z. VAŠÍČEK, *Archeologie...*, s. 131.

[36] J. HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním...*, 167–172, 186–196 a 231–235. Daniela Tinková vykazuje proces „odkouzlení“ na proměně trestněprávního diskursu. „Odkouzlení“ chápe v duchu Gauchetova přeznačení původní Weberovy teze. Marcel Gauchet jím míní odnáboženštění socio-politické sféry, zatímco Max Weber „odkouzlením“ rozuměl postupné vytlačování magie z náboženství, tedy, lze říci, postupnou spiritualizaci náboženství, jíž se vyznačuje kulturní vývoj Západu od starozákonních vrstev po evropskou modernitu (Max WEBER, *Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus*. Textausgabe auf der Grundlage der ersten Fassung von 1904/05 mit einem Verzeichnis der wichtigsten Zusätze und Veränderungen aus der zweiten Fassung von 1920 herausgegeben und eingeleitet von Klaus Lichtblau und Johannes Weiß, 2. Auflage, Weinheim 1996, Beltz Athenäum Verlag, s. 62 a 178; Marcel GAUCHET, *Odkouzlení světa. Dějiny náboženství jako věci veřejné*, Brno 2004, CDK; Daniela TINKOVÁ, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004, Argo).

„empiricky“ bezprostředně dostupné. Musí se tak zavádět – opět na teoretické bázi – předpoklad, který určitý typ pramenných (diskursivních, ikonografických či statistických) stop a jejich variabilitu prohlásí za indikátor či symptom povahy a proměny oněch entit, o nichž chce příslušná teorie vývojového procesu vlastně vypovídat. Historická věda tak musí vždy určitou měrou hypoteticky konstruovat vztah těchto „stop“ kupříkladu buď (a) k celku určité diskursivní formace (ve smyslu jejího Foucaultova pojetí); nebo (b) k určité konfiguraci sociálních praktik či vzájemné provázanosti sociálních jednání (ve smyslu např. vzájemné konfigurace demografických chování, nebo třeba Eliasovy „sociální figurace“ či Giddensovy duality „struktury“ a „jednání“); či (c) k – řekněme – určitým podobám lidské „niternosti“ (ať již chápána jako transcendentní vědomí či transcendence dějinně se vyvíjejícího ducha v Cassirerově smyslu, ať jako psychologicky pojednatelné podvědomí ve smyslu Eliasova „habitu“); popřípadě konečně (d) k povaze určitých autonomních, třeba i autopoietických sociálních či kulturních systému. Nadto je ještě možné zvažovat, nakolik je to, co spadá pod bod (b), symptomem stavu toho, co je pod (c) či (d).^[37]

Příkladem vztažení obecné koncepce – konkrétně Foucaultovy teorie konstituování moderního subjektu – ke zřetelně vymezenému okruhu textů je studie Lucie Storchové. Ta spojuje diskursivní analýzu s genderovou specifikací – Foucaultovou terminologií řečeno – „etiky sebe samé(ho)“, resp. genderově podmíněnými rozdíly „technik sebe“ či „technik Já“. Na příkladu jejího výkladu lze ukázat jak

[37] Jan BALON, *Aktér a jeho pozorovatel: Několik poznámek o subjektivní a objektivní perspektivě v sociologické teorii*, in: Jan Balon – Jiří Šubrt (eds.), *Teorie jednání. Jeden koncept, mnoho koncepcí*, Praha 2008, Fakulta humanitních studií UK, s. 57–63; C. GEERTZ, *Interpretace kultury...*, s. 13–43; Z. VAŠÍČEK, *Archeologie...*, s. 46, 50–52 a 69–72; Jiří ŠUBRT, *Civilizační teorie Norberta Eliase*, Praha 1996, *Univerzita Karlova*; Jiří ŠUBRT, *Coleman, Collins, Giddens: Odlišné přístupy k teorii jednání v soudobé sociologii*, in: Jan Balon – Jiří Šubrt (eds.), *Teorie jednání. Jeden koncept, mnoho koncepcí*, Praha 2008, Fakulta humanitních studií UK, s. 65–80. Na rozdíl od Maxe Webera, jenž akcentuje intencionalitu individuálních sociálních jednání, mluví Anthony Giddens o dualitě jednání (*agency*) a struktury (*structure*) (Anthony GIDDENS, *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, Berkeley – Los Angeles 1984, University of California Press; Anthony GIDDENS, *Sociologie*, Praha 1999, Argo, s. 31–60) a uvažuje trojí decentralizaci jednajících subjektu: (1.) Aktér je již vždy zapojen do sociálních vztahů. (2.) Jednání nejsou jednotlivé oddělené akty, nýbrž kontinuální proud aktérových aktivit. (3.) Aktér je stratifikovaný transformátor podmínek, v nichž jedná. Ne všechny roviny svého jednání může stejnou měrou plně kontrolovat (Thomas WELSKOPP, *Der Mensch und die Verhältnisse. „Handeln“ und „Struktur“ bei Max Weber und Anthony Giddens*, in: Thomas Mergel – Thomas Welskopp (Hg.), *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*, München 1997, Verlag C. H. Beck, s. 39–70, zejména s. 57–58). Dále pak kupříkladu „stud“ a „pocit trapnosti“, jenž je pro Eliase významným výsledkem zniternění civilizačního nátlaku, není při dějepisném bádání „empiricky“ dostupný, historik má k dispozici jen to, co může považovat za diskursivní či ikonografické symptomy „studu“ a „pocitu trapnosti“ (N. ELIAS, *O procesu civilizace...*, díl II, s. 290–297).

poměrně značné možnosti rozbohem diskursu „empiricky“ prokazovat platnost určitých tezí, tak ale i nutnou přítomnost teoretických předpokladů, jež stojí v základu interpretace diskursivních stop jako symptomů procesu subjektivace, resp. genderové odlišnosti průběhu tohoto procesu.

Zatímco „se v raněkřesťanské hermeneutice sebe >ženám< přiznává plná etická subjektivita“, říká Storchová v návaznosti na Foucaulta, je tomu jinak v českých převážně náboženských etických textech o manželství z 16. a 17. století. Storchová se zároveň věnuje i problematice „zpředmětnění“ ženy v raněnovověkém diskursu. S ním úzce souvisí zjištění, že „etická práce před uzavřením sňatku a v manželství se“ v rozebíraných textech „očekává z >mužských< poloh genderového spektra. Ty dohlížejí na plnění >ženských< normativů, např. formou (...) >čištění< manželky jako nádoby“. Uznávám, že se v okruhu posuzovaných textů vskutku asymetricky uvažuje více „etická práce“ a „technika Já“ mužů, než žen, což by mohlo znamenat – kdybychom subjekt chápali *jen* jako produkt diskursu (což by ovšem neměl být na tomto místě náš případ) – že by u žen mohl probíhat proces subjektivace jinak (oslabeným způsobem?) než u mužů.^[38]

Pro účely svých dalších úvah rozlišuji ve výkladu Lucie Storchové tři následující prvky: Na jedné straně (*a*) zde máme diskursivní analýzou získaný obraz toho, jak se „konstruuje na argumentační i figurativní rovině gender, chápaný jako textový efekt“. Na druhé straně (*b*) autorka chce „analyzovat raněnovověké procesy subjektivace“ a to – dodávám – patrně jak ve smyslu individuálních procesů subjektivace, jimiž se coby subjekty konstituovala jednotlivá „Já“ (biologové by řekli ve smyslu konvergentního vývoje na způsob epigeneze), tak ve smyslu dějinně probíhajícího procesu. Uvažuje o něm totiž jako o „jedné z mnoha (...) vývojových linií produkce moderního subjektu v období raného novověku“. Tuto linii bychom mohli ryze pracovně připodobnit k vývojovým liniím, které by byly v biologii považovány za divergentní, tj. evoluční. Zároveň (*c*) je „subjekt“ chápán

[38] Lucie STORCHOVÁ, *Vedení manželství a etika sebe samé(ho) v českých preskriptivních spisech 16. a 17. století*, in: Jana Ratajová – Lucie Storchová (eds.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009, Scriptorium, s. 776–820, citováno ze s. 809–810; Michel FOUCAULT, *Dějiny sexuality*, díl I.: *Vůle k vědění*, Praha 1999, Herrmann & synové; díl II.: *Užívání slasti*, Praha 2003, Herrmann & synové; díl III.: *Péče o sebe*, Praha 2003, Herrmann & synové. Takové představě by však šlo oponovat odkazem kupříkladu na Storchovou rozebíraný text Havla Žalanského *Knížka o ctnosti anjelské z přelomu 16. a 17. století*, jenž uvádí jako mravokárná a výchovná exempla případy žen, které napravily své muže. Přitom je jasné, že tyto ženy jsou v Žalanského pojetí jednajícimi subjekty. Kupříkladu Monika, matka sv. Augustina, přece jen volí při nápravě svého muže určitou taktiku, jež je nutně spojena s jistou „etickou prací“, s jistým sebeovládáním. Svého cíle dosáhla „svou tichostí, mírností, přívětivostí, pobožností“. Z kontextu je zřejmé, že alternativou této taktiky i z perspektivy Moniky byl „spor a hádka“ (Havel ŽALANSKÝ PHAETON, *Knížka o ctnosti anjelské*, in: Jana Ratajová – Lucie Storchová (eds.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009, Scriptorium, s. 491–561, citováno ze s. 555).

„jako způsob, jímž jsme vedeni přemýšlet o sobě samých“. K tomu Storchová dodává, že Foucault v té etapě svého díla, na kterou chce autorka navazovat, pojímá „individua“ tak, že „se v tomto smyslu konstituují sama, na základě vlastní etické aktivity a nemohou být chápána pouze jako efekty moci či materiál, do něhož se wpisuje diskurs“. Jinak řečeno, subjekt je zde pojímán tak, že tou či onou mírou vyžaduje postulát *transcendence vědomí*.^[39]

Na rozdíl od postupů Foucaultovy „archeologie vědění“ se zde doznanež postupuje interpretativním způsobem. „Vnější“ diskursivní stopy a diskursivní praktiky jsou chápány jako indikátory niterných, psychických procesů, tj. „aktivního sebevztahu“. Bádání může zajisté zcela legitimně vycházet „z perspektivy pozdně foucaultovské etiky sebe samého (praxe >já<), tedy s ohledem na postupy konstituování morálního subjektu prostřednictvím aktivního sebevztahu“. Je však nutné reflektovat, že ona „praxe >já<“ jak sama o sobě (tj. že k ní vůbec dochází), tak ve své předpokládané dějinné (a patrně i genderové) variabilitě je součástí toho, co bychom mohli zahrnout pod Koselleckův pojem „teorie možné historie“. Diskursivní stopy a diskursivní praktiky představují vůči takové „teorii možné historie“ (pouze) potencionální „veto pramenů“. Vztah těchto stop a praktik k niterným „reprezentacím“ sebe sama či sebe samé je, jak víme svrchu od Chartiera, vždy větší či menší měrou konstruován hypoteticky;. Byl bych tudíž opatrný na formulace typu: „praktiky sebe, které lze tematizovat v textech Veleslavína a jeho spolupracovníků“. V *textech* (viděno z perspektivy diskursivní analýzy) lze přeci tematizovat pouze diskursivní praktiky, které jsou indikátory (indiciemi, symptomy) „praktik sebe“, o nichž však musím předpokládat, že probíhají *mimo text*, mají-li být – autorčinými slovy řečeno – „formami etického sebevztahu konstituujícího subjekt“.^[40]

Tím více se nám vyjevuje problematika obsažených teoretických předpokladů. Nejen, že se lze ptát, zda zde není skrytě obsaženo *esencialistické pojetí genderu*, jež by jednak znamenalo předpoklad, že muži a ženy mají v principu odlišnou subjektivitu (tj., že v prožívání subjektivity není přítomen žádný genderově neutrální prvek typu lidský „rozum“, „láska“, „vůle“, „svědomí“ a pod.), jednak také vycházet z přesvědčení, že neexistuje jiné než genderově specifické čtení textů. Mám tím na mysli jak to, že by se předpokládalo, že rozumění textu je určeno genderem, tak ale i to, jako by si muži z textů vybírali *pouze* příklady, které se týkají mužů, a ženy *pouze* příklady, které se týkají žen. Mohu se však vskutku spoléhat na to, že čtenáři a čtenářky nemohou číst nábožensko-etická exempla a návody, jak se ve svém nitru vztahovat sám či sama k sobě, *transgenderově*? Proč by se nemohla – alespoň zčásti – niterná „praxe >já<“ vázat k vnějším diskursivním

[39] Lucie STORCHOVÁ, *Vedení manželství...*, citováno ze s. 776, 780, 782 a 820.

[40] Lucie STORCHOVÁ, *Vedení manželství...*, citováno ze s. 777, 780 a 782.

praktikám, které vypovídají o opačném pohlaví, než má osoba, která se „praxí >já<“ konstituuje jako subjekt?^[41]

Významnější – a nejen k Foucaultově a Storchové postupům pojednání procesu konstituování moderního subjektu se vztahující – otázkou je otázka *nezvratnosti* dějinného vývoje coby jednoho z jeho určujících definičních znaků (v definici od Wittkau-Horgby, viz výše). Nejde pouze o to, že (a) to, co se ustanovilo procesuálně vývojem, by sice nemělo být odstranitelné naráz, přece však to není věčnou, pro vždy již buď existující, nebo nějaké následné, vývojově – z určité hodnotové, ideologicky podbarvené perspektivy viděno – nutně vyšší stupně zakládající bázi. V tomto směru lze kupříkladu debatovat o tom, nakolik je pevně kulturní evolucí v podobě Eliasova „civilizačního procesu“ ustanovena stabilita „habitu“. Je tu však (b) i otázka propojení této „nezvratnosti“ s „empirickou“ prokazatelností toho kterého procesu.

Předpokládáme, jak již řečeno, totiž, že to co se děje v *rovině diskursivní praxe* či *kulturního symbolismu* má *konstitutivní* způsobilost formovat či strukturovat určité kvality v *transcendentní rovině* vědomí, psychiky, popř. i v neurofyziologicky či etologicky pojednatelné oblasti. Předpokládáme, že určité diskursivní praktiky – popř. užívání určitých kulturních kategorií (symbolů) – jsou indikátory určitých niterných formativních procesů (konstituování subjektu, upevňování habitu a pod.). Jak ale interpretovat slábnutí výskytu takovýchto diskursivních praktik či jejich úplné vymizení z diskursivních formací či kulturních polí? Pokud se z textů vytratily diskursivní praktiky odkazující k „praxi >já<“, znamená to, že v transcendentním prostoru *zmizel* také subjekt? Nebo to znamená, že je subjekt již tak samozřejmý, že ho už není třeba diskursivně konstituovat?

Jedním ze způsobů, jak dějepisně „zjistit“, zda určitá kulturně konstituovaná entita (vědomý postoj, psychický stav a pod.) přetrvávala či se (s případnou určitou dynamikou) proměňovala, je – nutno říci, že větší či menší měrou redukcionisticky převést ji – na *konfigurace sociálních praktik* či na *konfigurace pozic* zejména v rámci specifických *mikrosociet* rázu rodiny či domácnosti. Tyto pramenně

[41] Zajisté uznávám, že mnohé studie dokládají genderově podmíněnou distribuci ctností v biografických textech či odlišné způsoby mužského a ženského sebetematizování v rámci autobiografického a deníkového sebereflexivního psaní (Ulrike GLEIXNER, *Pietismus und Bürgertum. Eine historische Anthropologie der Frömmigkeit*, Göttingen 2005, Vandenhoeck & Ruprecht). Lze si i představit (při jakémsi propojení tezí evoluční biologie, etologie, Cassirerovy teorie symbolického formování a třeba i Eliasovy teorie civilizačního procesu), že sta či tisícileté genderově podmíněné rozlišování diskursivních a sociálních praktik může mít i své odezvy v psychosomatické či neurofyziologické rovině. Zároveň však jsou k dispozici i protiargumenty. Ulrike Gleixner (s. 37–40) uvádí příklad alegorizace všech (mužských i ženských) duší jako dívek, které jsou kojeny z Kristova prsu (Heinrich Müller, *Himmlischer Liebes-Kuß*, 1669). Obdobně lze poukázat na Lutherovo pojetí mariánské piety, v němž je Panna Maria archetypem, vzorem křesťanské pokory pro muže i pro ženy (Peter MEINHOLD, *Die Mariaverehrung in im Verständnis der Reformatoren des 16. Jahrhunderts*, Saeculum – Jahrbuch für Universalgeschichte 32/1981, s. 43–58).

snáze vykazatelné konfigurace praktik či pozic se, jak je již řečeno výše, užívají (pravděpodobně či hypotetické) jako indikátory oněch „skrytějších“ kvalit. Právě historická demografie a dějiny (či antropologie) rodiny poskytují řadu příkladů (relativní, tj. ve vztahu k výchozím předpokladům viděno) produktivnosti takových postupů.

Příkladem v posledních letech zejména v německém prostředí hojně diskutovaného procesu sociokulturní proměny, jehož koncepci lze diskutovat mimo jiné také pomocí rozboru specifických řad (sérií) zvolených jevů, je proces *konfesionalizace*. Rozumí se jím, jak říká Frank Fätkenheuer, mocenské úsilí katolické církve i církvi protestantských, vystupňované zejména v období mezi lety 1525–1648, aby vše v sociální i soukromé sféře bylo určováno a prostoupeno náboženskými, ba co více: konfesionálními otázkami. Stran sexuálního chování se tato teze prolíná s úvahami Richarda van Dülmena o zcírkevňení (*Verkirklichung*) sňatku v raném novověku (zapovídá se jakýkoli pohlavní styk snoubeneckého páru před církevním sňatkem) a o proměně postojů k sexualitě, jak o ní píše André Burguière (do 1560 permisivita, mezi 1560 až 1740 až úzkostlivá striktnost, po 1740 uvolněnost).^[42] Jako jeden z indikátorů reálného dopadu konfesionalizačního a zcírkevňujícího

[42] Frank FÄTKENHEUER, *Lebenswelt und Religion. Mikro-historische Untersuchungen an Beispiel aus Franken um 1600*, Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen 2004, Vandenhoeck & Ruprecht s. 11 a 24. Fätkenheuer mluví o konfesionalizačním paradigmatu, o klíčovém konceptu, jehož se užívá jako makroanalytického výkladového prostředku. Považuje je za blízké teoriím procesu modernizace a sociální disciplinace (s. 23). Richard VAN DÜLMEN, *Gesellschaft der frühen Neuzeit...*, s. 194–235. Postupnou formulaci konfesionalizační teze (na níž se podíleli zejména Wolfgang Reinhard a Heinz Schilling) shrnuje Anna OHLIDAL, „Konfessionalisierung“: *Ein historisches Paradigma auf dem Weg von der Sozialgeschichte zur Kulturwissenschaft?*, Acta Comeniana 15–16/2002, s. 327–342. Kromě řad demografických dat lze ve vztahu ke koncepci konfesionalizace vykazovat kupříkladu proměnu v řadě zápisů zdůvodňujících zbožné odkazy – úbytek odkazů pro spásu své duše, srov. např.: Rudolf SCHLÖGEL, „Aufgeklärte Unglaube“ oder „mentale Sekularisierung“? *Die Frömmigkeit katholischer Stadtbürger in systemtheoretischer Hinsicht (cca. 1700–1840)*, in: Thomas Mergel – Thomas Welskopp (eds.), *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*, Verlag C. H. Beck München 1997, s. 95–121. Z hlediska historiků náboženských dějin 19. století je raněnovověká konfesionalizace „prvou“, neboť by mluvili i o tzv. „druhé“ konfesionalizaci – v českých protestantských poměrech od přelomu 60. a 70. let 19. století do jeho konce. Spočívala by ve snaze o vzájemné uzavírání se církvi augsburského a helvétského vyznání a jejich silnějším vymezování se vůči katolické většině. To vše by se mimo jiné mělo projevovat požadovanou (avšak příslušníky sborů nenaplněnou) konfesijní endogamií. Srov.: Jiří JUST – Ondřej MATĚJKA – Zdeněk R. NEŠPOR (et al.), *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*, Lutherova společnost Praha 2009, zejména např. s. 180–182, 247–254 a 274–275. Zdá se, že konfesijně smíšené sňatky byly v českých zemích častým jevem již v tzv. „toleranční době“ (1781–1861), srov. např.: Alice VELKOVÁ, *Skladba obyvatelstva podle náboženství na tzv. státních statcích roku 1802*, Historická demografie 19/2005, s. 109–137. Dále srov.: André BURGUIÈRE – Christiane KLAPISCH-ZUBER – Martine SEGALÉN – François ZONABEND, *Geschichte der Familie*, Band 3: *Neuzeit*, Frankfurt am Main – New York 1996, s. 1145.

nátlaku v širším sociokulturním poli, právě tak jako jeden z indikátorů pozdějšího uvolnění z osvěcenského a romantického období, může být proměna míry nemanželské plodnosti (ilegitimity) a předmanželských otěhotnění, resp. výskyt konfesijně heterogenních sňatků v oblastech, kde mohly přicházet v úvahu. Kromě zvažovaného faktoru disciplinujícího nátlaku, resp. pozdějšího mravního uvolnění, je nutno zvažovat i jiné faktory jak v užším slova smyslu demografické (např. sňatkový věk, četnost případů definitivního celibátu), tak širší kulturní, sociální či ekonomické (např. sociální skladba populace, popř. zastoupení jednotlivých konfesí ve společnosti atd.).

Některé studie vskutku vykazují poměrně zřetelné výkyvy nemanželské plodnosti a předmanželských koncepcí v časové vazbě na nábožensko-politický nátlak. Kupříkladu Peter Laslett dokládá pro vybrané anglické farnosti nápadný pokles obou jevů kolem poloviny 17. století (a to při rostoucím průměrném věku při prvním sňatku jak u mužů tak u žen) a jejich následný zřetelný vzestup (při poklesu sňatkového věku). Jürgen Schlumbohm dokládá pro westfálský církevní okrsek Belm pokles frekvence obou jevů od poloviny 17. století až do poloviny 18. století a následně značný vzestup předmanželských koncepcí. Navíc ukazuje větší výskyt předmanželských otěhotnění u luteránů než u katolíků, vysoký je pak zejména v případech lutersko-katolických smíšených manželství (a tento podíl je tím vyšší, čím je těchto konfesijně heterogenních sňatků méně). V Belmu byl zároveň velmi vysoký sňatkový věk a nevyskytoval se zde takřka žádný definitivní celibát. Andreas Gestrich se přesto ve své přehledové studii vyjadřuje poměrně skepticky ke snahám Edwarda Shortera pojednat nárůst podílu nemanželských porodů od poloviny 18. století jako kritérium prosazení modelu romantické lásky. Upozorňuje naopak na řadu dalších možných faktorů (a tím i interpretací), působících značné zvýšení podílu nemanželských porodů v období 1750–1850, kdy v Evropě obecně vzrostl podíl nemanželských porodů na 10 až 20% a v některých oblastech dokonce začal překračovat 50%. Možné faktory spatřuje Gestrich kupříkladu právě v náboženských důvodech (např. silný antiklerikalismus ve Francii a v Korutanech, kde jsou zároveň vysoké podíly nemanželských porodů), ale také zároveň v probíhající agrární revoluci (vyšší zastoupení čeledi v populaci a zároveň přetrvávající odpor ke sňatkům osob v postavení čeledi), v tendenci k intimizaci rodinného či partnerského života, jež může ústít až v nárůst počtu nesezdaných soužití. Za pozornost stojí koincidence vysokého zastoupení nemanželských porodů a sociálního (definitivního) celibátu. Z Gestrichova výkladu se oblastí, kde tomu tak bylo, jeví být rakouské alpské země 19. století. V některých místech zde podíl nemanželských porodů přesahoval 60 % z celkového počtu porodů a podíl osob žijících v sociálním celibátu zde byl v mužské části populace 30 % (Salzburško), resp. 40 % (Korutany), což jsou hodnoty značně vysoké např. oproti pouhým 10 % uváděným Jacquesem Dupâquierem pro Francii 17. a 18. století.^[43]

[43] K problematice nemanželské plodnosti srov. např.: Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová*

Lze-li ilegimitu využít jako relativně dostatečně vypovídající indikátor (dočasně) úspěšnosti (popř. neúspěšnosti) konfesionalizačních snah a zcírkevňujícího nátlaku, není tomu tak však rozhodně ve všech případech, kdy se setkáváme se snahou považovat demografické jevy za symptom určité sociokulturní, mentalitní či sociálně psychologické kvality či její proměny. Irene Hardach-Pinke kupříkladu upozorňuje, že kojeneckou a dětskou úmrtnost nelze považovat za jednoznačný indikátor mateřské lásky, jak je to občas v literatuře činěno. Říká, že mezikulturní komparace ukazují, že ve společnostech s poměrně shodnými hodnotami kojenecké a dětské úmrtnosti jsou postoje k dětem poměrně rozdílné. To, že nelze kojeneckou úmrtnost užívat jako jednoznačný indikátor povahy vztahu matky k dítěti, ukazuje podle jejího výkladu příklad Pruska v prvních desetiletích 19. století. Doba biedermeieru je totiž přímo podle některých autorů dobou idyl rodiny a dětí, kdy je dítě takřkajíc „objeveno“ ve své svébytné psychice a kdy je i ideologií vysoce vyzdvížena mateřská láska. Přesto právě v této době v Prusku hodnoty kojenecké úmrtnosti stoupaly. Nadto lze – jako určitý příklad lokálního *longue durée* – odlišit oblasti, v nichž je již přinejmenším od 17. až do druhé poloviny 19. století nízká kojenecká i dětská úmrtnost (zároveň je zde i nízká specifická manželská plodnost a patrně i delší doba kojení dětí matkami – příklad nabízí Schlumbohm pro Belm), od oblastí, v nich v témže období nalezneme stabilně vysokou kojeneckou a dětskou úmrtnost spojenou s vysokou specifickou

*ökonomie života“ v osvícenské Habsburské monarchii, Historická demografie 27/2003, s. 133–172. Dále srov.: Peter LASLETT, *Verlorene Lebenswelten. Geschichte der vorindustriellen Gesellschaft*, Wien – Köln – Graz 1988, Böhlau Verlag, s. 190–191 Jde však o hodnoty obecně velmi nízké, kolem roku 1650 klesla nemanželská plodnost dokonce pod 1 %, teprve na konci 18. století začala dosahovat a místy i překračovat 5 %. Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit 1650–1860*, Göttingen 1994, Vandenhoeck & Ruprecht, s. 122–132. V období 1650–1860 bylo v průměru 6% ze všech porodů nemanželských a 20% z prvních otěhotnění bylo předmanželských. Dále srov.: Andreas GESTRICH – Jens-Uwe KRAUSE – Michael MITTERAUER, *Geschichte der Familie (Europäische Kulturgeschichte, herausgegeben von Andreas Gestrich)*, Band 1. Stuttgart, 2003, Alfred Kröner Verlag, zejména s. 415, 488, 505–507 Pro české prostředí srov.: Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999, Sociologický ústav AV ČR., s. 46–50. Podíl nemanželsky narozených dětí byly v českých zemích v 18. století ve srovnání s některými výše uváděnými příklady relativně nízké. Postupně však někde značně stoupal podíl předmanželských otěhotnění (např. v Jablonci nad Nisou až na 22%). Nemanželská plodnost rostla především až v 19. století, kdy v 60. letech v Čechách překročila 15% ze všech porodů. Srov.: Pavla HORSKÁ, *Fécondité illégitime et marché matrimonial dans les pays tchèques du dix-septième au vingtième siècle*, in: J. Dupâquier, E. Hélin, P. Laslett, M. Livi-Bacci and S. Sogner, *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*. London, New York, Toronto, Sydney, San Francisco 1981, Academic Press, s. 453–459.*

manželskou plodností (příkladem jsou zjištění Hanse Medicka pro württemberský Laichingen).^[44]

Příkladem otázky, k jejímž řešení lze jako indikátoru mimo jiné užít konfigurace rodinných (domácnostních) pozic, popř. pozic v rámci malých societ, je, kdy, kde a jakým tempem se – Braudelovou terminologií řečeno – „materiální život“ odpoutal od převážně agrárních činností, resp. kdy začaly v širší městské a zejména venkovské populaci vznikat vrstvy hospodářských činností, které souvisely s „tržním hospodářstvím“ či „kapitalismem“ (opět v Braudelově smyslu slova). Tato otázka se překrývá s diskusemi o tom, nakolik protoindustrializace prolomila tzv. Hajnalův model západu a středoevropského způsobu uzavírání sňatků v tradiční společnosti. Christophe Duhamelle a Jürgen Schlumbohm či Georg Fertig upozorňují, že vedle Hajnalova *European Marriage Pattern* je zde ještě starší tzv. „>Stellen<-Prinzip“ („princip místa“, jenž měl v některých německých oblastech v 19. století povahu až explicitní závazné normy uzavírání sňatku a jenž se postupně proměnil i ve vědeckou teorii. Její pomocí se vysvětlovala odlišnost germánské společnosti (tento princip dodržující) od slovanské (tíhnoucí k – nynější terminologií řečeno – *joint family*) a dále rozdíl mezi kontinentální a anglickou společností.^[45] Lze tak vtáhnout do diskusí frekvenci a konfiguraci jednotlivých rodinných, domácnostních a sociálních postavení jako kritérium,

[44] Irene HARDACH-PINKE, *Zwischen Angst und Liebe. Die Mutter-Kind-Beziehung seit dem 18. Jahrhundert*, in: Jochen Martin – August Nitschke (Hg.), *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*, Freiburg – München 1986, s. 525–590, zejména s. 528–538. Tvrdí se, upozorňuje, že při takovéto úmrtnosti matky své děti nemilovaly, neboť se jim tato investice citů do dětí nevyplatila, vzhledem k velké pravděpodobnosti, že by dítě mohlo zemřít. Cituje Philippa Arièse (pozn. 12 na s. 532 a pozn. 7 na s. 528). Tento pohled má ale Hardach-Pinke za velmi přehánějící ve své racionální jednostrannosti, jež předpokládá, že mateřská láska je investice (s. 532). Obdobně skeptická by byla i vůči jednoznačnosti mateřského kojení jako indikátoru mateřské lásky, jak je pojednává Edward Shorter (s. 538). Dále srov.: Hans MEDICK, *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte*, Göttingen 1996, Vandenhoeck & Ruprecht, s. 340–356; J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe*, c.d., s. 142 a 153.

[45] Fernand BRAUDEL, *Dynamika kapitalismu*, Praha 1999, Argo, s. 26–46; Christophe DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM, *Einleitung: Vom „europäischen Heiratsmuster“ zu Strategien der Eheschließung?*, in: Christophe Duhamelle – Jürgen Schlumbohm (Hg.), *Eheschließungen in Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, Vandenhoeck & Ruprecht, s. 11–33, zejména s. 11–14; Georg FERTIG, „*Wenn zwey Menschen eine Stelle sehen*“. *Heirat, Besitztransfer und Lebenslauf im ländlichen Westfalen des 19. Jahrhunderts*, in: Christofer Duhamelle – Jürgen Schlumbohm (Hg.), *Eheschließungen in Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, Vandenhoeck & Ruprecht, s. s. 93–124, zejména s. 93–96. Jádru Hajnalova modelu v mnohém splývá se základní tezí „principu místa“. Říká totiž, že v preindustriální Evropě byl na západ a na sever od linie Petrohrad – Terst omezen počet obživu zajišťujících „míst“ (v německé terminologii označovaných jako Stelle či Nische), což se mělo projevovat specifickým „režimem sňatků“ (do manželství vstupovali pouze ti, kteří takové hospodářsky soběstačné „místo“ obsadili). Duhamelle a Schlumbohm soudí, že celá řada dílčích studií již ukázala, že takováto hospodářská podmíněnost „místa“ není zcela prokazatelná a tu-

jehož pomocí lze přispět k řešení otázek: (1.) zda platí obecně Hajnalův model, (2.) zda platí teze o úzké podmiňující provázanosti mezi sňatkem a převzetím statku/dílny (ať již za života původního hospodáře, ať dědickým řízením) a (3.) od kdy a s jakou dynamikou začal být *European Marriage Pattern* a „princip míst“ prolamován?^[46]

Vedle užití proměny frekvence a konfigurace demografických a na ně těsněji vázaných sociálních praktik jako indikátorů procesuální proměny kulturních obsahů (s tím, že je zřejmé, že tyto praktiky jsou jen symptomy oněch kulturních obsahů, aniž by s nimi mohly být bezprostředně ztotožnitelné), lze rovněž uvažovat o možnosti propojovat analýzu vnitřní dynamiky demografické transformace starého v nový režim s rozbory jednotlivých rovin tzv. modernizačního procesu (jenž jako celek by patrně byl již spíše velkým vyprávěním, které však dává prostor pro dílčí teorie procesuálních proměn). Této problematice se však na tomto místě nebudu věnovat.^[47]

díž že na místo jednotného Hajnalova modelu je zapotřebí mluvit o širokém repertoáru vzorců demografického a sociálního chování, které byly rozmanitě uplatňovány.

[46] Jednoznačné odpovědi na tyto otázky byly v posledních 30 letech podrobovány kritice. Jednak se ukázalo, že individualizující charakter dopadu Hajnalem uvažovaného modelu demografického chování platí jen pro anglické prostředí (Peter Laslett zkonstatoval důsledný neolocalismus v Anglii, tj. sňatek znamená založení nové domácnosti), zatímco na evropském kontinentě se setkáváme s komplikovanějšími rodinnými strukturami, tzn. vedle nukleárních rodin existují četné případy „kmenových rodin“ a „rodin s výměnkem“ a k tomu je např. ve středoevropské oblasti běžná existence tzv. podružské složky obyvatelstva (rozsáhleji to zkonstatovali např. André Burguière či Michael Mitterauer). Zároveň byla vyslovena tzv. protoindustrializační teorie o prolomení mezi *European Marriage Patterns*. Hans Medick soudil, že díky domácímu řemeslu, jež se v rámci protoindustrializačního procesu začalo rozvíjet na venkově již od 16. století, nastala větší dostupnost sňatku, jenž již nezávisel na držbě půdy, a tak došlo k snižování sňatkového věku a k poklesu počtu případů sociálního celibátu. Otázkou však je, zda to znamená popření „principu místa“, nebo jen to, že „místa“ ve venkovské společnosti přestávala být úzce vázána na agrární produkci? Následně se však ukázalo, že Medickův protoindustrializační model neplatí v obecném měřítku, jak nejnověji shrnuje např. Anderas Gestrich a staršími studii podpořil i Jürgen Schlumbohm. Srov. např.: Michael MITTERAUER, *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*, Wien – Köln 1990, Böhlau Verlag, např. s. 98. A. BURGUIÈRE – C. KLAPISCH-ZUBER – M. SEGALÉN – F. ZONABEND, *Geschichte der Familie*, Band 3: Neuzeit..., s. 47–54; J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe...*, zejména s. 99 a nn.; A. GESTRICH – J.-U. KRAUSE – M. MITTERAUER, *Geschichte der Familie*, s. 423–424. Pro české prostředí srov. studie ve sborníku: Markus CERMAN – Hermann ZEITLHOFFER (Hg.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien – München 2002, Verlag für Geschichte und Politik – Oldenbourg Verlag. Dále pak výklad Eduarda Maura v: L. DOKOUPIL – L. FIALOVÁ – E. MAUR – L. NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva...*, s. 111–113.

[47] Srov. např.: Massimo LIVI BACCI, *Populace v evropské historii*, Praha 2003, Nakladatelství Lidové noviny, s. 154–198; Thomas MERGEL, *Geht es weiterhin voran? Die Modernisierungstheorie auf dem Weg zu einer Theorie der Moderne*, in: Thomas Mergel – Thomas Welskopp (eds.),

Můžeme snad shrnout tím, že lze pojednávat procesuální proměnu kulturních obsahů a že parciální procesy této proměny lze prokazovat na bázi svěbytné, měkké fakticity. Avšak – dlužno hned dodat – teorie vývojových procesů nepokrývají celý prostor „dějin kultury“ (popř. „socio-kulturních dějin“). Nelze jakoby „nasčítat“ jednotlivé procesy s tím, že by si jejich „součet“ mohl činit holistické nároky. V okamžiku, kdy budeme přecházet od kombinace jednotlivých procesů proměny kulturních obsahů k „dějinám kultury“, budeme patrně nutně přecházet od teorií k naraci.

3. Kulturnědějinný dopad evolučních/vývojových teorií

V rámci tohoto pojednání učiním již jen velmi stručnou zmínku ještě o dalších možnostech historickovědního setkání s vývojovými či evolučními koncepcemi. S použitím Koselleckových souvztažných kategorií „prostor zkušenosti“ (*Erfahrungsraum*) a „horizont očekávání“ (*Erwartungshorizont*) či s odkazem na Hejdánkovy úvahy o „ideji pokroku“, vyslovené v souvislosti s publikací velké Loewensteinovy práce o modernistické „víře v pokrok“. Lze se totiž ptát, co se v rámci sociokulturní skutečnosti událo v návaznosti na to, že se evoluční teorie ve svých různých formách stala takřikajíc *aktéřskou ideou*? Idea vývoje či dokonce pokroku mohla otevírat „horizont očekávání“ ve smyslu legitimizace odkročení od tradice, legitimizace změny.^[48] Týká se to jak proměny celých politických systémů či právních soustav, tak ale i změn v zcela intimních oblastech života (kupříkladu při postupném prosazování kontroly plodnosti v manželství). Historici by tak měli zvažovat samotnou mentální připravenost aktérů na (vývojovou, v duchu pokroku jdoucí) změnu jako významný faktor moderních dějin, právě tak ale jako i obavy před touto změnou. Můžeme pozorovat, jak se původně optimistický náhled na dějinný proces, jenž byl vlastní osvícencům a myslitelům 19. století, buď změnil v děs z katastrofického vyústění dějinného procesu, čehož příkladem může být Walter Benjamin, nebo v – ať již komikující, ať vážně míněnou – kritiku ideologických základů metanarativní struktury ideje pokroku.^[49]

Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte, Verlag C. H. Beck München 1997, s. 203–231.

[48] R. KOSELLECK, *Vergangene Zukunft...* s. 349–375; Bedřich LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*, Praha 2009, OIKOYMENH; Tomáš HERMANN, *Historik ve víru dějin a dlouhé století ve víře v pokrok*, *Dějiny – teorie – kritika* 6/2009, s. 273–297; Ladislav HEJDÁNEK, „*Pokrok*“ jako téma a tzv. „víra v pokrok“, *Dějiny – teorie – kritika* 6/2009, s. 298–306.

[49] K Benjaminovu myšlenkovému vývoji srov.: Enzo TRAVERSO, *Trhlina v dějinách. Esej o Osvětlení a intelektuálech*, Praha 2006, Academia, s. 51–63. Dále srov.: Antonín KOSTLÁN, *To je přece pokrok, pokrok, pokrok...*, *Dějiny – teorie – kritika* 6/2009, s. 339–345. Na příkladu vývoje evangelické teologie 19. a 20. století lze ukázat, jak se přes prvotní optimismus postupně prosazovala ostražitost vůči evoluční koncepci. Koncepce vývoje náboženství směrem k jeho individualistickým, nekultickým, etickým podobám, které byly některými teology a historiky

Závěrem

Snažil jsem se popsat podmínky, za nichž lze v historických vědách formulovat teorie dílčích vývojových procesů. Byť je někdy těžké přesně ohraničit tyto teorie od narativních struktur, byť jsou tyto teorie v mnoha dějepisných pracích součástí širšího „narativního vysvětlení“, přece je možné, po mém soudu, pro ně v dějepisectví uchovat prostor. Dějepisectví tak – abych zakončil trochu provokativně – není nutné degradovat na pouhou literární soutěž vypravěčů, zaštiťujících se tím, že jazyk je neprůhledný a že vlastně vůbec nevíme, zda za diskursivními praktikami jsou nějaké sociální praktiky, natož nějaké ideje. Kultivací teoretické složky dějepisectví v něm lze uchovávat prvky historické vědy. Není ani nutné pro samé mikrohistoricky popisované stromy odmítat vzhlednout k lesu. Dějepisectví by mělo poskytovat člověku schopnost orientovat se v čase a v diachronní i synchronní kulturní variabilitě. Historické vědy by měly umět komunikovat s jinými vědními disciplinami. K oběmu se vývojové/evoluční schéma – rozumí se kriticky promyšlené a noeticky a metodologicky přepracované – po mém soudu hodí.

SUMMARY:

Within the frame of „master narratives“ it is possible – on the basis of certain noetic prerequisites (with the support of Max Weber, Paul Veyne, Paul Ricoeur, Roger Chartier, Zdeněk Vašíček and Thomas Welskopp) – to maintain certain space for the theories of the processes of cultural-historical development. However, it is essential to differentiate if (1.) the process of development of the entire historical (sociocultural) reality is being dealt with, or (2.) only the partial process, that is, the process of development of only certain stratum, segment or part, i.e. the process of development of explicitly denominated entity, taken out of the entire reality according to clearly delineated criteria. Ad (1.): That is a narration. Ad (2.): It can be concluded that the handling of partial process can accomplish the traits of „analytical approach“ (Chris Lorenz). I believe that in case of partial processes it is possible to weaken considerably the integrative role of the plot as

náboženství zastávány ještě kolem roku 1900, byly zároveň již od 90. let 19. století postupně kriticky mírněny, ba až odmítány. Objevily se otázky, zda výrazná aplikace evolučního schématu nemůže ohrozit samotné náboženské a etické hodnoty v jejich platnosti (Jan HORSKÝ, *Bůh, nebo vývoj? Několik poznámek k historismu v úvahách evangelických myslitelů na počátku 20. století*, *Dějiny – teorie – kritika* 7/2010, s. 57–75.; Jan HORSKÝ, *Etika a vývoj – otázka historizace (křesťanské) etiky a ideálu humanitního v českém evangelickém intelektuálním prostředí*, in: Zdeněk R. Nešpor – Kristina Kaiserová (eds.), *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století (1780–1918)*, Ústí nad Labem 2010, Albis international, s. 40–66; Martin PRUDKÝ, *Slavomil C. Daněk v kontextu starozákonní biblistiky 20.–30. let*, in: Ondřej Macek – Jan Růckl (eds.), *Slavomil C. Daněk v kontextu českého protestantismu a starozákonního bádání (= Studie a texty Evangelické teologické fakulty 11/2007/2)*, Praha 2010, s. 1–13.

literary, narrative operation, and on the other hand strengthen the role of developmental theories as tools of explication of these processes. It is possible to interconnect, subsequently to critical evaluation, (1.) historiographical concept of evolution: Annette Wittkau-Horgby delineates it as irreversible, gradual, slow change in time, while for the concept of evolution is crucial equally the aspect of continuity as is the aspect of change. Besides, (2.) certain aspects of evolutionary theories of Ernst Cassirer and Norbert Elias (the assumption of the increase of the degree of complexity and differentiation within the frame of the symbolic system, or the area of feeling) and (3.) some aspects of the French *histoire sérielle*. However, it is imprescindible to resolve the following questions: Is the concept of certain partial process only an ideal type, through which we highlight a sum of clearly disparate changes that are being manifested by the discrete „objects“ of our research? Or does a mechanism exist that renders a unifying tendency to these changes? How far the various forms of different „objects“ bear witness of one process? If we pay close attention to these questions, we could formulate theories of partial processes of cultural-historical change. The demographic data could, then, be used as hypothetical indicators of these processes.

K HISTORICKEJ DEMOGRAFII A DEMOGRAFICKEJ HISTÓRII NA SLOVENSKU

Pavol Tišliar

To historical demography and demographic history in Slovakia

ABSTRACT: The article briefly evaluates the development of demography (demographic history) and historical demography in Slovakia up to the present time. It points out the most often resolved themes and the most important works and personalities from this area. It sketches also contemporary problems and perspectives.

Historická demografie, 2011, 35:2:179–185

KEYWORDS: demographic history; historical demography; Slovakia

CONTACT: doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD., Katedra etnológie a kultúrnej antropológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Gondova 2, 814 99 Bratislava, Slovenská republika. e-mail: tisliar@fphil.uniba.sk

Slovenská historiografia prešla v posledných dvoch desaťročiach rozsiahlymi zmenami, pre ktoré bolo charakteristické najmä vyhľadávanie a riešenie nových tém. Pád komunizmu, ktorý rezonoval a dodnes rezonuje v slovenskej spoločnosti otvoril množstvo problémov, ktoré do konca 80. rokov nebolo možné otvorene študovať, analyzovať a interpretovať. Následné dve desaťročia preto možno do istej miery na Slovensku charakterizovať aj ako snahu o vyrovnanie sa s minulosťou najmä v otázkach politických dejín. V poslednom období vyrástla mladá „nezaťažená“ generácia, ktorá sa venuje najmä otázkam dejín 20. storočia so snahou o objektívne hodnotenie obdobia neslobody. Popri riešení a otvorení týchto nových tém vznikol priestor aj na rozvoj viacerých čiastkových historických vedných disciplín. Pre poslednú dobu je príznačné, že o týchto čiastkových disciplínach sa na Slovensku už „nielen rozpráva“, ako tomu bolo dlhé desaťročia, ale ktoré začínajú byť aj reálne podporované prostredníctvom vedeckých projektov a grantových úloh.

Demografiu alebo lepšie povedané jej počiatkové formovanie možno na Slovensku hľadať v prvej polovici 20. storočia. Vtedy vznikali práce zamerané na dobový, ale i retrospektívny vývoj obyvateľstva Slovenska. Pravda, nešlo o žiadne rekonštrukcie rodín, ale analyzovali sa editované štatistické pramene, publikované najmä z čias Rakúsko-Uhorska a prvej Československej republiky. K významným autorom v tomto období patrili najmä Alojz J. Chura^[1] a Ján

[1] A. J. Churove práce o populačnom vývoji Slovenska zamerané najmä na stav detí a mládeže, ich ochrany a ochrany matiek a rodiny, patria dodnes k významným a jedinečným zdrojom

Svetoň^[2], obaja publikujúci už v 30. a 40. rokoch. Po druhej svetovej vojne ostal najvýznamnejšou postavou slovenskej demografie Ján Svetoň. Najmä jeho práca zameraná na retrospektívny vývoj obyvateľstva Slovenska v 18. – 1. pol. 20. storočia, ale i viaceré štúdie k zahraničnej migrácii patria dodnes k vyhľadávaným zdrojom spracovaných údajov.^[3] Záujem o populáciu, respektíve riešenie čiastkových problémov demografického charakteru prinášali niektoré štúdie z prostredia slovenských historikov a archivárov už v 50. a 60. rokoch minulého storočia. V tejto súvislosti je potrebné spomenúť napríklad viaceré práce Pavla Horvátha, či Antona Špiesza.^[4] V nasledujúcich desaťročiach okrem týchto autorov riešili niektoré populačné otázky v minulosti i ďalší autori, ako napríklad Július Alberty, Alžbeta Gácsová, Branislav Varsik a Juraj Žudel.^[5] V 80. rokoch začala byť publikačne aktívna Mária Kohútová, ktorá sa vo viacerých prácach zaoberala populačným vývojom v novoveku, najmä obyvateľstva západného

údajov o populačnom vývoji Slovenska v medzivojnovom období. Alojz J. CHURA, *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Roľnícka osveta, Bratislava 1936; Alojz J. CHURA, *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 1. Roľnícka osveta, Bratislava 1938; Alojz J. CHURA – Karol KIZLINK, *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Roľnícka osveta, Bratislava 1939.

[2] Za jednu z prvých významnejších prác J. Svetoňa možno považovať príspevok analyzujúci stav zahraničných Slovákov najmä po územných zmenách z konca 30. rokov 20. storočia. Ján SVETOŇ, *Slováci v európskom zahraničí*. Slovenská akadémia vied a umení, Bratislava 1943.

[3] Ján SVETOŇ, *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. SVPL, Bratislava 1958; Ján SVETOŇ, *Vývoj obyvateľstva na Slovensku : Výber z diela*. Epoque, Bratislava 1969.

[4] Z prác vyberáme: Pavol HORVATH, *Obyvateľstvo Slovenska a jeho menlivosť v posledných sto rokoch*. Naša veda 3, 1956, s. 445–451; Pavol HORVATH, *Poddaný ľud na Slovensku v 1. polovici 18. storočia*. SAV, Bratislava 1963; Anton ŠPIESZ, *Sociálne rozvrstvenie obyvateľstva Nitrianskej stolice v polovici 18. storočia*. Historický časopis 6, 1958, s. 48–71; Anton ŠPIESZ – Jozef WATZKA, *Poddaní v Tekove v 18. storočí : Historicko-štatistická monografia*. Slovenská archívna správa, Bratislava 1966.

[5] Z prác vyberáme: Július ALBERTY, *Formovanie robotníckej triedy v obvode Brezna*. Osveta, Martin, 1981; alebo najnovšie Július ALBERTY, *Gemer-Malohont a Rimavská Sobota 1848–1918*. Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2008; Alžbeta GÁCSOVÁ, *Spoločenská štruktúra mesta Prešova v 15. a v prevej polovici 16. storočia*. Historický časopis 18, 1970, s. 357–383; Alžbeta GÁCSOVÁ, *Niektoré aspekty počtu a majetnosti obyvateľov východoslovenských miest v stredoveku*. In: *Spišské mestá v stredoveku*. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice 1974, s. 45–54; Branislav VARSÍK, *Osídlenie Košickej kotliny I*. SAV, Bratislava 1964; Branislav VARSÍK, *Osídlenie Košickej kotliny II*. SAV, Bratislava, 1973; Branislav VARSÍK, *Osídlenie Košickej kotliny III.: s osobitným zreteľom na celé východné Slovensko a horné Potisie*. SAV, Bratislava, 1977; Branislav VARSÍK, *Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku*. VEDA, Bratislava 1984; Juraj ŽUDEL, *Obyvateľstvo slobodných kráľovských miest na Slovensku v 2. polovici 18. storočia*. Geografický časopis 39, 1987, s. 148–168; Juraj ŽUDEL, *Osídlenie a pohyb obyvateľstva na červenokamenskom panstve za Fuggerovcov v rokoch 1535–1583*. Historický časopis 13, 1965, s. 571–599; Juraj Žudel, *Súpis obyvateľstva slobodných kráľovských miest na Slovensku z 2. polovice 18. storočia*. Slovenská archivistika 22, 1987, s. 82–101.

Slovenska.^[6] V poslednom období bolo publikovaných niekoľko knižných titulov, ktoré sa okrem iného zaoberali aj retrospektívnym vývojom obyvateľstva Slovenska v predštatistickom období. Povahou ide najmä o kombináciu dejín osídlenia, sídelného vývoja, obrazu prírodného prostredia vo vývoji obyvateľstva a priamo historickej demografie.^[7]

Pre obdobie novších dejín, najmä 19. a 1. polovice 20. storočia v súčasnosti vznikajú viaceré demografické analýzy zamerané na demografické procesy, či štruktúry obyvateľstva Slovenska.^[8] Pracuje sa teda na problémoch, ktoré majú okolité krajiny vyriešené už dávnejšie. V poslednej dobe sa začínajú riešiť otázky doposiaľ nepublikovaných výsledkov mimoriadnych cenzov, ktoré zachytávali stav obyvateľstva na Slovensku. Ide najmä o mimoriadne sčítania obyvateľstva z rokov 1919 a 1938 a sčítanie ľudu z roku 1940.^[9] Tu treba zdôrazniť aj skutočnosť, že demografický prechod (demografická revolúcia) pri populácii Slovenska nastupoval v podstate ku koncu 19. storočia a pozvoľné šírenie tohto javu v niektorých regiónoch prakticky urýchlila až prvá svetová vojna odkladaním sobášnosti a nízkou plodnosťou. Z tohto dôvodu sa aj predmet historickej demografie na Slovensku chronologicky posúva do medzivojnového obdobia.

Je treba povedať, že v súčasnosti Slovensko nedisponuje kompletnou bibliografiu prác s historicko-demografickou tematikou. V minulosti boli zostavené dve tematické bibliografie k populačnému vývoju Slovenska. Prvou bola výberová

[6] Napr. Mária KOHÚTOVÁ, *Demografický a sídlištný obraz západného Slovenska*. VEDA, Bratislava 1990; Mária KOHÚTOVÁ, *K vývoju obyvateľstva na Záhori v prvej polovici 18. storočia*. Historické štúdie 26, 1982, s. 111–129.

[7] Miloš MAREK, *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Matica Slovenská, Martin 2006; Vladimír RÁBIK, *Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku : Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplínskej a Užskej*. Karpatonemecký spolok na Slovensku, Bratislava 2006; Peter ŠOLTÉS, *Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesijná pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši*. SAV, Bratislava 2009; Pavol TIŠLIAR, *Etnická a konfesijná štruktúra obyvateľstva Gemera a Malohontu: prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18.–1. pol. 20. storočia*. Tribun EU, Brno 2009; Pavol MALINIÁK, *Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku*. Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2009; Mária KOHÚTOVÁ, *Vývoj obyvateľstva na Slovensku v 16. a 17. storočí*. FF TU, Trnava 2010.

[8] Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. STIMUL, Bratislava 2008; Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. STIMUL Bratislava, 2008; Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1937*. STIMUL, Bratislava 2008; Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1940*. Infostat, Bratislava 2009; tiež bola publikovaná dvojdielna práca o populácii Podkarpatskej Rusi v medzivojnovom období: Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi I. Demografická reprodukcia*. Infostat, Bratislava 2009; Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi II. Štruktúry obyvateľstva*. Infostat, Bratislava 2009.

[9] Pavol TIŠLIAR, *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919: Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. STATIS, Bratislava 2007.

bibliografia M. Kohútovej, mapujúca stav do roku 1988. Tento zoznam literatúry bol zverejnený na stránkach časopisu *Historická demografie* v roku 1991.^[10] Ako autorka uviedla, absentujú v nej najmä príspevky dotýkajúce sa vysťahovalectva zo Slovenska do zámoria a západnej Európy. Na túto bibliografiu chronologicky nadviazal zoznam prác s demografickou tematikou zostavený Martou Dobrotkovou, ktorá zachytáva obdobie rokov 1989–1998,^[11] no rovnako ju ani za toto obdobie nemožno označiť za vyčerpávajúcu.

Historická demografia sa v súčasnosti vyučuje ako povinný, povinne voliteľný, prípadne voliteľný kurz v rámci študijných odborov histórie a archívnictva prakticky na všetkých univerzitách na Slovensku. Napriek tomu nemožno tvrdiť, že tu vyrástla osobitná „historicko-demografická škola“ ako napríklad v susednej Českej republike. Na Slovensku s touto disciplínou pracuje len veľmi úzky okruh autorov. Demografia tu predstavuje skôr doplnok historických prác a s cieľovými demografickými prácami sa na Slovensku stretávame len veľmi zriedka. Z pohľadu tém sa na Slovensku sleduje najčastejšie populačný vývoj konkrétnej lokality, či menšieho regiónu na základe matričných záznamov, prípadne dochovaných súpisov obyvateľstva rôznej proveniencie. Ďalej sa tento problém študuje ako súčasť sociálnych dejín a býva zvyčajne upriamený na sociálnu štruktúru populácie^[12], prípadne ekonomickú aktivitu obyvateľstva vo vzťahu ku konkrétnej hospodárskej oblasti či odvetviu.^[13] Etnicita a náboženská štruktúra býva analyzovaná ako súčasť politických (zriedkavejšie spoločenských a kultúrnych), či cirkevných dejín.^[14] Osobitne sa sleduje migračný pohyb^[15], najmä na Slovensku tradičné vysťahovalectvo za prácou ako jeden zo sociálnych fenoménov. Rovnako býva záujem

[10] *Bibliografia slovenskej historickej demografie do roku 1988*. Zost. M. Kohútová. In *Historická demografie* 15, 1991, s. 193–205.

[11] Marta DOBROTKOVÁ, *Historická demografia – súčasný stav a perspektívy*. In *Genealógia, heraldika a príbuzné disciplíny : stav a perspektívy*. Zost. M. Šišmiš. SGHS, Martin 2003, s. 61–64.

[12] K tejto problematike sa vyslovujú i slovenskí sociológovia. Napr. Roman DŽAMBAZOVIČ, *Chudoba na Slovensku: Diskurz, rozsah a profil chudoby*. UK, Bratislava 2007.

[13] Tu treba osobitne spomenúť zborník slovenských etnológov: *Nerolnícka rodina na Slovensku*. ed. M. Botíková – L. Herzánová, M. Bobáková. UK, Bratislava 2007; tiež Roman HOLEC, *Polnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. VEDA, Bratislava 1991; tiež napr. Peter MIČKO, *Nemecký finančný kapitál a stredné Slovensko v rokoch 1939–1945*. Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2006.

[14] Z početných prác vyberáme napr. Ján BOTÍK, *Etnická história Slovenska: K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. LÚČ, Bratislava 2007; Karol JANAS, *Zabudnuté tábory*. Trenčianska univerzita A. Dubčeka v Trenčíne, Trenčín 2008; Martin HETÉNYI, *Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938–1945*. FIF UKF, Nitra 2008.

[15] V posledných rokoch vznikajú práce i s netradičnými, kedysi zakázanými témami, napr. Michal ŠMIGEL, *Banderovci na Slovensku (1945–1947)*. Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2008.

o obyvateľstvo skúmaný aj z pohľadu dejín zdravotníctva.^[16] Občasne sa možno stretnúť i s prácami zaoberajúcimi sa populačnou politikou.^[17] Popri týchto témach sa využívajú i známe poznatky populačného vývoja Slovenska.

V tomto duchu vznikajú aj záverečné kvalifikačné práce. Cielene historicko-demograficky zamerané výstupy sú však skôr ojedinelé. Vzhľadom k tomu, že na Slovensku nemáme doposiaľ dokončenú celoslovenskú databázu záverečných kvalifikačných prác, môžem spomenúť len témy prác, ktoré vznikli na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, orientované priamo na historickú demografiu. Táto disciplína sa tu vyučuje spoločne so štatistikou ako povinný kurz v študijnom programe archívnictvo a pomocné vedy historické. Študenti histórie majú tento kurz voliteľný. Tematicky prevažujú medzi bakalárskymi a diplomovými prácami najmä rekonštrukcie rodín obyvateľov konkrétnych obcí, ťažiskovo v 19. storočí. V týchto prácach sa okrem tradičnej excerptie matričných záznamov a rekonštrukcie rodín rekonštruuje i pôdorys skúmanej lokality na základe dochovanej katastrálnej mapy a operátu z tohto obdobia.^[18] Dochádza teda ku kombinácii historicko-demografických a historicko-geografických metód, pričom v niektorých prípadoch boli zároveň analyzované aj dochované sčítacie hárky, najmä z cenzu 1869^[19] a pochopiteľne práce sú tiež postavené na archívnych fondoch skúmaných lokalít.

V súčasnosti na Slovensku koordinuje demografický výskum Výskumné demografické centrum (VDC), ktoré pôsobí v rámci Inštitútu informatiky a štatistiky (INFOSTAT) pri Štatistickom úrade Slovenskej republiky. Napriek tomu, že podáva pomocnú ruku aj prácam z historickej demografie, umožňuje ich publikovanie

[16] Upozorniť treba najmä na početné práce Márie Bokesovej-Uherovej, napr. Mária BOKESO-VÁ-UHEROVÁ, *Dejiny zdravotníctva na Slovensku*. Osveta, Bratislava 1989; z posledných väčších prác Anna FALISOVÁ, *Zdravotníctvo na Slovensku v medzivojnovom období*. Veda, Bratislava 1999.

[17] Napr. Pavol TIŠLIAR, *Predpoklady k uzavretiu a ukončeniu manželstva na Slovensku v medzivojnovom období*. Slovenská štatistika a demografia, 17, 2007, č. 1–2, s. 93–105; Michal STRUHÁR, *Manželské právo, rozvodovosť a sociálna situácia v medzivojnovom období*. Bakalárska práca FiF UK, Bratislava 2010.

[18] Napr. Jana BAHERNÍKOVÁ, *Demografický vývoj obce Hlboké v rokoch 1787–1895 na základe analýzy cirkevných matrik*. Diplomová práca FiF UK, Bratislava 2009, 108 s.; Tomáš KRUPAN, *Demografický vývoj obyvateľstva v Tomášove v rokoch 1869–1880*. Diplomová práca. Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Bratislava 2008, 119 s.; Miriam MIKUŠOVÁ, *Demografický vývoj obce Chtelnica 1795–1895*. Diplomová práca. FiF UK, Bratislava 2008, 162 s.; Ján VALO, *Populačný vývoj Červenika v rokoch 1870–1895*. Diplomová práca. Bratislava, 2010, 105 s.; Veronika LIPKOVÁ, *Rekonštrukcia obyvateľstva Dubníka v poslednej štvrtine 19. storočia*. Diplomová práca. Bratislava, 2010, 144 s.; Alena MACEKOVÁ, *Rekonštrukcia rodín „Dlhej ulice“ v Prievidzi v rokoch 1865–1895*. Diplomová práca. FiF UK, Bratislava 2010, 158 s. Všetko rkp.

[19] Súbor sčítacích hárkov tohto sčítania ľudu nebol stiahnutý po ukončení cenzu do Budapešti, kde sídlil Uhorský kráľovský štatistický úrad, ale zostal pri jednotlivých stoličných archívoch.

a pod., nie je dostatočne personálne obsadené, aby koordinovalo i historicko-demografický výskum. Na Slovensku preto v súčasnosti stále chýba špecializované riadiace stredisko, ktoré by tento výskum v oblasti retrospektívneho vývoja obyvateľstva riadilo. Nemáme registrované žiadne periodikum zamerané priamo na túto vednú disciplínu. Jeho existencia by akiste napomohla rozvoju historickej demografie na Slovensku. Príspevky z historickej demografie zvyčajne autori publikujú v Slovenskej archivistike (vydavateľom Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, odbor archívov), Historickom časopise (vydavateľ Historický ústav Slovenskej akadémie vied), ale v posledných rokoch i v Slovenskej štatistike a demografii (vydavateľ Štatistický úrad Slovenskej republiky). Okrem toho sa väčšina príspevkov publikuje tradičnou zborníkovou formou, najčastejšie z konkrétnych konferencií.

Organizovanie špecializovaných demografických podujatí je v súčasnosti pomerne úzko naviazané najmä na existenciu Slovenskej štatistickej a demografickej spoločnosti^[20], ktorá v spolupráci so Štatistickým úradom Slovenskej republiky organizuje *Slovenské demografické konferencie*. Tieto konferencie bývajú pripravované s dvojročnou periodicitou, vždy s konkrétnou ťažiskovou témou.^[21] Popri referátoch o súčasnom živote populácie Slovenska, býva pravidelne poskytnutý priestor aj témam a príspevkom z historickej demografie. V historickej obci sa v poslednom čase zorganizovala konferencia „*Špecifický ženský svet? Povolania a profesia z pohľadu gender history*“, ktorá sa uskutočnila v Bratislave koncom roku 2008. Zaznelo tu viacero príspevkov aj historicko-demografického charakteru. Časť výsledkov tejto konferencie bude publikovaný v pripravovanej kolektívnej monografii.^[22] Poslednou väčšou akciou, kde zaznelo i niekoľko príspevkov demografického charakteru bola konferencia „*Fenomén rodiny v minulosti Slovenska*“, ktorá bola zorganizovaná v roku 2009 v Bardejove.

Záverom možno vysloviť nádej, že aj na Slovensku postupne získa historická demografia stabilnú pozíciu, nielen ako výučbový kurz v rámci vysokoškolského štúdia dejín, ale aj ako vedný odbor, v ktorom sa vedecky báda a publikuje. Záverečné kvalifikačné práce z posledných rokov dávajú slušnú perspektívu aj pre vytvorenie historicko-demografickej školy na Slovensku.

Summary:

Počiatky serióznejšieho demografického výskumu možno na Slovensku položiť na koniec 1. pol. 20. storočia, keď začali vznikať prvé práce, dotýkajúce sa populačného vývoja Slovenska (A. J. Chura, J. Svetoň). Tieto práce do istej miery ovplyvnili záujem o skúmanie populačného vývoja i v 2. pol. 20. storočia.

[20] Slovenská štatistická a demografická spoločnosť na Slovensku pôsobí od roku 1968.

[21] Posledná demografická konferencia riešila problematiku „*Demografická budúcnosť Slovenska*“. Uskutočnila sa v roku 2009 v Bojniciach

[22] V súčasnosti v tlači: Gabriela DUDEKOVÁ a kol. *Na ceste k modernej žene: Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*.

V popredí stáli spočiatku práce najmä slovenských historikov (napr. A. Spiesz, B. Varsik), archivárov (napr. J. Žudel), či slovenských etnológov, kde sa neskúmala priamo problematika historickej demografie, ale poznatky o populačnom vývoji boli využívané pri riešení rôznych tém najmä historicko-geografického vývoja Slovenska (tu najmä sídelný vývoj), hospodárskych, sociálnych, či spoločenských dejín (dlhšie rezonovala najmä problematika slovenského vystahovalectva). V poslednom období vznikajú už i práce zamerané priamo na populačný vývoj, demografické procesy, štruktúry obyvateľstva Slovenska (B. Šprocha, P. Tišliar), ťažiskovo v medzivojnovom období. Pre samotný rozvoj historickej demografie na Slovensku má veľký význam najmä odborná príprava vysokoškolských absolventov. Je potešujúce, že sa táto disciplína v posledných rokoch začína vyučovať prakticky na všetkých univerzitách na Slovensku, najmä v rámci štúdia dejín. Vznikajú i prvé záverečné práce, ktoré riešia konkrétne historicko-demografické problémy. Rovnako sa historicko-demografické problémy začínajú širšie riešiť i na odborných podujatiach, čo dáva do budúcnosti sľubnú perspektívu.

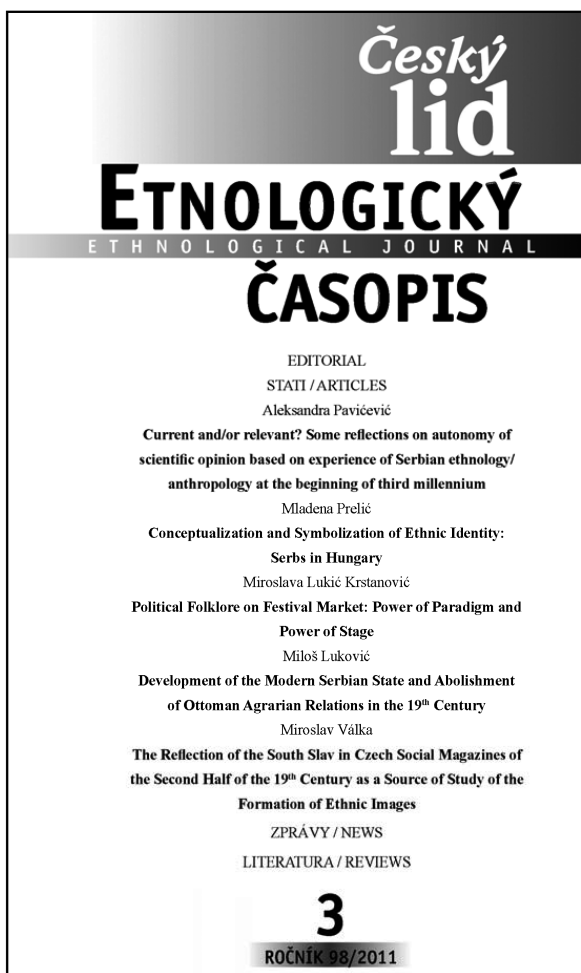
SUMMARY:

Serious demographic research began in Slovakia at the end of the first half of the 20th century, when first studies dedicated to population development of Slovakia were published (A. J. Chura, J. Svetoň). These works to a certain degree influenced also the interest in the research of the population development in the second half of the 20th century. At the beginning, there were especially works written by Slovak historians (for example A. Spiesz, B. Varsik), archivists (for example J. Žudel) or Slovak ethnologists who did not investigate the problems of historical demography in the first place, but the information on population development was used for examination of various themes, namely the historical-geographic development of Slovakia (and here especially the development of settlement), economic, social or socio-cultural history (for a long time studied problem of Slovak emigration). In the recent period also works dedicated directly to the population development, demographic developments, population structures of Slovakia (B. Šprocha, P. Tišliar), with focus on the inter-war period. For the promotion of historical demography in Slovakia was of great importance especially the specialized preparation of university graduates. It is gratifying that this discipline has begun to be taught in the last years almost on every university in Slovakia, especially within the frame of historical disciplines. Some theses were already produced, dedicated to concrete historical-demographic problems. Also historical-demographic problems were being solved on scientific meetings, which give great prospects for the future.

Redakce:
Etnologický ústav AV ČR,
v.v.i.
Redakce ČL
Na Florenci 3
110 00 Praha 1
tel.: +420 222828602
fax: + 420 222828511
e-mail: jiri.woitsch@post.cz

**Informace o
předplatném
a objednávky:**
Mediaservis s.r.o.
Zákaznické Centrum
Kounicova 2b
659 51 Brno
tel.: +420 541233232
zakaznickecentrum@
mediaservis.cz

**Číslo 3 ročníku
98/2011 je
monotematicky
zaměřeno na etnologii a
sociokulturní
antropologii Balkánu.**

ČESKÝ LID : ETNOLOGICKÝ ČASOPIS : ETHNOLOGICAL JOURNAL
je jediný impaktovaný (IF 0,343) časopis pro etnologii a příbuzné obory
ve střední a východní Evropě.

Časopis vydává Etnologický ústav AV ČR, v.v.i.

Informace o obsahu časopisu (od roku 2000), složení redakční rady a
pokyny pro autory jsou dostupné na <http://eu.avcr.cz/>

Časopis vychází 4x ročně, cena jednoho čísla je 75,- Kč, celoroční
předplatné činí 280,- Kč.

DĚDICKÉ STRATEGIE A PŘEDÁVÁNÍ GRUNTU VE VZTAHU K PŘÍBUZENSTVÍ A GENDERU PŘÍPAD BULHARSKÝCH ČECHŮ, 1900–1950

Lenka J. Budilová

Inheritance practices and passing of homesteads in relation to family relations and gender. The case of Bulgarian Czechs, 1900–1950

Abstract: This text focuses on the community of protestant Bulgarian Czechs, who lived in the years 1900–1950 in two villages Vojvodovo (north-western Bulgaria) and Belinci (eastern Bulgaria). Within the frame of this community the inheritance practices and strategies of the passing of family possession between generations are analysed in relation to family relations and gender. Attention is dedicated especially to the preponderant ideology of dividable property, the practice of transfer of the property *inter vivos*, the favouring of male heirs and the youngest son as inheritor of the homestead of parents. These characteristics are further analysed with respect to the family strategies, family relations and gender (im) balance within the frame of this community. The practice of heritage is analysed also with respect to the predominant subsistence strategy (agriculture) and the efforts of the parents to enable the children to keep on in this subsistence that ultimately led to the parcelling out of the land and to repeated migrations for land.

Historická demografie, 2011, 35:2:187–216

Keywords: Vojvodovo, Bulgarian Czechs, heritage strategies, family relations, gender.

Contact: Lenka Jakoubková Budilová, Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU v Plzni; e-mail: budilova@ksa.zcu.cz

Tento text^[1] se zabývá dědickými strategiemi a způsoby předávání rodinného hospodářství ve vztahu k příbuzenství a genderu u bulharských Čechů, kteří žili v první polovině 20. století v obci Vojvodovo (severozápadní Bulharsko) a Belinci (východní Bulharsko). Jednalo se o populaci, jejíž obživné strategie závisely z převážné většiny na zemědělské činnosti a vztah k rodinnému hospodářství a půdě tak u nich hrál výraznou roli. Češi žili v Bulharsku od roku 1900, kdy byla na Orjachovsku založena obec Vojvodovo, do roku 1949/1950, kdy naprostá většina tohoto jediného kompaktního českého osídlení v Bulharsku přesídlila do tehdejšího Československa. Přesídlenci z Bulharska dnes žijí převážně v několika obcích na jižní Moravě (Valticko a Mikulovsko) a dlouho tvořili víceméně uzavřené společenství vyznačující se sdílenou identitou, která se mimo jiné projevovala sebeoznačením „z našejch“. Data použitá pro účely této studie pocházejí z terénního výzkumu na jižní Moravě v obcích, kde žijí přesídlenci z Bulharska a jejich potom-

[1] Text je dílčím výstupem projektu GAČR č. P405/10/0471.

ci, a také v samotném Vojvodovu a v Belincích v Bulharsku. Informace pocházejí převážně z rozhovorů s bulharskými Čechy a jejich potomky^[2] a z genealogické mapy obyvatel Vojvodova a Belinců, kterou s jejich pomocí rekonstruuji. Na rozdíl od prací historických demografů a historických antropologů, kteří se zabývají podobnými problémy u populací v minulosti, se opírám zejména o výpovědi žijících pamětníků, třebaže se jedná o společenství, které dnes již neexistuje. Proto by nejsilnější stránkou tohoto textu mělo být uplatnění toho, čemu antropologové říkají *emická perspektiva*, tedy hledisko samotných aktérů, jejich vlastní vysvětlení motivací a významů spjatých s uplatňovanými strategiemi. Na rozdíl od historiků mám totiž tu výhodu, že se svých informátorů na jejich motivace a důvody (stále ještě) mohu zeptat. Na druhou stranu se tento text neopírá o archivní výzkum (mám na mysli zejména analýzu pozemkových knih), protože ten se v průběhu terénního výzkumu ukázal pro pochopení dané problematiky jako irelevantní (viz níže). Kvantitativně zaměřený čtenář tak možná bude zklamán, protože tato stať se vyznačuje nevelkým zastoupením tabulek, grafů a vůbec číselně vyjádřených dat. Třebaže se tedy přítomná studie tématem a zaměřením blíží předmětu zájmu historické antropologie a historické demografie, moje analýza vychází z teoretických a metodologických pozic sociální antropologie.

Úvod – bulharští Češi

V roce 1900 byla v severozápadním Bulharsku (Orjachovsko) založena obec Vojvodovo^[3], která byla až do roku 1950, kdy většina místního obyvatelstva přesídlila do tehdejšího Československa, obcí převážně českou. Vojvodovo založili česky mluvící nekatolíci z vesnice Svatá Helena v rumunském Banátu, kteří odtud odešli z důvodů ekonomických (nedostatek půdy), i pro náboženské spory v obci.^[4] Využili vydání Zákona o osídlování neosídlených oblastí z roku 1880, v němž vláda nově vzniklého bulharského státu vyzývá v první vlně zahraniční Bulhary, ve druhé pak příslušníky všech slovanských národů zabývající se zemědělstvím, k osídlení neobdělávané půdy, opuštěné vystěhovavšími se Turky. Noví

[2] Čerpám zejména z rozhovorů s informátory, kteří prožili v Bulharsku část svého života. Většina z nich se narodila ve 20.–30. letech 20. století (nejstarší informátorka byla ročník 1917) a prožili tak ve Vojvodovu či v Belincích mládí, případně část svého dospělého života. Většinu z nich pak tvoří ženy, protože ty v daném vzorku statisticky přežívají své muže.

[3] K problematice českého osídlení Vojvodova srov. např. Jan AUERHAN, *Čechoslováci v Jugoslávii, v Rumunsku, v Maďarsku a v Bulharsku*. Praha 1921; Ján MICHALKO, *Naši v Bulharsku. Pädesiat rokov ich života, práce, piesne a zvykov*. Myjava 1936; Marek JAKOUBEK, *Vojvodovo – etnologie krajanské obce v Bulharsku*. Brno 2010.

[4] Pro rozbor důvodů odchodu českých nekatolíků ze Svaté Heleny do Bulharska srov. Zdeněk R. NEŠPOR – Martina HORNOFOVÁ – Marek JAKOUBEK, *Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku. Část první – Počátky Svaté Heleny. Lidé města 2*, 1999, s. 86–87; Marek JAKOUBEK, *Vojvodovo – etnologie krajanské obce v Bulharsku*. Brno 2010, s. 36–46.

osídlenci se okamžitě po přesídlení stávali bulharskými občany, po deseti letech majiteli přidělené půdy a po několika let byli osvobozeni od placení pozemkové daně. Přestože zákon se původně vztahoval výslovně jen na Bulhary žijící v zahraničí, bulharské úřady vyhověly žádosti cizích kolonistů a umožnily přesídlení také česky mluvícím nekatolíkům ze Svaté Heleny.^[5] Z důvodu nedostatku půdy a po dalším konfesioním štěpení v obci odchází část obyvatel Vojvodova v roce 1935 na Ispériško (východní Bulharsko) a usazuje se v obci Belinci. Po druhé světové válce pak tyto dvě české komunity zanikají v důsledku přesídlení založeného na poválečných mezistátních dohodách.

Česky mluvící obyvatelstvo tvořilo ve Vojvodovu v letech 1900–1950 většinu, obec však byla jazykově i nábožensky mnohem rozmanitější. Výrazným identifikačním znakem jejích obyvatel, jímž se odlišovali od svého okolí, byla dlouho nikoli etnická, ale náboženská identifikace.^[6] Nekatolíci ze Svaté Heleny se po příchodu do Bulharska přidávají k metodistické církvi, která v Bulharsku působila již před osvobozením.^[7] Metodistický sbor v obci se v roce 1925 štěpí a odděluje se z něj část označující se jako „děti Boží“^[8], případně jako „darbisté“^[9]. Právě rodiny, které se hlásily k této odštěpené konfesi, byly těmi, které emigrovaly v roce 1928 do Argentiny a v roce 1935 do Belinců. Kromě česky mluvících obyvatel se na založení Vojvodova podíleli také Slováci. Řada slovenských rodin však ve 20. letech odchází na Slovensko. Naši informátoři uvádějí, že zhruba do 30. let nedocházelo v rámci vojvodovského vesnického společenství k diferenciaci mezi Čechy a Slováky: na veřejnosti všichni mluvili česky a Češi vojvodovské Slováky, podle slov jednoho našeho informátora, „za Slováky ani nepovažovali“.^[10] Určité povědomí o odlišnosti Slováků tak sice existovalo (například nazarenství se vyskytovalo jen ve slovenských rodinách), mnohem významnější však dlouhou dobu byla konfese než národnost a v tomto smyslu si byli Češi a Slováci velmi blízcí: Slováci byli buď nazareni nebo luteráni a řada z nich se po založení obce podobně jako většina jejích obyvatel přidala k metodistům. Ve Vojvodovu žily

[5] Josef VAŘEKA, Češi v Bulharsku. *Český lid* 77, 1990, 2, s. 81.

[6] Pro popis procesu postupné redefinice obyvatel Vojvodova z „věřících“ na „Čechy“ v průběhu první poloviny 20. století srov. Marek JAKOUBEK, From believers to compatriots: the case of Vojvodovo, a Czech village in Bulgaria. *Nations and Nationalism* 16, 2010, s. 675–695.

[7] Pro působení protestantských církví na území dnešního Bulharska srov. např. J. F. CLARKE, *Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria*. New York, 1971; Tatyana NESTOROVA, *American Missionaries among the Bulgarians (1858–1912)*. New York 1987.

[8] Srov. Vladimír PENČEV, Tempus edax rerum aneb o minulosti a současnosti vojvodovských Čechů, in: Marek JAKOUBEK – Zdeněk NEŠPOR – Tomáš HIRT (eds.), *Neco Necov Petkov: Dějiny Vojvodova. Vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*, Plzeň, 2006, s. 90–105.

[9] Dnes preferují představitelé této odštěpené části sboru označení Křesťanské sbory, jejichž součástí se stali po přesídlení do Československa.

[10] Informátor Š. H., nar. 1918; Chodov, 16. 11. 2009.

v první polovině 20. století také bulharské rodiny. Zpočátku to bylo několik rodin bulharských pavlikiánů (banátských Bulharů) římskokatolického vyznání, kteří se také podíleli na zakládání obce, ti se však v průběhu 20. a 30. let přestěhovali do blízké obce Bardarski Geran.^[11] Odchod pavlikiánů byl kompenzován příchodem pravoslavných bulharských rodin ze západního Bulharska a z vnitrozemí.^[12] Kromě bulharských rodin žilo ve Vojvodovu několik rodin pravoslavných Srbů, kteří obec po několika letech opustili^[13] a 8 ruských emigrantů, „vrangelistů“. Češi ve Vojvodovu přitom obec vždy považovali za obec českou, slovy naší informátorky: „S Bulharama my jsme neměli nic, to byla naše vesnice, česká.“^[14] Jako obec česká bylo přitom Vojvodovo vnímáno i ostatními skupinami, které obec obývaly.

Určitý nástin počtu a složení obyvatel Vojvodova je zachycen v tabulce, bohužel však chybí údaje o posledním období existence obce. Tyto chybějící údaje je možné doplnit daty o počtu Čechů a Slováků, kteří v letech 1949–1950 přesídlili na jižní Moravu, což bylo 196 českých rodin z Vojvodova.^[15]

Z uvedených dat je zřejmá tendence k neustálému početnímu nárůstu obyvatelstva obce, a to zejména jeho české složky. Zatímco v roce 1905 Češi tvoří zhruba polovinu obyvatelstva vesnice, Slováci čtvrtinu a Bulhaři a Srbové společně další čtvrtinu z celkového počtu obyvatel, v roce 1928 už Češi tvoří v obci zhruba 68% všech obyvatel, Bulhaři 18% a Slováci pouze asi 10%. Stejně tak je zřejmá korelace mezi počtem českých a slovenských obyvatel obce a počtem protestantů. Do konce 20. let pak větší část místního bulharského obyvatelstva představovali katolíci, tedy pavlikiáni, kteří se posléze z obce odstěhovali. Vidíme, že počet obyvatel Vojvodova se v letech 1900–1950 pohyboval v rozmezí 400 na počátku století až po číslo 700–800 osob ve 30. a 40. letech 20. století. Následující text se primárně zabývá česky a slovensky mluvícím evangelickým obyvatelstvem bulharských obcí Vojvodovo a Belinci.

[11] Srov. Neco P. NECOV, *Dějiny Vojvodova*, in: M. JAKOUBEK – Z. NEŠPOR – T. HIRT (eds.), *Neco Petkov Necov: Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*, Plzeň, 2006, s. 31.

[12] Srov. Iva HEROLDOVÁ, *Vystěhovalectví z českých zemí (Balkán II. – Rumunsko, Bulharsko)*, *Český lid* 73, 1986, 1, s. 48; Vladimír PENČEV, *Tempus edax rerum aneb o minulosti a současnosti vojvodovských Čechů*, in: M. JAKOUBEK – Z. NEŠPOR – T. HIRT (eds.), *Neco Necov Petkov: Dějiny Vojvodova. Vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*, Plzeň, 2006, s. 96.

[13] Srov. Neco P. NECOV, *Dějiny Vojvodova*, in: M. JAKOUBEK – Z. NEŠPOR – T. HIRT (eds.), *Neco Petkov Necov: Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*, Plzeň, 2006, s. 34.

[14] Informátorka Š. S., nar. 1920; Dolní Dunajovice, 10. 11. 2009.

[15] Helena NOSKOVÁ – Jana VÁCHOVÁ, *Reemigrace Čechů a Slováků z Jugoslávie, Rumunska a Bulharska (1945–1954)*. Praha, 2000, s. 106–107.

TABULKA Č. 1. OBYVATELSTVO VOJVODOVA PODLE NÁRODNOSTI
A NÁBOŽENSTVÍ.

Rok	Celkem	Češi	Slováci	Bulhaři	Srbové	Jiní	Protes- tanti	Pravo- slavní	Katolíci
1905	416	210	109	52	55	–	308	65	43
1910	409	224	86	56	43	–	310	57	42
1920	616	440	102	45	29	–	550	45	21
1928	695	476	74	127	–	17 ¹	–	–	–
1934	798	527	104	148	6	13	–	–	–

1) Do této kategorie patří 15 Rusů, 1 Němec, 1 maďarská rodina (viz Iva HEROLDOVÁ, Vystěhovalecťví do jihovýchodní Evropy, in: S. Brouček (ed.), *Češi v cizině* 9, Praha, 1996, s. 95). V roce 1930 zde žije 10 Rusů, 1 Němec z Lužice (metodistický kazatel) a 1 maďarská rodina (viz Jan FINDEIS, Vojvodovo. Část první. *Věstník Komenský* V, 1930, č. 1, s. 2).

Zdroj: Ján BOTÍK, Češi a Slováci v bulharskom Vojvodove, in: *Ročenka Spolku Slovákov z Bulharska*. Bratislava, 2005, s. 33.

K největším migračním pohybům směrem z Vojvodova dochází ve 20. a 30. letech 20. století. Pod vlivem populačního nárůstu a drobení hospodářství, v kombinaci s neúrodou, důsledky válečných let a ekonomické krize zde dochází k relativnímu přelidnění a za stávajících podmínek není možné uživit daný stav populace. Jak říká náš informátor, ve Vojvodovu tehdy „pukaly obruče“.^[16] Tato tísnivá ekonomická situace vedla v roce 1928 k migrační vlně 50–80 osob do Argentiny.^[17] V roce 1935 pak odchází z Vojvodova další vlna emigrantů, tentokrát 12 rodin (62 lidí) do obce Belinci (Belenci) v okrese Isperech.^[18] Češi se zde usazují v turecké vesnici, odkud předtím řada místních Turků odešla do Turecka. Většina vojvodovských Čechů a jejich potomků o tomto místě dodnes referuje jako o „Deli Ormanu“, což je turecký název celého regionu (bulharsky Ludogorje).^[19] Konec kompaktního českého osídlení v obou lokalitách pak přichází v letech 1949–1950, kdy naprostá většina bulharských Čechů v několika transportech přesídlila do tehdejšího Československa.^[20]

[16] Informátor T. M. S., nar. 1920; Vojvodovo, 14. 6. 2007.

[17] Srov. Ján MICHALKO, *Naši v Bulharsku. Pädesiat rokov ich života, práce, piesne a zvykov*, Myjava 1936, s. 68.

[18] Srov. Vladimír PENČEV, *Tempus edax rerum aneb o minulosti a současnosti vojvodovských Čechů*, in: Marek JAKOUBEK – Zdeněk NEŠPOR – Tomáš HIRT (eds.), *Neco Neco Petkov: Dějiny Vojvodova. Vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*, Plzeň, 2006, s. 95.

[19] Ludogorje (a turecký ekvivalent Deli Orman) znamená doslova „divoké lesy“.

[20] Srov. Jaroslav VACULÍK, *Bulharští Češi a jejich reemigrace v letech 1949–1950. Český lid*

Hospodaření a obživné strategie bulharských Čechů

Hlavní obživnou strategií vojvodovských Čechů bylo zemědělství „na roli vlastní“.^[21] Vlastnictví půdy bylo také hlavním zdrojem hrdosti a tvořilo významnou složku identity bulharských Čechů. Naši informátoři hovoří o jisté nechuti svých předků vydělávat si jinak než polnohospodářstvím („Oni byli na to pole přivázaný, nikdy by nikam nešli jako dělníci. To bylo jenom pole, pole, pole, Pole bylo alfa a omega.“^[22]). Hlavními pěstovanými plodinami byla pšenice a kukuřice, z hospodářských zvířat se chovali koně, krávy, prasata, ovce a drůbež. Převážnou většinu potravin nezbytných k obživě si bulharští Češi vypěstovali, a to, co si nevytěžovali (např. brambory, švestky, ořechy), z valné části vyměňovali za obilí. Vstupovali však také na trh, a to jak coby prodejci, tak jako kupující. Většina středních hospodářství produkovala více obilí než pro vlastní spotřebu a určitá část tedy byla určena pro trh. Peníze utržené tímto způsobem byly většinou okamžitě investovány zpět do hospodářství, zejména ve formě nákupu další půdy. Významným zdrojem příjmu a také finanční hotovosti domácností byl prodej vajec, mléka a mléčných výrobků po okolních trzích. Bulharští Češi byli v okolí dobře známi jako chovatelé a obchodníci s koňmi: na jaře vyhledávali na trzích koně vhodné do párů, vykrmili je, vycvičili k tahu, a na podzim se ziskem prodali (naši informátoři hovoří o dvojnásobku až trojnásobku původní ceny). V neúrodných letech ovšem úroda pokrývala pouze spotřebu domácnosti.^[23] Chudší rodiny pak vyráběly pouze pro vlastní spotřebu, některé opravdu chudé rodiny pak neměly dostatek půdy ani na to, aby rodinu tímto způsobem uživily, a jejich členové tak museli vykonávat další obživné aktivity (spojené s nižším sociálním statutem), jako byla práce za mzdu pro bohatší sedláky či práce „na polovičku“ na cizím pozemku, pomoc při sklizni v bohatších rodinách, celoroční služba v Sofii, práce ve mlýně, pasení dobytka, apod.

V naprosté většině případů pracovali v hospodářství pouze členové rodiny, ve smyslu společně žijících a hospodařících příbuzných osob. Pokud bylo při sklizni potřeba většího počtu pracovníků, vypomáhali si většinou navzájem příbuzní, výpomoc se potom vracela. Jen několik nejbohatších rodin najímalo na sklizeň pomocnou pracovní sílu, která se vyplácela buď penězi nebo v naturáliích, a nejbohatší vojvodovská rodina, která zároveň měla jen dvě děti, zaměstnávala celoročně dva nádeníky. Práce byla strukturována podle průběhu ročních období. Největší

70, 1983, 4, s 82–85

[21] Vladimír MÍČAN, *Nevratem v nový svět. O československých osadnících, jejich náboženských, školských, osvětových, hospodářských, aj. poměrech v Bulharsku*. Brno, 1934, s. 107.

[22] Informátorka A. S., nar. 1949; Žabčice, 28. 5. 2009.

[23] Srov. Neco P. NECOV, *Dějiny Vojvodova*, in: M. JAKOUBEK – Z. NEŠPOR – T. HIRT (eds.), *Neco Petkov Necov: Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*, Plzeň, 2006, s. 58.

vypětí přicházelo v době sklizně, naopak během zimy bylo potřeba pouze obstarat dobytek, a rytmus prací byl volnější. Slovy naší informatorky: „Celou zimu se nepracovalo. Chodilo se na táčky, drát peří, nebo si jen tak povídat.“^[24] Češi byli v Bulharsku považováni za nositele civilizačního pokroku, protože používali vyspělejší techniku a způsob zemědělské výroby (železný pluh, žací kosy, hnojení polí, později mlátičky, sekačky a řezačky z Československa) a pravidelně dosahovali vyšších výnosů než jejich okolí. Učitel Findeis hovoří o tom, že v prvních letech po svém založení bylo Vojvodovo cílem naučných zemědělských výprav z různých krajů Bulharska.^[25] Také belinští Češi byli považováni za vyspělejší než jejich turecké okolí, například pro používání žacích kos namísto srpů či mechanických mlátiček namísto vyšlapávání klasů dobyt看em. Díky své hospodářské vyspělosti a efektivnosti sdíleli bulharští Češi určitý pocit kulturní převahy a nadřazenosti nad okolním obyvatelstvem, který byl posilován jejich vírou v exkluzivitu vlastní spásy.

Přiděly půdy, které obyvatelé Vojvodova při založení obce od státu dostávali, byly vyměřovány podle počtu osob v domácnosti (30–60 dekarů^[26]). Dá se tedy říci, že na počátku byla ekonomická úroveň všech hospodářství ve Vojvodovu poměrně vyrovnaná a sociální stratifikace v rámci vesnice nebyla příliš velká: ve všech případech se jednalo o drobná hospodářství. V dalších generacích však začíná docházet ke značné ekonomické diferenciaci jednotlivých rodin, která závisela na řadě faktorů. Pozemková reforma vlády A. Stambolijského z roku 1921, která určovala nejvyšší možnou výměru půdy na jedno hospodářství 30 hektarů a ostatní znárodňovala ve prospěch bezzemků^[27], se obyvatel Vojvodova nijak nedotkla, protože rozsah jejich pozemkového vlastnictví nebyl tak velký. Ve 30. letech 20. století, tedy v období, o němž máme data z první ruky od našich informátorů, se ve Vojvodovu již setkáme se sociální nerovností: existují zde na jedné straně velmi bohaté rodiny vlastníci více než 100 dekarů polností, na druhé straně bezzemci nebo rodiny s pouhými několika dekarý, které nestačí k jejich obživě. Vznik této sociální stratifikace vysvětlují naši informátoři různě: na jedné straně stojí tvrzení o tom, že záleželo „kdo jak byl šikovnej“, kdy se ekonomický úspěch přičítá píli a pracovitosti dané rodiny (tuto rétoriku pak obvykle používají ti, kteří sami pocházejí z bohatších rodin), na druhé straně stojí poukaz na to, že některé rodiny přišly do Vojvodova později a půdu od státu nedostaly, a na nepříznivé demografické poměry v některých rodinách, které vedly k rozdrobení půdy a nedostatku obživy pro početnou rodinu. Dalším faktorem, který sehrál roli ve vzniku sociální nerovnosti v obci, byla světová ekonomická krize a zvyšování

[24] Informatorka L. F., nar. 1930; Nový Přerov, 20. 1. 2007.

[25] Jan FINDEIS, Vojvodovo. Část druhá. *Věstník Komenský* V, 1930, č. 2, (15.10. 1930), s. 3.

[26] 10 dekarů = 1 ha = 1 000 m².

[27] Srov. Jan RYCHLÍK, a kol., *Dějiny Bulharska*. Praha, 2000, s. 293–294.

cen půdy, což komplikovalo možné přikupování dalších pozemků v rodinách, které půdu kvůli populačnímu růstu potřebovaly.^[28] K dynamice vzniku sociální nerovnosti v původně ekonomicky víceméně homogenní obci přispíval do značné míry právě také systém dědění půdy a předávání majetku mezi generacemi, který je předmětem této stati.

Hlavním zdrojem obživy všech rodin bylo zemědělství, řemesla se provozovala většinou pouze jako doplňkový zdroj. Setkáme se zde s truhlářem, který byl často označován jako „mistr kolovrátkář“, protože jednou z jeho hlavních činností byla výroba dřevěných kolovratů, případně „mistr kolář“, protože vyráběl kola k vozům. Ve Vojvodovu byli také dva kováři, kteří vyráběli a opravovali vozy a zemědělské náradí a poskytovali služby nejen místním, ale také lidem z okolních vesnic. Kromě toho zde byli tři krejčí, kteří se vyučili v Československu (což jim zprostředkoval český učitel), svým řemeslem se však neživil. Specializovaným řemeslníkem byl studnář, v dikci našich informátorů „gerandžija“^[29], který stavěl všechny vojvodovské studně. Snad jediným „profesionálním“ řemeslníkem ve Vojvodovu byl řezník, který měl v obci obchod a řemeslo pro něj představovalo „full-time job“ (jednalo se ovšem o „krajánka“ z Čech, který do obce přibyl později, oženil se a zůstal). Ve 30. letech si ve Vojvodovu dvě rodiny otevřely obchody a objevily se také dvě hospody (které ovšem Češi z náboženských důvodů téměř nenavštěvovali). Vojvodovo mělo také svého fotografa, který se svému řemeslu také vyučil v Československu a později jej předal svému synovi. V zimním období také chodili někteří vojvodovští muži pracovat za mzdu do Orjachova nebo si hledali jiné příležitostné práce v okolí. Domácí výroba zahrnovala předení příze na kolovratech a pletení svetrů, ponožek, šál, apod. Češky ve Vojvodovu většinou netkaly sukno, tuto práci si objednávaly u Bulharek a Srbek, od nichž se ji později některé naučily. Značnou část oblečení ženy šily v domácnostech ze zakoupených látek na šicích strojích. Významným zdrojem příjmu pro dívky v určité fázi životního cyklu (po ukončení školní docházky a před uzavřením sňatku) byla služba u bohatých rodin ve městech. Do služby však české dívky v Bulharsku chodily pravidelně jen v zimním období, protože přes léto je rodiny potřebovaly pro práci v hospodářství. Pro většinu dívek byla služba zdrojem akumulace kapitálu nezbytného pro zakoupení výbavy.

Dědické strategie bulharských Čechů ve vztahu k genderu

Vojvodovo bylo tedy obcí založenou na zelené louce a jeho obyvatelé se stali nejen bulharskými občany, ale také majiteli zemědělské půdy a vlastního hospodářství. Vesnice byla budována pravidelně, s dvacet metrů širokými pravoúhlými ulicemi. Každé rodině byla po příchodu vyměřena parcela o rozměru

[28] Srov. Jan FINDEIS, Vojvodovo. Část první. *Věstník Komenský* V, 1930, č. 1, s. 2.

[29] Z bulharského репан = studně.

30 × 60 m. Asi polovinu z parcel o rozloze 1800 m² tvořil rozlehlý dvůr, v zadní části parcely bývala plotem oddělená zahrada s ovocnými stromy. Stavební parcely tedy byly stejné, a příliš se nelišily ani samotné vojvodovské domy. Až do 30. let 20. století se domy ve Vojvodovu stavěly tzv. „nabíjenou“ technikou, neboli „truplováním“, kdy se kašovitá hmota z plev a jílovité hlíny „nabíjí“ do dřevěné konstrukce. Později byla tato technika nahrazena používáním nepálených i pálených cihel. Vojvodovské domy bývaly stavěny zhruba podle jednotného plánu. Přízemní dům obdélníkového půdorysu měl po celé délce jedné delší strany vnější chodbu, „konk“, z něhož se vcházelo do vnitřku domu. Domy měly obvykle dvě obytné místnosti („seknice“) uprostřed spojené kuchyní („síní“), z níž vedly do každé obytné místnosti jedny dveře. Do „síně“ se vcházelo jedinými dveřmi, které do domu vedly z chodby („konku“). V „síní“ stávala pec z pálených cihel, která představovala jediný topný systém v domě. V peci se topilo ze síně a vytápěla hlavní obyvatelnou místnost v domě, „seknici“. Tato místnost totiž sloužila jako obytný prostor a ložnice pro všechny obyvatele domu. Druhá obytná místnost byla obvykle označována jako „parádní seknice“. Nesloužila k obýváním, ale ukládala se do ní výbava pro (nejstarší) neprovdanou dceru v domě a v létě v ní spaly buď starší dcery v domě, nebo syn s nevěstou. Na konci řady obytných místností bývala ještě „letní kuchyně“, která měla samostatný vchod zvenčí, z „konku“. Základní dispozice domu tedy odpovídala trojdílnému typu domu, který byl nejrozšířenější formou tradičního vesnického obydlí v západní a střední Evropě.^[30] V pozdějších obdobích si některé bohatší rodiny ve Vojvodovu stavěly domy se třemi obytnými místnostmi: třetí místnost označovali jako „obývák“ nebo „parádní pokoj“, byl to reprezentativní prostor, v němž se nebydlelo. Tato místnost často sloužila jako pokoj pro hosty, případně mohla sloužit pro ubytování nepříbuzné osoby (nejbohatší rodina v obci například ubytovávala českého učitele). České domy se základním uspořádáním lze ve Vojvodovu vidět dodnes, ve většině z nich však postupem času došlo k nejrůznějším stavebním úpravám, které spočívaly zejména ve vybourání pecí.

Ekonomickou jednotkou, společně hospodařícím celkem, bylo hospodářství či dům. Podíváme-li se na dům jako na systém sociálních pozic, v každém domě musela být zastoupena role gazdy (hospodáře) a gazdiny (hospodyně), kteří měli patronát nad ekonomickými aktivitami domu a hospodářství a rozhodovali jak o běžných, každodenních aktivitách, tak o dlouhodobých strategiích souvisejících s nákupem či prodejem polností nebo vyplácením dědických dílů.^[31] Tyto dvě klíčové role pak většinou zastávali nejstarší muž a žena v domě, kteří byli man-

[30] Srov. Josef PETRÁŇ – Lýdie PETRÁŇOVÁ, *Rolník v evropské tradiční kultuře*. Praha, 2000, s. 102–105.

[31] Pro obdobnou situaci u polských Góralů viz Frances PINE, Naming the house and naming the land: Kinship and social groups in Highland Poland. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* (N. S.) 2, 1996, 443–459.

želé a rodiče společně vychovávaných dětí. Nedospělé děti v domě neměly právo zasahovat do rozhodnutí hospodáře a hospodyně, a jejich podřízené postavení se mimo jiné projevovalo také ve vykání, které vůči rodičům všichni užívali. Pokud si dospělý syn přivedl do domácnosti manželku a určitou dobu žil s manželkou společně se svými rodiči, role hospodyně (gazdiny) obvykle nadále příslušela jeho matce, která měla v rodině nadřazené postavení svým věkem a příslušností k dané generaci. Stejně tak otec byl nadále hospodářem, gazdou.

Manželé o ekonomických záležitostech dle slov našich informátorů rozhodovali společně, po vzájemné dohodě, zdá se však, že obecné mínění přisuzovalo muži rozhodující vliv. Muži byli u bulharských Čechů obecně výše ceněni a považováni za nadřazené ze samé své podstaty, přičemž tento status jim náležel od narození. Muž byl považován za „hlavu rodiny“, a tento řád byl chápán jako jednou provždy daný a neměnný, protože ustavený od Boha (a mající oporu v Bibli). Žena měla být muži partnerkou a rádkyní, zároveň se však očekávalo, že se svému muži ve všem podřídí. Zdůrazňování mužské nadřazenosti může být částečně vysvětleno také tím, že role muže v rodině byla nezastupitelná: muž byl v přísném smyslu živitelem rodiny a všichni ostatní členové rodiny na něm byli ekonomicky závislí. Ke vztahu muže a ženy naše informátorka vypráví:

Muž byl hlava rodiny, podle toho to šlo. Ženská musela poslechnout. Taky se radili, ale muž vždycky řek a tak bylo. To je podle Bible. Měl svojí vážnost a respekt.^[32]

Jiná naše informátorka ve svých výpovědích staví do kontrastu život ve Vojvodovu, kde se muž – otec a hlava rodiny, ctil z celé rodiny nejvíce a bylo mu poskytováno to nejlepší, se současnou situací v České republice, kdy se vždy „to nejlepší dává dětem“:

Tady se všechno nejlepší dávalo dětem. Tam to neexistovalo. Otec měl to nejlepší, jen toho si máma hleděla. Jako voko v hlavě. Otec byl živitel rodiny. Komu umřel otec, ten byl chudák.^[33]

Pozice manželky však nebyla pouze čistě podřízená: naši informátoři zdůrazňují jak vedoucí roli muže, tak určitý prvek rovnoprávnosti a vzájemné spolupráce a respektu mezi manželi. Vzájemná pozice a role manželů pak byly do značné míry ovlivňovány jejich vzájemným ekonomickým statutem. Role ženy tak byla posilována faktem, že rodinný majetek byl považován za společný a nedělitelný: jinými slovy, po uzavření sňatku se dále nerozlišoval majetek manželky a manžela, ale byl považován za společný a společně byl také spravován. Manželstvím tak

[32] Informátorka K. K., nar. 1927; Mikulov, 10. 5. 2009.

[33] Informátorka B. Č., nar. 1921; Mikulov, 11. 6. 2009.

vznikal společný fond, kapitál, který byl vytvořen tím, co oba manželé při sňatku dostávali od svých rodin.^[34]

Rodiče museli přijímat dlouhodobé strategie vzhledem k tomu, kolik dětí se jim narodilo a jednalo-li se o syny či dcery. Majetek, který rodiče předávali synům a dcerám, byl totiž do určité míry rozlišen podle genderu: z toho důvodu znamenalo pro rodinu narození syna a narození dcery trochu odlišné závazky. Narodila-li se v rodině dcera, bylo třeba nakoupit husy, aby bylo dostatek peří na peřiny do výbavy, v případě narození syna bylo potřeba přikupovat půdu a shánět stavební pozemek na dům. Slovy jedné z našich informátorek:

Syn dostal pole i dům. Když se narodila holka, tak se začaly pěstovat husy na peřiny – peřina měla 9 kg peří, polštář 3 kg. Když měli kluka, tak už koukali po pozemku na dům. Naši měli koupený dlouho, u nádraží. Pro bratra.^[35]

Než děti manželského páru dorostly do sňatkového věku, žila v domě zpravidla jen nukleární rodina. Sňatky se obvykle uzavíraly podle věku, nejstarší dcera se tedy většinou vdávala jako první a nejstarší syn se jako první ženil, přičemž věková posloupnost se více dodržovala u dcer než u synů.^[36] Typický novomanželský pár tak představoval chlapec ve věku 22–24 let (po návratu z výkonu vojenské služby) a dívka ve věku 18–20 let. Muž byl tedy obvykle starší než žena, s opačnou konstelací vzájemného věku se setkáváme výjimečně, a to spíše u druhých sňatků. Vzhledem k obvyklému sňatkovému věku však dcery často „předběhly“ své bratry: posloupnost sňatků podle věku platila jen v řadě sourozenců stejného pohlaví. Dcery při sňatku odcházely z domova a počet členů rodičovské domácnosti tak ubýval, synové si naopak po sňatku na určitou dobu přiváděli „nevěstu“ do rodičovského domu.

U bulharských Čechů dědili synové i dcery, a to jak movitý, tak nemovitý majetek. Peníze se dětem zpravidla nepředávaly: většina rodin totiž nedisponovala

[34] Pro obdobný přístup ke společnému jmění manželů v oblasti Horního Rakouska viz Gertraud SEISER, On the importance of being the last one. Inheritance and marriage in an Austrian peasant community, in: Peter P. Schweitzer (ed.), *Dividends of Kinship. Meanings and uses of social relatedness*. London and New York, Routledge, 2000, s. 97–117. Srov. Jack GOODY, Strategies of Heirship. *Comparative Studies in Society and History* 15, No. 1 (Jan., 1973), s. 8–9.

[35] Informátorka L. F., nar. 1930; Nový Přerov, 24. 6. 2008.

[36] Zachovávaní pořadí sňatků v sourozenecké skupině podle věku je doloženo v řadě rolnických společností v Evropě. P. Bourdieu například ve francouzské oblasti Beárn popisuje podobný přístup, kdy se mělo zato, že pokud mladší dcera „předběhne“ starší, bude pak velmi těžké pro starší dceru najít ženicha (srov. Pierre BOURDIEU, *The Logic of Practice*. Stanford, California, 1990 [1980], s. 157). Podobný zvyk byl rozšířen také u okolního bulharského obyvatelstva a označoval se jako *koritarstvo*, což bývá odvozováno od údajného zvyku schovávat mladší dceru pod koryto, aby ji nápadník neviděl a nedal jí přednost před dcerou starší (viz Maria N. TODOROVA, *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic developments in Ottoman Bulgaria*. Budapest, New York, 2006 [1993], s. 51–52).

výraznější finanční hotovostí. Mladí někdy údajně od rodičů dostávali „něco do začátku“, peníze však nehrály v mezigeneračním předávání majetku výraznou roli. Pokud jde o půdu, synové zpravidla dostávali, slovy našich informátorů, oproti dcerám „dvojný díl“ („děvče dostalo jeden díl, chlapec dva“, je obvyklá fráze, kterou naši informátoři používají). Naše informátorka k tomu říká: „Dědili synové i dcery, podle toho, jak byli zámožný, rodiče rozdělili to pole mezi děti. Kluk dostal víc, jako hlava rodiny.“^[37] Odlišná byla situace nejmladšího syna, který zpravidla zůstával na rodinném hospodářství a jehož díl půdy býval nakonec (po smrti rodičů, které ovšem musel „dohlídat“, tj. postarat se o ně až do jejich smrti) větší než díl jeho bratrů. Synové tedy dostávali díl půdy a k tomu koně, vůz a pluh, někdy také hovězí dobytek, tedy náčiní nezbytné k práci v hospodářství, která byla považována za „mužskou“. Tento majetek byl – na rozdíl od vybavení domácnosti – majetkem mužským. Syn většinou od rodičů dostával také stavební parcelu, „plac“ na stavbu domu, a rodiče finančně i prací synovi pomáhali dům postavit. „Plac“ se kupoval tam, kde bylo místo, jen v počátečních letech bylo možné, aby si příbuzní vystavěli domy vedle sebe; později se stavělo tam, kde bylo místo.

Dcery dostávaly svůj díl půdy, a kromě toho většinou také krávu^[38] – tento majetek byl někdy označován jako věno. V některých případech dostala dcera také stavební parcelu na dům. Kromě toho dcera musela od rodičů dostat to, co naši informátoři označují jako „výbava“. Výbavu tvořil veškerý movitý majetek, který sloužil jako vybavení domácnosti pro novou rodinu: nábytek (postele, skříňe, židle, stůl), nádobí, povlečení, peřiny, ale také oblečení, všední i sváteční (šaty, halenky, košile, šátky, boty, ad.). To, co přinesla sňatkem do nového hospodářství žena, bylo klasifikováno jako „ženský majetek“, případně jako „to, co má žena mít“. Jedna z našich informátorek, která se narodila v roce 1930 ve Vojvodovu a vdávala se těsně před odjezdem do Československa, o instituci výbavy vypráví:

Nevěsta musela mít všechno. Musela mít ložnici, nábytek, postele vystlaný s peřinami a povlečení – hodně povlečení, aby měla na výměnu. Šaty, oblečení. Kráva. Pole – buď 5 nebo 10 dekáru (podle toho, jestli byli bohatý). Všechny dcery dostávaly stejně. Nádobí, výbavu, všechno. To všechno platili rodiče. Když byli chudší, tak šly holky do služby a z toho si to platili. Kluci museli obstarat barák, holky vybavení uvnitř.^[39]

Nevěstina výbava se veřejně převážela vždy druhý den, případně v sobotu po svatbě (která bývala v úterý) z domu nevěsty do domu ženicha, za čilého zájmu celého místního společenství, zejména starších žen. Jak říká naše informátorka:

[37] Informátorka A. D., nar. 1933; Březí, 22. 3. 2008.

[38] Jedna naše informátorka dnes tento zvyk glosuje slovy: „Dcera vždycky dostala krávu. Já nevím vlastně proč, ale vždycky dostala krávu. To vám byla ale blbost!“. Informátorka E. H., nar. 1921; Vlasatice, 23. 9. 2007.

[39] Informátorka L. F., nar. 1930; Nový Přerov, 24. 6. 2008.

„Po svatbě druhý den se převáželo. Báby byly všude. Nakukovaly přes plot, aby viděly, co všechno holka má.“^[40] Naše informátorka, která se vdávala v roce 1948 ve Vojvodovu ve svých 18 letech, o své výbavě vypráví:

Výbavu, jeжда! Když jsem se vdávala, když jsem odcházela vod Čížků z domova Kňourkovům, a stěhovali mě s koňma a s vozem, tak čtyřikrát se museli otočit, co jsem toho měla! A táta muj, chudák, vyšel na ulici, a říká mámě: „mami, mámo, birnik^[41] vodešel z domova! ‘ Jak to mám teď říct, na česky... výběří daní! Ten nás něco stál, ten nás vobral. To je tvůj konec. A já jsem přišla Kňourkovým, a všechno, co patří ženě, ale všechno jsem měla! A víte, co jsem neměla? Kýbl! Kýbl nebyl k nalezení! Co byste řekli? Já jsem se styděla za to. I krávu jsem dostala, s telátkem. A půdu mi taťka dal – 11 dekarů – 5 na suvátě^[42] a 6 jsem dostala u samý dědiny, zrovna, zrovna, jak končej ulice, tak první – táta povídá: „když dám blízko, ta at dám i daleko, – na suvátě, to bylo daleko – at má Rudolf co dělat – at má i blízko, at má i daleko! ‘ A nábytek, všeko.“^[43]

Protože byla zachovávána rovnost podílů dcer a synů, byl budoucí podíl půdy jednotlivých dětí vždy určen sňatkem toho nejstaršího. Rodiče tedy po sňatku nejstaršího potomka museli počítat, kolik půdy mají na budoucí podíly ostatních dětí (v době sňatku nejstaršího však ne vždy byla reprodukce rodičovského páru již ukončena, a tak nemusel být počet jejich dětí konečný). Počítalo se přitom také s časovou prodlevou mezi jednotlivými sňatky, která umožňovala půdu průběžně přikupovat. Obvykle tedy bylo obecně známo, jaký díl půdy dostane chlapec či dívka po sňatku od rodičů, a to vstupovalo do hry při hledání odpovídajícího manželského partnera. Vědělo se, „kdo kolik dostane“ a například to, kdo je „bohatou nevěstou“. Podíl rodičovské půdy tak mimo jiné rozhodoval také o vyjednávací pozici při výběru vhodného partnera. Ideálem bylo uzavřít rovný sňatek. Zatímco chlapci téměř vždy našli vhodnou nevěstu, která odpovídala ideálu homogamního sňatku jak z ekonomické, tak z náboženské a etnické perspektivy, byly to právě dívky, a zejména ty z chudších rodin, které byly leckdy „odkázány“ na sňatky s Bulhary (které byly lokálním společenstvím považovány za méně prestižní). Do hry však pochopitelně vstupovaly také osobní vztahy a emoce, které občas vedly k porušení tohoto ideálu (někdy se napjaté situace spjaté s nesouhlasem rodičů, pokud partner nenaplnoval jejich představu „rovného sňatku“, řešily buď společným útekem, nebo emigrací – např. do Argentiny).

Přesný podíl půdy, který děti dostanou od rodičů, určoval otec. Slovy naší informátorky: „Co řek otec, to byl zákon. Kamennej řád. Nikdo se s nikým nesoudil,

[40] Informátorka K. K., nar. 1927; Míkulov, 10. 5. 2009.

[41] Бирник = bulharsky výběří daní.

[42] Část vojvodovského katastru.

[43] Informátorka R. K., nar. 1930; Dolní Dunajovice, 30. 5. 2009.

nedohadoval se.^[44] Otec při dělení půdy obvykle zachovával výše uvedené pravidlo, podle něhož synové i dcery dostávali všichni stejně a synové dvakrát více než dcery. Rozdíly v jednotlivých podílech pak byly určeny také kvalitou a umístěním půdy: tak mohla například oblíbená dcera dostat lepší půdu, případně na lepším místě, než jiná dcera. Předávaná půda přitom většinou netvořila kompaktní celek: každé z dětí obvykle dostalo několik dílů na různých místech v okolí obce. Přestože se u bulharských Čechů poměrně často vyskytovaly tzv. „afinní sňatky“^[45], slovy našich informátorů „manželství do křížku“, nedocházelo k tomu, že by v jejich důsledku nebyl dceři předán rodičovský díl půdy a byl považován za součást „směny“ za nevěstu z druhé rodiny.^[46] Když naši informátoři hovoří o dědických strategiích, používají při tom obvykle termíny jako „zákon“, „pravidlo“ či „řád“: ač je tedy v současné sociálně-antropologické produkci téměř zákonem zdůrazňovat, že všechny normy a pravidla jsou spíše flexibilními doporučeními, jejichž dodržování je situační a závisí na kontextu a vyjednávání, emická perspektiva je v tomto případě skutečně legalistická.

Uplatňované dědické strategie u bulharských Čechů přitom fungovaly v podstatě nezávisle na oficiálních strukturách bulharského státu. Vojvodovo sice bylo oficiálně řízeno obecními úřadem, který byl součástí bulharské státní správy, řadu rozhodujících a řídicích pravomocí však přebíral tzv. kostelní výbor, tedy reprezentace lokální náboženské obce.^[47] Tato do určité míry autonomní správa vnitřních záležitostí byla umožněna principem ochrany menšin (chápaných především jakožto menšiny náboženské), který v daném období v Bulharsku platil.^[48] Tato autonomie se vztahovala také na oblast předávání rodinných hospodářství. Na katastrálním úřadě v sousedním městečku Bukjovci (dnes Mizija) byly zaneseny údaje o vlastnictví půdy obyvatel Vojvodova, které se vztahovaly k době zakládání obce. Tyto zápisy však už při rozdělování půdy dětem v dalších generacích nebyly aktualizovány. Pozemkovou daň, která se každoročně odváděla bulharskému státu, pak platil vždy otec rodiny – původní majitel půdy zapsaný v katastru z doby

[44] Informátorka B. Č., nar. 1921; Míkulov, 26. 4. 2008.

[45] Srov. Martine SEGALÉN, *Fifteen Generations of Bretons. Kinship and Society in Lower Brittany 1720–1980*. Cambridge University Press, 2007, s. 88–123; Lenka BUDILOVÁ, Některé aspekty příbuzenství a sňatkových vzorců u „vojvodovských Čechů“. *Český lid/Etnologický časopis* 95, 2008, s. 127–142.

[46] Srov. Frances PINE, Naming the house and naming the land: Kinship and social groups in Highland Poland. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* (N. S.) 2, 1996, 443–459.

[47] Zdeněk R. NEŠPOR – Martina HORNOFOVÁ – Marek JAKOUBEK, Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku. Část třetí. Vojvodovo, obec denominačního typu. *Lidé města* 5, 2001, s. 69.

[48] Pro postavení menšin v Bulharsku ve sledovaném období srov. Krasimir KANEV, Zakonodatelstvo i politika kam etničeskite i religioznite malcinstva v Balgaria, in A. Karsteva (ed.), *Obštynosti i identičnost v Balgaria*, Sofia, 1998, s. 67–117.

založení obce – za sebe i své syny, kteří třeba již dávno vedli samostatnou ekonomickou existenci. Obyvatelé Vojvodova údaje v katastru aktualizovali až těsně před odjezdem do Československa, když na základě mezistátní dohody docházelo k převodu hodnoty jejich majetku na účty v Československu.^[49] Bulharští Češi pak v souvislosti s převodem majetku neuzavírali žádné písemné smlouvy, a nepsali závěti. Dodržování ústních dohod bylo zajištěno sociální kontrolou (náboženské) obce. Jak k tomuto tématu říká náš informátor: „to každé věděl, nebudeme se stydět, to celá vesnice by koukala.“^[50] Předání hospodářství za života jednotlivce ani dědění majetku po jeho smrti tak v tomto případě nezanechalo žádnou stopu v úředních dokumentech. Tento případ nabízí zajímavou metodologickou otázku, jaký obrázek dědických strategií, velikosti a složení rodiny a mezigeneračních vztahů u bulharských Čechů by vzešel ze studia archivních pramenů bez možnosti bezprostředního terénního výzkumu.

Vznik nového hospodářství

Nezbytnou podmínkou pro vznik nového hospodářství bylo u bulharských Čechů uzavření sňatku. V literatuře se často uvádí, že pro západní Evropu bylo charakteristické, že jedinec musel být nejdříve ekonomicky soběstačný, aby mohl uzavřít sňatek.^[51] Tento předpoklad je v současné době často kritizován a poukazuje se na to, že i ve venkovském prostředí lidé v minulosti uzavírali sňatky často i dříve, než si vybudovali samostatnou ekonomickou pozici.^[52] V našem případě platí kauzalita právě opačná: pro samostatnou ekonomickou pozici bylo nutné nejdříve uzavřít sňatek. Manželství přitom bylo u bulharských Čechů institucí výrazně univerzální, do manželství v průběhu života vstupovali prakticky všichni. Bylo považováno za jakousi přirozenou etapu v lidském životě, přirozený modus bytí dospělého člověka. Pro dospělého člověka bylo v zásadě jedinou možnou trajektorií dalšího života uzavřít sňatek a založit vlastní domácnost, resp. hospodářství. K životu mimo manželství mohlo vést znevýhodnění po stránce fyzického či duševního zdraví a v těchto případech zůstávali dotyční v domácnostech svých rodičů, po jejich smrti pak v domácnosti nejmladšího bratra, který přebíral hospodářství. Protože neuzavřeli sňatek, nedostali ani svůj díl rodičovské půdy, ale hospodář měl povinnost se o ně postarat. Dalším důvodem, který bránil vstupu do manželství, mohlo být nelegitimní dítě: svobodné matky pak buď hledaly partnery

[49] Krátce po přesídlení do Československa však díky tzv. vázanému vkladu a následné měnové reformě všichni o svůj majetek přišli.

[50] Informátor A. F., nar. 1919; Valtice, 9. 5. 2009.

[51] Srov. John HAJNAL, European marriage patterns in perspective. In: D.V. Glass – D. E. C. Everley (eds.), *Population in History: Essays in historical demography*. London, 1965, s. 133.

[52] Pro štáhlavské panství v 19. století srov. Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a v první polovině 19. století*. Praha, 2009, s.139.

mezi Bulhary, nebo z vesnice odešly a sloužily po celý život v Sofii, možným řešením byl také sňatek s vdovcem.

Praxe byla taková, že manželství bývala virilokální, žena se tedy po sňatku stěhovala do domu svého manžela. Jak říkají shodně naši informátoři, „to byl nepsaný zákon.“ Obdobné pravidlo, kdy „žena má následovat muže“ pak platilo také v případě kostelů, tedy tehdy, když každý z partnerů patřil k jiné lokální konfesi. Společně s rodinou ženicha a v jeho domě pak nevěsta žila a hospodařila po určitou dobu, než si mladí postavili vlastní dům. V rodičovském domě pak mladý manželský pár obvykle spával ve druhé „seknici“, někdy ovšem jen v létě, protože v zimě tyto místnosti často nebyly vytápěné. Syn dostával svůj díl pole až po odchodu z rodičovského domu, když zakládal samostatné hospodářství. Dokud žil společně s rodiči, obhospodařovali zem všichni společně, včetně dílu, který zdědila a do hospodářství přinesla snacha („nevěsta“). Naše informátorka popisuje tuto situaci následujícími slovy:

Dům se začal stavět, až když se muž oženil. Stejně pole dělali společně – od rodičů si půjčili potah, vůz, pluh. Každý měl svůj majetek, své pole, ale pracovali společně. [53]

Doba strávená u manželových rodičů se lišila: jednou rodiče naléhali, aby se mladí odstěhovali, přestože ti ještě v novém domě neměli okna, jindy se zase novomanželé stěhovali do vlastního domu až po několika letech společného soužití. Brzké osamostatnění, někdy dokonce hned po svatbě, často následovalo u chudších rodin, které neměly v domě dostatek prostoru pro mladý manželský pár a zároveň nepotřebovaly jejich pracovní sílu (neměly pole). V některých případech zase žili v rodičovské domácnosti po určitou (přechodnou) dobu dokonce dva ženatí synové a jejich dvě „nevěsty“. Jednalo se ale spíše o výjimky, které byly vždy umožněny tím, že rodiče měli dostatečně velký a prostorný dům: docházelo k tomu tedy pouze u bohatých rodin. Snaha „podržet“ si na určitou (byť přechodnou) dobu v domě nevěsty však nebyla u bohatých rodin náhodná: ženy představovaly významnou pracovní sílu, které bylo ve velkém hospodářství třeba^[54]; v chudých rodinách tato potřeba nevznikala. Ne nadarmo jedna z našich informátorek říká: „Nebrali si nevěsty na Vojvodově, brali si otroky a voly.“^[55] První dítě se tedy novomanželům obvykle narodilo v domě manželových rodičů, kteří pak výrazně pomáhali s péčí o něj. S tím zřejmě také souvisel zvyk pojmenovávání prvorozených po otcových rodičích, čímž se jim „vzdávala čest.“

[53] Informátorka L. F., nar. 1930; Nový Přerov, 24. 6. 2008.

[54] Zároveň se naši informátoři shodují v tom, že svatby se obvykle dělaly na jaře z toho důvodu, aby nová rodina nemusela nevěstu „přes zimu zbytečně krmit“.

[55] Informátorka Š. K., nar. 1920; Žabčice, 14. 8. 2006. Srov. Lenka BUDILOVÁ, Některé aspekty příbuzenství a sňatkových vzorců u vojvodovských Čechů. *Český lid/Etnologický časopis* 95, 2008, s. 133.

Na stavbě domu se podílelo širší příbuzenstvo obou zúčastněných stran, největší díl odpovědnosti ovšem obvykle nesli manželovi rodiče. Když si mladá rodina vystavěla vlastní dům, odstěhovala se a začínala samostatný život na vlastním hospodářství. Muž byl od tohoto okamžiku považován za gazdu (hospodáře) a „hlavu rodiny“. Vzájemný vztah mezi manželi přitom nebyl určován jen vlastnostmi, které byly považovány za „dané“ pro daný gender, ale také vzájemným ekonomickým statusem jejich původních rodin. Tak měla například bohatá nevěsta, která do hospodářství přinesla hodně půdy, v nové rodině nepochybně lepší vyjednávací pozici než nevěsta chudá. Sňatkovými strategiemi se však většinou usilovalo o uzavírání víceméně homogamních sňatků, aby se předešlo právě vztahové nerovnosti obou partnerů, resp. aby nebyla narušena genderová (ne)rovnováha, která muži přisuzovala důležitější postavení. Hlavním přínosem muže do začátku nového hospodářství byla půda a v důsledku dědické praxe byl manželův vklad půdy do nového hospodářství obvykle vyšší než manželčin. Pouze u výrazně nerovného sňatku velmi bohaté nevěsty s velmi chudým ženichem by se mohly podíly půdy manžela a manželky v novém hospodářství vyrovnat. Takovým nerovným sňatkům se však obvykle všichni snažili zabránit: výrazně vyšší manželčin vklad by narušil stanovenou genderovou hierarchii a oslabil by pozici muže v nové rodině. Přestože manželčin vklad do nového hospodářství zpravidla také nebyl malý – přinášela veškerou výbavu domácnosti, kus hovězího dobytka a podíl půdy – muž přinášel více půdy a byla to právě půda, co bylo nadáno nejsilnějším významem a určovalo sociální status rodiny a jednotlivce. Daný systém dědění a předávání rodinného majetku byl tedy v souladu s převládající genderovou hierarchií a zachovával stávající nerovnost mužů a žen.

Podíly dcer i synů se pak výrazně lišily podle majetnosti rodiny a počtu dětí v rodině. Jak říkají naši informátoři: „To bylo podle majetku. Když byli rodiče majetný, tak dali víc. Některý dcery nedostaly třeba nic.“^[56] Podíváme-li se na konkrétní příklady dělbů půdy, uvidíme, že se skutečně radikálně lišily podle ekonomického postavení rodiny. Například jedna z nejbohatších rodin v obci měla podle údajů od našich informátorů (které se vztahují zhruba ke konci 30. let a 40. letům 20. století) 100 dekarů orné půdy, a měla jen dvě děti, syna a dceru. Dcera byla starší (narodila se r. 1916), mohla tedy vstupovat do manželství někdy v letech 1934–1936. Dostala od rodičů 30 dekarů půdy. O podílu jejího manžela nevíme, víme však, že pocházel z podobné zámožné rodiny, kde však bylo 8 dospělých dětí, z toho 6 chlapců. Je dokonce možné, že v tomto jediném případě byl manželčin podíl půdy přinesené do nového hospodářství vyšší než manželův. Na jejího bratra (narozeného v roce 1921), který se ženil v roce 1944, tedy zůstal podíl 60 dekarů, přičemž 10 dekarů si rodiče nechali jako svůj díl, který měl po jejich smrti připadnout synovi (nedošlo k tomu z důvodu přesídlení do Československa v roce 1950). Jeho manželka si přinesla jako věno 10 dekarů

[56] Informátorka T. Š., nar. 1932; Dolní Dunajovice, 29. 5. 2009.

půdy. Jiná, podobně bohatá rodina měla celkem 150 dekarů půdy, v rodině však bylo 6 dospělých dětí, 3 chlapci a 3 dívky. Dcery v této rodině dostávaly při sňatku 13 dekarů půdy, synové dvojnásobek. Rodiče, hospodařící společně s nejmladším synem, si tedy v tomto případě ponechali větší díl než v případě předchozím (více než 30 dekarů): společně s nejmladším synem však měli stále méně než prvním případě. Další zámožná rodina vlastnila také 100 dekarů, měla přitom 5 dcer a jednoho syna. Dcery dostávaly od rodičů po 10 dekarech (jedna z nich si vzala syna z prvně zmíněné rodiny, který sám dostal 60 dekarů), syn dostal 20 dekarů, 30 dekarů si nechali rodiče, kteří žili společně s nejmladším synem. Mezi nejbohatšími rodinami zároveň také často docházelo k uzavírání sňatků. Mezi středně zámožné rodiny patřila rodina naší informátorky, která o dědických podílech dětí uvádí: „My jsme měli 80 dekarů ale byli jsme 5 lidí na to. Já jsem dostala 10 dekarů jako dcera, druhý dcery taky.“^[57] V rodině byly tři dcery a 2 synové; každá dcera tedy dostala po 10 dekarech, synové dostali každý 20; rodičům v tomto případně zůstal menší podíl, než tomu bylo v předchozích rodinách. Ve srovnání s těmito údaji pak většina ostatních informátorů, kteří pocházejí z chudších rodin, udává, že dcery dostávaly obvykle 5–10 dekarů půdy, podle toho, jak byla rodina bohatá. Řada z těchto informátorů pak rovněž hovoří o tom, že podíly synů i dcer byly v jejich případě stejné: synové i dcery například dostávali od rodičů shodně 5 nebo 10 dekarů. Podobně jeden náš informátor z velmi chudé rodiny, který vyrůstal společně s matkou a otčímem, o dělení rodinné půdy vypovídá:

Otčím měl málo půdy. Říkal jsem mu, jak to uděláte, máte 3 dekary půdy, 3 děti, to dáte každému 1? Nakonec se to udělalo tak, že musel přikoupit. ^[58]

V tomto případě šlo o tři děti matky a otčima informátora, z nichž dva byli synové a jedna dcera: opět tedy dědily všechny děti stejně (synové i dcery). Náš informátor sám nedědil po otčímovi, ale po svém otci. Zdá se tedy, že chudoba mohla vést v některých rodinách k většímu rovnostářství, kdy se podíly synů a dcer přibližují, případně úplně vyrovnávají. Zároveň je zřejmé, že větší podíl si pro sebe ponechávali rodiče v bohatších rodinách: protože tento podíl nakonec vždy získal nejmladší syn, bohatství tak podle všeho vytvářelo větší rozdíly mezi jednotlivými dětmi nejen podle genderu, ale také podle pořadí narození.

Stáří a předání gruntu

Poté, co z rodičovského domu sňatkem odešly všechny děti, zůstal poslední, zpravidla nejmladší syn, po sňatku i se svou manželkou v rodičovském domě. Jeho

[57] Informátorka Š. S., nar. 1920; Dolní Dunajovice, 10. 11. 2009.

[58] Informátor A. F., nar. 1919; Valtice, 9. 5. 2009.

povinností bylo, jak říkají naši informátoři „rodiče dohlídat“^[59]. Jeden z našich informátorů, sám nejmladší syn, k tomu uvádí: „Já jsem byl nejmladší syn, rodiče zůstali u mě. Rodiče vždycky na stáří dožívali u nejmladšího syna, to byla slušnost.“^[60] Tento princip se mezi přesídlenci z Bulharska v jihomoravských vesnicích uplatňuje dodnes – staří rodiče zpravidla dožívají u nejmladšího syna.

Nejmladší syn dostával oproti svým sourozencům vyšší dědický podíl: po smrti rodičů mu připadl nejen stejný díl půdy jako jeho bratrům, ale ještě podíl, který si pro sebe nechali rodiče, a získával rodičovský dům a hospodářství. Jak říkají naši informátoři: „Nakonec dostali nejvíc, protože se museli postarat o rodiče.“^[61] Toto zvýhodnění nejmladšího syna oproti jeho sourozencům mělo kompenzovat jeho povinnost postarat se o rodiče ve stáří a zejména nutnost odložit na určitou dobu ambici stát se hospodářem na vlastním gruntu. Mladí manželé za této situace museli až do smrti rodičů „poslouchat“, nemohli volně disponovat užitky rodinného hospodářství, zejména penězi, a vůle otce byla „zákonem“. O společném soužití s rodiči tak naši informátoři obvykle hovoří spíše jako o povinnosti či slušnosti, než jako o právu či privilegiu.

Staří hospodáři tedy svému synovi poté, co se oženil, vedení hospodářství nepředávali, ale podrželi si pozici gazdy a gazdiny, dokud toho byli fyzicky schopni. Společné hospodaření tak fungovalo i tehdy, když v domě žily dva manželské páry, a to i přesto, že byly jasně vymezené jednotlivé „díly“ půdy (svůj díl dostal syn, svůj díl přinesla „nevěsta“). Pracovalo a hospodařilo se společně, pod taktovkou původních hospodářů, jednotná byla také „rodinná kasa“. Zejména postavení „nevěsty“ v takové konstelaci nebývalo nejlepší, ale také syn, který coby muž aspiroval na pozici „hlavy rodiny“, se často nerad podřizoval rodičovské autoritě ještě ve zralém věku. Jedna z našich informátorek, manželka nejmladšího syna, popisuje danou situaci následujícími slovy:

Nejmladší syn vstal na gruntě. Když byl jen jeden syn, bylo to nejlepší, on se měl dobře, i rodiče se měli dobře. Takhle byli nejradši. Dědil všechno po rodičích. Ale museli poslouchat mámu a tátu jako hodiny.^[62]

Jiná naše informátorka, která také sdílela osud manželky nejmladšího syna, a která po určitou dobu žila ve společné domácnosti manželových rodičů ještě s další „nevěstou“ (svou švagrovou), k této problematice uvádí:

Když jsem přišla k nim do rodiny, rodiče drželi kasu. To jsem si tehdy říkala, když jsem byla u Čížků, já už ani nevím, jak peníze vypadají! My jsme měli peníze

[59] Všichni naši informátoři používají termín „dohlídat rodiče“, „on hlídal maminku“, atd. Jedná se pravděpodobně o kalk z bulharského gledam (= starám se, pečuji).

[60] Informátor R. K., nar. 1924; Dolní Dunajovice, 15. 8. 2006.

[61] Informátorka B. Č., nar. 1921; Mikulov, 26. 4. 2008.

[62] Informátorka R. K., nar. 1930; Dolní Dunajovice, 18. 1. 2007.

z prodeje – mléko, vajíčka, máslo se prodávalo – to držel otec. Lojza – švagr – rozvážel salámy pro řezníka, když přijel domů, peníze, co vydělal, odevzdal mámě, ne ženě.^[63]

Pokud rodiče neměli syna, rodinný grunt přebírala dcera společně se svým manželem. Postavení zete v takovém případě bylo obvykle vnímáno jako nezávislé, protože byl podřízen autoritě manželčina otce. K takovému zeti pak bylo často také referováno příjmením jeho tchána, nikoli jeho vlastním – tak naše informátorka, jejíž otec se přiznil do rodiny, která měla pouze dcery, a oženil se s tou nejmladší, říká: „Zato můj tatínek přišel vo jméno, že se přiznil k Vodárům. Nikdo mu neřek jinak než Jožik Vodárů, ne Čížků.“^[64] Za daného rozložení sil obou genderů byla taková pozice vnímána jako úkorná, zatímco podobné postavení snachy v rodině manžela bylo považováno za „přirozenější“. Také z tohoto důvodu zřejmě dostávala dcera, která zastávala pozici nejmladšího syna, obvykle výrazně vyšší podíl půdy než její sestry (dalo by se říci, že i v tomto ohledu zastávala roli syna, dostávala totiž vlastně „mužský podíl“): mohla to být jednak výrazná motivace pro případné nápadníky a jednak určitá kompenzace pro přizněného zete právě za toto postavení. Tak byly často „nejbohatšími nevěstami“ dívky, které byly ve své rodině nejmladšími z řady dcer. K situaci, kdy rodiče zůstávali s dcerou, docházelo například také tehdy, když byla dcera výrazně mladší než nejmladší syn (který se již dříve osamostatnil a založil vlastní hospodářství). Nejednalo se tedy o striktní pravidlo ultimogenitury, ale do určité míry měli v této záležitosti rozhodovací pravomoci rodiče: rodiče tak často „určovali“ nejmladšího.^[65] Jeden takový případ popisuje naše informátorka:

Lída byla poslední. Všichni už byli vyvdaní, tak oni se rozhodli rodiče, že si jí nechají. Byla nejmladší, takovej mazánek, tak bylo určený, že ona zůstane s nima. Měla bratry, ale o hodně starší, už byli všichni pryč.^[66]

Bulharští Češi tedy neznali instituci „výměnku“, kdy rodiče předávají vedení hospodářství synovi (nebo dceři, resp. zeti) a odcházejí do ústraní, která byla v českých zemích poměrně rozšířenou institucí.^[67] Hospodář byl většinou hospodářem až do konce svého života, pokud dokázal svoji roli fyzicky zastávat; totéž

[63] Informátorka B. Č., nar. 1921; Mikulov, 12. 6. 2009.

[64] Informátorka R. K., nar. 1930; Dolní Dunajovice, 20. 4. 2011.

[65] Srov. Pierre BOURDIEU, *The Logic of Practice*. Stanford, California, 1990, s. 150 (zde rodiče „dělali“ naopak nejstaršího syna, protože v popisované oblasti převládala primogenitura).

[66] Informátorka K. K., nar. 1927; Mikulov, 10. 5. 2009.

[67] K instituci výměnku srov. např. Vladimír PROCHÁZKA, Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století. *Český lid* 49, 1962, s. 58–62; Jan KOUPAL, Selský grunt, odkaz a výměnek. *Český lid* 30, 1930, s. 241–247; Dana ŠTEFANOVÁ, K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558–1750. *Historická demografie* 22, 1998, s. 116–117.

platilo o hospodyně. V těch případech, kdy už byli rodiče nemocní a bezmocní a potřebovali péči svých dětí, hospodářství přebíral syn. Slovy naší informátorky: „Většinou to otec řídil, on byl hospodář. Nevěsta musela poslouchat. Když už byli bezmocní, starali se o ně, všechno převzal syn.“^[68] O jednom takovém předání hospodářství hovoří naše informátorka, sama nejmladší dcera, která zůstala na rodičovském gruntě. Hovoří o předání gruntu ze strany svého dědečka otci:

Nejmladší syn to přebíral, když už rodiče nemohli, když leželi, byli nemocní, tak pak to syn přebíral. To už mu bylo tak kolem 50, mému otci. Dědeček do smrti tatínkovi poroučel. Tam nebyl vejminek.^[69]

Pokud zemřel hospodář nebo hospodyně, přeživší partner obvykle zastával svoji vedoucí roli v hospodářství dál, uvolněné místo pak zaujala osoba odpovídajícího genderu z mladého manželského páru v domě. Zemřel-li tedy například otec, stával se gazdou syn, jeho matka však nadále byla hospodyně v domě. Zemřela-li matka, její manžel – vdovec v domě obvykle dál hospodařil, roli hospodyně však přebrala mladá „nevěsta“. Podobnou situaci popisuje naše informátorka, která se shodou okolností stala gazdinou po smrti své tchyně ve velmi mladém věku:

... děda byl gazda. Když bába pak umřela, tak já jsem byla gazdina, pak jsem já to spravovala. Přišla jeho nejstarší sestra, mého manžela, ona byla s mojí mámou stará, přišla a říká: „jaj, dítě moje, jak tady budeš gazdovat, když seš takhle mladá!“^[70]

Pouze tehdy, když zemřel jeden z rodičů a ovdovělý otec nebo matka už ze zdravotních důvodů nedokázali zastávat svoji dřívější roli, docházelo k předání gruntu dříve, tedy ještě za života jednoho z rodičů. Nejmladší syn se tedy zpravidla stával pánem domu a hospodářství až po otcově smrti, případně tehdy, kdy už otec hospodářství nedokázal vést, nevěsta zase byla podřízena autoritě manželovy matky až do její smrti; poté sama přebrala roli hospodyně.

Rodiny bulharských Čechů byly ve srovnání s bulharským okolím početné, k regulaci manželské plodnosti docházelo minimálně (někdy po dosažení požadovaného počtu dětí, zakončeného obvykle „nejmladším synem“). Ženy tak využívaly velkou část svého reprodukčního období a mezi nejstarším a nejmladším dítětem v jedné rodině často býval velký věkový rozdíl. Narodilo-li se první dítě ženě rok či dva po svatbě (ve věku 19–22 let), a poslední ve věku 35–40 let, bylo mezi nejstarším a nejmladším sourozencem 15–20 let, tedy téměř délka celé jedné generace. V době, kdy se ženil nejmladší, tak mohl mít jeho nejstarší bratr (nebo spíše sestra, protože ženy se stávaly matkami v nižším věku než muži otci)

[68] Informátorka K. K., nar. 1927; Mikulov, 10. 5. 2009.

[69] Informátorka L. E., nar. 1930; Nový Přerov, 24. 6. 2008.

[70] Informátorka B. Č., nar. 1921; Mikulov, 12. 6. 2009.

dospělé děti. Vezmeme-li v úvahu tyto demografické faktory, zdá se, že soužití dvou manželských párů v jednom domě obvykle netrvalo příliš dlouho. V době, kdy se ženil nejmladší syn a přiváděl si na grunt svých rodičů nevěstu, bývalo rodičům obvykle kolem 60 let, případně více. Většina takových soužití dvou manželských párů v jednom domě tedy zřejmě netrvala příliš dlouho. Existovaly však také výjimky, kdy naše informátora například „byla nevěstou“ 33 let (značnou část z toho už v Československu). Způsob, jakým informátorka zdůrazňuje délku trvání tohoto období, však naznačuje, že se skutečně jednalo o situaci spíše neobvyklou.

Žila jsem, 33 roků nevěsta jsem byla! Já jsem peníze nehlídala, ani jsem je neviděla. To bába hlídala. To byla banka. Strejda mi říkal ..., jaks to mohla tak dlouho vydržet! Víš, co by sis zasloužila? Vavřínovej věnec bys měla dostat! Najdi v dnešní době, aby nevěsta byla s tchýní 33 roků v baráku. Vždyť by se rozvedla čtyřikrát s manželem!^[71]

Přestože rodiny bulharských Čechů byly zpravidla dětmi bohatě obdařeny, docházelo také k případům rodin bezdětných, kdy manželé museli řešit problém absence dědice. V takových případech byly přijímány různé strategie, jak jej opatřit.^[72] Někdy se problém vyřešil takříkajíc sám, protože po přesídlení do Československa problém předání majetku přestával existovat. Ve dvou případech došlo ještě ve Vojvodovu k adopci dítěte. Příkladem takové strategie může být příběh neplodného manželského páru, který pro absenci pracovní síly v podobě vlastních dětí najímal na práci mladé chlapce z rodin příbuzných a sousedů. Nakonec adoptoval syna manželovy sestry, která měla sama osm dětí a málo půdy, jenž jako dítě v rodině svého strýce také sloužil. K adopci došlo po domluvě mezi dvěma rodinami, s příslibem toho, že chlapec po adoptivních rodičích jednou bude dědit. Musel se však oženit s dívkou, která byla zase neteří jeho adoptivní matky. Oba mladí lidé pocházeli z velmi chudých (a na děti bohatých) rodin, a tak na dohodu přistoupili, třebaže tou dobou již oba měli své partnery. Také v tomto případě šly ekonomické zájmy v přímém protikladu k emocionálním vazbám, jak vypráví naše informátorka:

... oni neměli děti, chtěli si vzít Štěpána za vlastního, slíbili mu zem a majetek, když si vezme Anku. On chodil s Amálií, tak jí měl rád. Von u nich sloužil, platili mu. Slíbili mu barák a zem, tak si Anku vzal. Měli 60 dekářů. Štěpán byl její synovec, Anka byla její neteř, tak to takhle dávala dohromady.^[73]

[71] Informátorka R. K., nar. 1930; Dolní Dunajovice, 30. 5. 2009.

[72] Srov. Jack GOODY, Strategies of Heirship. *Comparative Studies in Society and History* 15, No. 1 (Jan., 1973), s. 3–20.

[73] Informátorka B. Č., nar. 1921; Mikulov, 12. 6. 2009.

Mladí manželé pak žili a hospodařili společně s adoptivními rodiči manžela. Štěpán a Anna se nakonec o Štěpánovy adoptivní rodiče ve stáří sice postarali, ze slíbené půdy však neměli nic, protože přišlo přesídlení do Československa, půda v Bulharsku byla odprodána a rodiny odpovídající hodnotu svých majetků v Československu díky tzv. „vázanému vkladu“ a měnové reformě už nikdy nezískaly zpět.

Smrt a dědění majetku

Po smrti rodičů už ve většině případů nedocházelo k dalšímu dělení jejich majetku mezi děti: většinou vše zůstávalo nejmladšímu. Protože nebyly uzavírány písemné smlouvy ani závěti, děti většinou ještě za života rodičů slíbily, že po jejich smrti už nebudou po nejmladším požadovat další díl; ne vždy však potom tento slib dodržely. Známe případy, kdy děti po smrti rodičů požadovaly po nejmladším synovi ještě další díl půdy, někdy přitom docházelo k hádkám a rozepřím mezi sourozenci. Zdá se přitom, že dědický nárok častěji vznášely děti v těch rodinách, které měly větší majetek a kde si rodiče pro sebe ponechali větší díl: pak bylo dělení vnímáno jako nespravedlivé a po smrti rodičů se objevily snahy o jeho přehodnocení. Ve většině rodin se však po smrti rodičů majetek už dále nedělil, protože jednoduše nebylo co dělit. Podíly dětí vyplácené při sňatku (a po smrti rodičů to, co připadlo nejmladšímu) byly chápány jako nevratné. V případě úmrtí některého ze sourozenců zůstával jeho podíl jeho manželce (manželovi) a dětem. Snad pouze v případě, že by daná osoba zemřela bezdětná, by se rozdělení půdy revidovalo a podíl zemřelé osoby by se vrátil jeho či její rodině. Naši informátoři však žádný takový případ nepamatovali.

Po uzavření sňatku byl majetek rodiny považován za jeden celek a dále se nelymezoval manželčin a manželův podíl. Manželé byli společnými majiteli hospodářství. Také v tomto případě však existovala jedna výjimka, a tou byla manželčina výbava. Protože majetek, který si nevěsta přinesla do nového hospodářství jako výbavu, byl považován za majetek ženský, zdá se, že po matčině smrti na něj měly přednostní nárok její dcery, a to možná i na úkor nevěsty, kterou si do domu rodičů přivedl nejmladší syn a která se po matčině smrti stala v domě hospodyní. Jakoby zde bylo uplatněno právo příbuzenství v ženské linii oproti převažujícímu patrilineárnímu následnictví. Z několika příběhů našich informátorů vyplývá, že dcery (v té době už dávno gazdiny na vlastních hospodářstvích) si někdy po smrti své matky přišly do rodičovského domu pro „maminčiny věci“ a odnesly si veškerou „výbavu“ (peřiny, povlečení, hrnce, oblečení, šicí stroj, apod.). Manželka nejmladšího syna, která v domě hospodařila, neměla v tomto případě právo zpochybňovat jejich nárok. Jedna z našich informátorek popisuje tento fenomén následovně:

Jako teď máma umřela Čížková, tak si holky přišly, a... – já jdu odněkud, nebyla jsem doma, přijdu – a ono u nás nebyly záclony! Povídám: „Kde jsou záclony?“ Dcery přišly a po mámě si vzaly, její kotle, mašinu si vzaly šicí, peřiny její. To co měla ona jako, tak to si dcery vzaly. U nás ... to tam zůstalo... my jsme to nechali Dolfovi (nejmladšímu synovi) všechno, co tam bylo.^[74]

Nejednalo se však o pravidlo, jak naznačuje také vyprávění naší informátorky, která v závěru zdůrazňuje, že v případě její orientační rodiny k tomuto navrácení maminka majetku nedošlo a vše zůstalo nejmladšímu synovi a jeho ženě. Mohlo se však jednat také o prostý výraz emocionálního pouta k matce a snahu ponechat si po mamince „památku“.

První polovina 20. století byla v Bulharsku poznamenána několika válečnými konflikty a epidemiemi infekčních nemocí (španělská chřipka, tuberkulóza, tyfus, cholera), což mělo vliv na úmrtnost a tedy demografickou strukturu společnosti bulharských Čechů. V případě úmrtí jednoho z manželů, pokud byl vdovec či vdova v produktivním věku a měl/a ještě nedospělé děti žijící ve společné domácnosti, docházelo velmi často k dalšímu sňatku. K tomu mělo podle našich informátorů dojít nejdříve rok po úmrtí partnera, protože tehdy „bylo místo ještě teplé“ (ne vždy to však bylo dodržováno). Vstup do nového sňatku byl zejména v případě mladých vdov či vdovců s dětmi víceméně ekonomickou nutností: pro další chod hospodářství bylo nezbytné zaplnit chybějící pozici gazdy nebo gazdiny. Naše informátorky k problematice opakovaných sňatků uvádějí:

Většinou se ženili a vdávali znova, kdo moh, těžko zůstali sami. To jste nemohli zůstat sami v zemědělství. Žena nemohla zůstat sama, s dětma, to by jí museli pomáhat rodiče. Muž taky nemoh zůstat sám, bez ženy, na vesnici – práť, vařit. To si každý koukal někoho najít, kdo by je živil.^[75]

Druhé sňatky pak někdy nabývaly podoby levirátu či sororátu, což bulharští Češi nevnímali jako nedovolený sňatek.^[76] Zdá se, že muži měli i po ovdovění větší šanci na rovný sňatek, tedy sňatek s osobou ze stejného morálního společenství. V řadě případů si totiž ženy vdovy braly za manželské partnery Bulhary. Ne vždy se však podařilo nový sňatek uzavřít, zejména v případě žen a zejména neměly-li půdu, a matka s dětmi pak obvykle vedla život plný bída. Některé z těchto žen se nechávaly celoročně najímat do služby, aby vyřešily tísnivou ekonomickou situaci. Jinou možností, jak vyřešit nastalou situaci v případě ovdovění, bylo spojení dvou hospodářství. Jednalo se obvykle o hospodářství rodičů a jejich ovdovělého potomka. Ne vždy však toto řešení bylo možné, v některých případech rodiče

[74] Rozhovor s B. Č., nar. 1921; Mikulov, 12. 6. 2009.

[75] Informátorka B. Č., nar. 1921; Mikulov, 26. 4. 2008.

[76] V pravoslavné církvi je takový typ sňatku považován za zakázaný z důvodu existence afinního příbuzenství (švagrovství), srov. ПРАВОСЛАВЕНЪ БРАЧНИКЪ, Сливен, 1934, s. 57–80.

neodešli do Bulharska, ale zůstali na Svaté Heleně, jindy už byli mrtví nebo příliš staří a dožívali u nejmladšího syna. Pokud byl ovdovělou osobou člověk, který měl dospělé děti, mohl zvolit buď variantu nového sňatku, nebo zůstat na grunte společně s nejmladším synem.

Pokud zemřel manžel a žena se znovu provdala, její děti z prvního manželství dědily díl půdy po svém zemřelém otci, nikoli však po otčímovi. V případě, že zemřela žena a muž se znovu oženil, jeho děti dostávaly svůj díl z hospodářství při uzavření sňatku. Za sirotky přitom v souladu s tímto územ naši informátoři označují pouze děti, které ztratily otce, nikoli děti, které ztratily matku, což očividně reflektuje roli otce jakožto živitele rodiny. Pokud jeden z rodičů zemřel a druhý uzavřel nový sňatek, byl v obci určen tzv. rodinný výbor, který měl dohlížet nad sirotkem a zejména nad tím, jak je nakládáno s jeho dědictvím (zejména půdou). Po smrti otce vdova obvykle dědila jednu třetinu majetku a děti zbytek (pokud bylo dětí více, dostávali chlapci obvykle dvojnásobek než dívky, všichni chlapci stejně, všechny dívky stejně). Sirotčí půda byla většinou pronajímána a výtěžek z polí opatroval rodinný výbor pro sirotka. Hospodaření rodinného výboru přitom bylo pod dohledem úřadů, které jeho činnost každoročně kontrolovaly. Slovy našeho informátora, jehož otec zahynul v první světové válce a matka se po určité době znovu provdala, „oni pak vydávali počet, když obec přišla na kontrolu. Pak jsem to dostal, když jsem byl dospělej.“^[77] Sirotci a chudí zároveň dostávali od obce 0,5 hektaru půdy k obhospodařování ze společného fondu. Přes všechny tyto instituce, které měly sirotkům zajistit snazší život, nebyl jejich úděl, pokud si je otčím neosvojil a nepřijal za vlastní (což se často stávalo, pokud se jednalo o malé děti), obvykle veselý. Ilustrativním případem jsou jediní sirotci, u kterých naši informátoři pamatují, že jim zemřeli oba rodiče. Jednalo se o Jindřicha a Růženu, kteří se narodili ve Vojvodovu v prvním desetiletí jeho existence. Jejich otcem byl vojvodovský Čech a matkou sestra metodistického kazatele v obci. Oba rodiče však zemřeli na tyfus, když děti byly ještě malé. Jindřicha si pak vzala na vychování jedna z otcových sester, která sama měla devět dětí. Růženu zase vychoval otcův bratr, který měl se svou manželkou pouze dva syny (několik dcer jim zemřelo v dětském věku). Obě děti tedy vyrůstaly v rodině tety a strýce (každé jinde), společně s jejich vlastním početným potomstvem. Jindřich se později se svojí novou rodinou rozkmotřil, po určitou dobu pracoval jako nájemní síla v blízkém Orjachovu, načež se oženil za chudou dívku z Vojvodova, s níž v roce 1928 odjel do Argentiny. Růžena jako velmi mladá dívka odešla do služby a později se provdala za Bulhara do sousední vesnice Krušovice. Situace sirotků, stejně jako nevlastních dětí, se komplikovala poté, co děti dosáhly 14 let věku. Pokud nebyly osvojeny (adoptovány), ale byly pouze v poručnictví a posléze opatrovnictví, měly nárok na finanční odměnu za svoji práci, což si žádná z vojvodovských rodin nemohla dovolit. Děti z prvních manželství, které nebyly novým rodičem

[77] Informátor A. F., nar. 1919; Valtice, 11. 5. 2009.

adoptováni, a sirotci, vychováni v cizí rodině, tak byli většinou nuceni velmi brzy z rodiny odejít: odcházeli většinou do služby, do učení, nebo se nechávali najímat jako pracovní síla ve městech.

Závěry

K přesunům majetku mezi generacemi tedy u bulharských Čechů docházelo převážně *inter vivos*: rodiče si tak jednak zajišťovali kontrolu nad pohybem svého majetku a svým zabezpečením ve stáří a jednak nad zabezpečením svých dětí. Protože rozhodujícím prvkem pro budoucí život a sociální postavení dětí byl sňatek, rodiče převodem majetku v okamžiku sňatku svých dětí do značné míry určovali jejich šance na uzavření dobrého manželství. Po smrti rodičů už se obvykle jejich majetek dále nedělil a zůstával nejmladšímu synovi. Podíly půdy, stejně jako další majetek, který děti od rodičů při uzavření sňatku dostávaly (vůz a pluh a stavební pozemek v případě synů a „výbava“ v případě dcer) lze přitom považovat za jistou formu „předsmrtného dědictví“.^[78] To dosvědčuje také fakt, že v případě předčasného úmrtí otce dostávaly jeho děti (po odečtení třetiny majetku pro matku) identické podíly, které by jinak dostaly od žijících rodičů v době sňatku (synové „dvojný díl“ oproti dcerám).

Dědické strategie lze přitom jednoznačně klasifikovat jako to, co J. Goody označuje jako „vertikální“ systém dědění, které upřednostňuje jako dědice osobu z descendentní generace, zejména vlastní děti, a které je charakteristické pro euroasijský prostor.^[79] Majetek se tak předával pouze vertikálně, a pokud dědic chyběl, k čemuž docházelo například v bezdětných rodinách, byla přijímána výše uvedená opatření k jeho zabezpečení. Tento systém dědění tak zajišťoval všem dětem (synům i dcerám) zachování sociálního statusu rodičů, a zároveň jim umožňoval zachování životního stylu a stejné obživné strategie jako v předchozí generaci. Praxe ultimogenitury, předávání rodičovského gruntu nejmladšímu synovi, nebyla pouze pravidlem upravujícím převod majetku: jednalo se především o normu, která řídila vztah mezi generacemi. Jak naši informátoři opakovaně zdůrazňovali, dožít u nejmladšího syna bylo právem rodičů, „dohlídat“ rodiče zase povinností nejmladšího syna. Tento aspekt ultimogenitury byl zmiňován a vyzdvihován častěji než to, že nejmladší nakonec získával rodičovské hospodářství a vyšší dědický podíl než jeho bratři. Stejná maxima (povinnost nejmladšího „dohlídat“ rodiče) pak platila také dlouho po přesídlení do Československa, kdy její průvodní jevy (převod rodičovského gruntu) přestaly být v novém prostředí, kde se lidé živilí námezdní prací, relevantní.

[78] Viz Jack GOODY, *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge University Press, 1990, s. 207.

[79] Srov. Jack GOODY, *Strategies of Heirship. Comparative Studies in Society and History*, Vol. 15, No. 1 (Jan., 1973), s. 3–7.

V rámci evropského prostoru se v souvislosti se strategiemi předávání majetku a dědickou praxí obvykle hovoří o dělitelném a nedělitelném dědictví.^[80] Předpokládá se přitom, že v oblastech s nedělitelným rodičovským gruntem dochází k vyšší sociální stratifikaci, protože jeden z dědiců je zvýhodněn oproti ostatním. Tento dědický systém pak také údajně vede ke zpomalování populačního růstu, protože zvyšuje sňatkový věk dědice (ten totiž musí odkládat sňatek do doby předání gruntu) a omezuje reprodukci dětí, které nedědí. Naopak oblasti s převažujícím dělitelným dědictvím bývají považovány za ty, kde dochází k výraznému populačnímu růstu, protože rovnocenné dědické díly umožňují více dětem vstupovat do manželství.^[81] Dědické strategie bulharských Čechů pak lze zřejmě klasifikovat jako systém tzv. dělitelného dědění, kdy je rodičovský majetek, zejména pak majetek nemovitý (půda) v každé generaci rozdělován mezi potomky rodičovského páru.^[82] Cílem rodičů bylo postupným přikupováním půdy zajistit, aby byly vyplaceny všechny jejich děti tak, aby mohly samy založit nové hospodářství, a zároveň předat životaschopné hospodářství nejmladšímu synovi. Všem dětem tak bylo umožněno uzavřít sňatek a reprodukovat se, stejně jako pokračovat v obživné strategii jejich rodičů. Na druhé straně docházelo právě prostřednictvím dědění k rozdělování rodičovského majetku, což v mnoha případech vedlo k rozdrobování půdy do té míry, že jednotlivá hospodářství už nedokázala uživit své majitele.

Sledovaný materiál pak lze také hodnotit vzhledem k v literatuře často diskutovanému problému odlišností v utváření rodiny v jihovýchodní a severozápadní Evropě, předpokládáme-li že tyto modely v tradiční společnosti skutečně existovaly.^[83] Některé rysy související s demografickým chováním, příbuzenstvím a dědickými strategiemi bulharských Čechů totiž odporují klasickému modelu utváření rodiny v jihovýchodní Evropě. Byla to v první řadě tendence k vytváření nukleárních rodin, kdy ideálem bylo, aby jeden dům, resp. jedno hospodářství odpovídalo nukleární rodině (srovnej tenze při soužití dvou dospělých párů v případech dožívání rodičů u nejmladšího syna). Struktura domácností tak většinou odpovídala buď nukleární rodině, nebo tzv. složené rodinné domácnosti (multiple family household) v Laslettově typologii.^[84] Dalším rysem, který by odpovídal spí-

[80] Srov. David W. SABEAN, *Property, Production and family in Neckerhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, 1990, s. 12–17.

[81] Hermann ZEITLHOFER, *Headship Succession and Retirement in South Bohemia 1640–1840*, in: David R. Green – A. Owens (eds.), *Family Welfare. Gender, Property and Inheritance since Seventeenth Century*. London, Westport, Connecticut, 2004, s. 73–74.

[82] Srov. Jack GOODY, *Strategies of Heirship*. *Comparative Studies in Society and History* 15, No. 1 (Jan., 1973), s. 3–20.

[83] Viz John HAJNAL, *European marriage patterns in perspective*. In: D.V. Glass – D. E. C. Everley (eds.), *Population in History: Essays in historical demography*. London, 1965, s. 101–143.

[84] Viz Peter LASLETT, *Introduction*, in: P. LASLETT – R. WALL (eds.), *Household and Family*

še západnímu typu utváření rodiny, byla existence služby u dívek, která souvisela s určitým životním obdobím (před uzavřením sňatku). Tento nezemědělský typ ekonomické činnosti pak vlastně umožňoval bulharským Čechům nadále udržovat převážně zemědělskou subsistenci, protože zajišťoval dcerám kapitál nezbytný pro vstup do manželství (které bylo považováno za počátek samostatné ekonomické existence). Jiné rysy pak naznačují spíše jihovýchodní typ utváření rodiny, kdy členy domácnosti tvořily převážně příbuzné osoby, s výjimkou několika čeledinů u těch rodin, které neměly dost vlastních dětí a chyběla jim tedy pracovní síla (ať už to byla nejbohatší vojvodovská rodina nebo několik bezdětných párů). I v těchto případech se však na práci zase najímali většinou příbuzní. Situace je tak poměrně odlišná od některých oblastí českých zemí, kde byla čelední služba naopak velmi častá.^[85] Dalším prvkem, který odlišoval dědické strategie bulharských Čechů od okolního obyvatelstva, bylo dědické právo dcer: třebaže dostávaly oproti synům poloviční výměru půdy, v bulharském zvykovém právu i v jiných okolních balkánských zemích byly ženy z dědictví půdy vyloučeny úplně.^[86] Bulharští Češi se v tomto ohledu blížili spíše praxi zachovávané v českých zemích a obecně ve střední a západní Evropě.^[87]

Analýzu dědických strategií bulharských Čechů by pak bylo možno využít také jako určité vodítko pro určení regionálního původu nekatolických vystěhovalců z českých zemí do Svaté Heleny (odkud Češi do Bulharska přišli). Protože padesát let existence komunity bulharských Čechů pravděpodobně není dostatečně dlouhá doba k tomu, aby se výrazně změnily dědické strategie, vypovídají popsané tendence bezesporu také o dědické praxi českých nekatolíků ze Svaté Heleny. Dědické strategie bulharských Čechů se však do určité míry lišily od systému převládajícího v ostatních českých vesnicích v rumunském Banátu. Tam se majetek dědil až po otcově smrti, děti jej nedostávaly při sňatku, přičemž syn, který zůstal na otcovském gruntě, musel ostatní sourozence vyplatit. Podobně jako ve Vojvodovu zde otec vedl hospodářství až do své smrti, nebo předával hospodářství synovi, až když už se silami nestačil.^[88] Tento systém tedy naznačuje spíše existenci nedělitelného gruntu předávaného jen jednomu z dětí. Původ svatohelenských osadníků byl však

in Past Time. Cambridge University Press, 1978, s. 1–89. Pro český překlad Laslettovy terminologie viz Eduard MAUR, *Základy historické demografie*. Praha, 1983, s. 98–99.

[85] Srov. např. Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*. České Budějovice, 2008, s. 200–211.

[86] Viz Maria N. TODOROVA, *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic developments in Ottoman Bulgaria*. Budapest, New York, 2006, s. 120–121.

[87] Srov. např. Hermann ZEITLHOFER, *Headship Succession and Retirement in South Bohemia 1640–1840*. In: David R. Green – A. Owens (eds.), *Family Welfare. Gender, Property and Inheritance since Seventeenth Century*. London, Westport, Connecticut, 2004, s. 80–81.

[88] Viz Vladimír SCHEUFLER – Olga SKALNÍKOVÁ, *Kultura rumunských Čechů. Hmotná a duchovní kultura*. Český lid 49, 1962, s. 158; Jaromír JECH – Milena SECKÁ – Vladimír

s největší pravděpodobností jiný než původ ostatních českých přistěhovalců do Banátu, kteří byli katolíci.^[89] V českých zemích se podobně jako v západní Evropě dodržovalo pravidlo nedělitelnosti rodičovského gruntu, což znamenalo existenci jednoho hlavního dědice.^[90] Do 18. století pak převažovala praxe, kdy usedlost po rodičích obvykle přebíral nejmladší syn. Přestože josefínské reformy se snažily sjednotit dědickou praxi shora a zavést předávání usedlosti nejstaršímu synovi, regionální rozdíly se udržovaly i nadále a často je zdůrazňován fakt, že poddaní měli vždy poměrně značnou autonomii v rozhodování o tom, převezme-li hospodářství prvorozený či nejmladší syn.^[91] Například oblasti, kde dominovalo tzv. německé zvykové právo, byly považovány za ty, kde je upřednostňován nejmladší syn.^[92] Předávání gruntu nejmladšímu synovi pak převládalo také v Bulharsku v 19. století. Systém předávání rodičovského majetku u bulharských Čechů, kdy synové dostávají oproti dcerám z rodičovské půdy „dvojný díl“, připomíná západočeský systém preferování mužských potomků.^[93] Přes všechny analogie však zřejmě není možné z popsanych dědických strategií usuzovat na regionální původ dávných přesídlenců z českých zemí do pohraniční oblasti habsburské monarchie, resp. podobné závěry by byly čistě spekulativní.

Dělitelné dědictví a s ním související rozdrobování půdy v dalších generacích pak bylo jednou z příčin opakovaného přelidnění v obci Vojvodovo, kdy docházelo k tomu, že řada hospodářství disponovala tak nízkou výměrou půdy, že nebyla schopna rodinu uživit. Tato situace byla částečně vyřešena emigrací části obyvatel Vojvodova do Argentiny v roce 1928 a do Belinců (Deli Ormanu) v roce 1935. Migrace z Vojvodova, která měla zejména ekonomické příčiny (nedostatek půdy), tak zasahovala často rodiny nejpočetnější („... oni měli 14 dětí, táta věděl, že by je neuživil, tak se sebral a odešel až k tureckým hranicím.“^[94]). Zároveň však není bez

SCHEUFLER – Olga SKALNÍKOVÁ, *České vesnice v rumunském Banátě (Češi v cizině 5)*. Praha, 1992, s. 58–59.

[89] Srov. Zdeněk R. NEŠPOR – Martina HORNOFOVÁ – Marek JAKOUBEK, *Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku. Část první – Počátky Svaté Heleny. Lidé města 2*, 1999, 66–88.

[90] Srov. Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a v první polovině 19. století*. Praha, 2009, s. 155–156.

[91] Srov. Dana ŠTEFANOVÁ, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558–1750. Historická demografie 22*, 1998, s. 115–116.

[92] Srov. Dana ŠTEFANOVÁ, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558–1750. Historická demografie 22*, 1998, s. 125.

[93] Srov. Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. – 17. století*. Praha, 1963, s. 489–492; Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*. Praha, 1996, s. 58–59.

[94] Informátor R. K., nar. 1924; Dolní Dunajovice, 15. 8. 2006.

zajímavosti korelace ekonomických a náboženských příčin: ke konfesním sporům ve vojvodovské obci tak docházelo zhruba ve stejné době jako k ekonomické krizi související s nedostatkem půdy a po rozštěpení sboru dochází k tomu, že pouze rodiny, které patřily k odštěpné frakci („darbisté“), a které byly zároveň rodinami nejchudšími, emigrovaly do Argentiny a do Belinců. Uplatňované dědické strategie tak na jedné straně umožňovaly, aby se všichni potomci věnovali zemědělství, což byla obživná strategie požívající respekt a vážnost, zároveň však periodicky vedly k tomu, že řada takto vzniklých rodin se v jejich důsledku zemědělství věnovat nemohla (protože nedisponovaly dostatečně velkým hospodářstvím) a musela řešit nastalou situaci emigrací.

SUMMARY

This text deals with the community of protestant Bulgarian Czechs, who lived in 1900–1950 in two villages, Vojvodovo (north western Bulgaria) and Belinci (east Bulgaria). It is concentrated on the inheritance practices, and the transfer of property in relation to kinship and gender. The methodological basis of the text is social anthropological concept of fieldwork, since the majority of data consist of interviews of the Czechs, who resettled after the WWII to Czechoslovakia. The author argues that the inheritance is partible and the transfer of property between generations takes place mainly *inter vivos*. Inheritance favours sons to daughters, but all children acquire land and are provided for keeping on the agricultural subsistence. These inheritance strategies, however, lead to the scarcity of land, and again and again, a considerable part of the community is pushed to seek their livelihood elsewhere. This tension was solved by migration to Argentina and Belinci in the first part of the 20th century.

VÝVOJ ÚMRTNOSTI VE FARNOSTI LIBČANY V „DLOUHÉM“ 19. STOLETÍ (1785–1914)^[1]

Alexandra Šikulová

The development of mortality in the parish of Libčany in the „long“ 19th century (1785–1914)

ABSTRACT: The present study describes the history of the mortality in parish of Libčany in the years 1785–1914 from the perspective of historical demography and cultural history. Eleven villages located in Eastern Bohemia near to the town Hradec Králové in the fertile region formed this parish. Their inhabitants worked mostly in agriculture and handicraft industry. The aim of this study is to give a summary of the development of mortality. The dates are based on records from parish registers of deaths. By processing was used the method of anonymous aggregative excerption. Results were compared with situation in the Czech lands.

Historická demografie 2011,35:2:217–262

KEYWORDS: historical demography, population development, mortality, parish of Libčany

CONTACT: Mgr. Alexandra Šikulová, Doktorandka Ústavu historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice, Studentská 84, 532 10 Pardubice; Etnologický ústav AV ČR, i.v.v. Na Florenci 3, 110 00 Praha 1; e-mail: alexandra.sikulova@seznam.cz

Úvod

Studie nastiňuje vývoj úmrtnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století.^[2] Zaměřuje se na zdravotní stav obyvatelstva a na základní otázky spojené se studiem úmrtnosti. Předkládaný příspěvek navazuje na již publikovanou studii věnovanou vývoji sňatečnosti, kde jsou detailnější informace o zkoumaném regionu a použitých pramenech.

[1] Předkládaný příspěvek navazuje na studii Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*. In *Historická demografie* 34, 2010, č. 22, s. 114–175. Studie byla zpracována v rámci projektu SGFF01/2011 Podpora vědeckých a prezentačních aktivit studentů doktorského programu Historie a magisterského programu Kulturní dějiny: badatelské trendy a aktuální metody výzkumu novověku a současných dějin. Podpora vědeckých aktivit studentů doktorského programu Filosofie, oboru Filosofie a religionistika.

[2] Studie vychází z diplomové práce věnované demografickému vývoji libčanské farnosti v 19. století; Alexandra ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*. Diplomová práce obhájená a uložena na Filozofické fakultě Univerzity Pardubice, Pardubice 2009.

Díky mikrohistorickému náhledu na danou problematiku můžeme postihnout demografický vývoj jedné farnosti s jejími zvláštnostmi a porovnat získaná data s celozemským vývojem.

Práce je teritoriálně omezena na farnost Libčany, nacházející se v těsné blízkosti města Hradce Králové. Od konce 19. století byla tvořena jedenácti různě velkými obcemi. Libčany se nacházejí v úrodné oblasti s rozvinutou zemědělskou výrobou. Obyvatelé se většinou živilí zemědělstvím, které bylo doplněno řemeslem a obchodem; průmysl se zde začal rozvíjet převážně na přelomu 19. a 20. století.

Při sledování přirozené měny obyvatelstva v 18. a 19. století se stávají hlavním pramenem pro badatele matriky, tedy prameny církevní proveniencce. Proto i základní tendence mortality jsou sledovány na základě studia církevních matrik, a sice agregativní metodou.

Nařízení vést katolické matriky bylo vydáno na Tridentuském koncilu (1545–1563). Do zkvalitnění vedení matrik zasáhla reformní činnost osvícenského absolutismu – vydání dvorského dekretu dne 6. října 1770 či patentu z 20. února 1784. Bylo přikázáno, aby farář vedl tři samostatné knihy – knihy sňatků, narozených a zemřelých.

„§. 5. Registříky umrlčí mají (...) s šesti rubrikami vedené býti, totiž: rok, měsíc a den zemření, numero domu, jméno, náboženství, pohlaví, a oznámený věk umrlého. V místě ale, kde sice přehlížení umrlých se neděje, však přece krajský lékař, zkušený ranlčitel (...) se vynachází, přisadí se (...) ještě sedmá rubrika, totiž o nemoci a způsobu smrti. (...)“^[3]

Všechny demografické údaje, důležité pro sepsání této studie, byly získány z katolických matrik uložených ve Státním okresním archivu v Hradci Králové ve fondu Druhopisy matrik okresu Hradec Králové^[4] a ve Státním oblastním archivu v Zámrsku ve Sběrce východočeských matrik.^[5] Ve sledovaném období jsou matriky vedeny již rubrikovým záznamem. V matrikách zemřelých farář vyplňoval údaje do následujících kolonek: měsíc, číslo domu, jméno, náboženství (katolické, protestantské), pohlaví (mužské, ženské), věk – rok, měsíc a den, nemoc a druh smrti.

Zdravotní stav obyvatelstva

Než přikročíme k podrobnému rozboru mortality libčanské farnosti, je nutné se alespoň rámcově podívat na otázku zdravotního stavu lidí v 18. a 19. století.

[3] Státní okresní archiv Hradec Králové (dále SOkA HK), Farní úřad (dále FÚ) Libčany, inv. č. 52, kart. č. 1, Vyšší státní úřady (oběžníky, nařízení) 1783–1936.

[4] SOkA HK, Druhopisy matrik okresu Hradec Králové – farnost Libčany (nezpracovaný fond) (dále Druhopisy matrik – Libčany).

[5] Státní oblastní archiv (dále SOA) Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje – FÚ Libčany, inv. č. 4 985–5 029.

Byl ovlivněn převážně sociálními faktory – jednostrannou výživou, někdy i podvýživou, vyčerpáním z těžké fyzické práce. Svou roli samozřejmě hrály i „primitivní“ bytové podmínky – stísněné prostory, špatně větrané místnosti, nevhodné vytápění. K tomu je nutné připočítat podceněnou osobní a komunální hygienu a nedostupnost lékařské péče.

Stát si uvědomoval špatný zdravotní stav obyvatelstva a často si nechával dělat zprávy o zdravotních poměrech a nemocnosti. Stejně tak se stát snažil zlepšit zdravotní poměry prostřednictvím právních norem. Na základě různých nařízení byla vytvořena např. dvorská zdravotní komise, zemské zdravotní komise, zemský protomedik.^[6] Přesto tato nařízení neměla dopad na zdravotní stav venkovského lidu.

Na zdravotní stav obyvatel negativně působily i válečné události, neúrody a hladová léta, která byla často provázena vypuknutím epidemických chorob. Mezi tyto nemoci můžeme počítat od 18. století neštovice a od 19. století cholera. Proti neštovicím existovala účinná zbraň, kterou bylo očkování, jehož velkou propagátorkou byla Marie Terezie. Díky podpoře státní správy se u nás začalo s očkováním již v roce 1800.^[7]

Nemocí 19. století se však stala jiná choroba, a sice cholera. Do Evropy přišla z východu a poprvé se na našem území objevila na začátku 30. let. „V r. 1831 přiblížil se hrozný nepřítel lidstva, zákeřná nemoc „cholera“ která zle řádila, zvláště, mezi chudým lidem.“^[8] Vracela se v několikaletých intervalech. Naposledy je cholera spojena s válečným rokem 1866.^[9]

Ve školních kronikách se dočítáme o epidemiích dětských nemocí – spalniček, spály, zajímavého kašle, příušnic, mázdrivky. Velice často způsobovaly uzavření škol.

Pokud jde o na zdravotnický personál, v roce 1820 působilo v Čechách 212 lékařů a 790 ranlékařů. To znamená, že jeden lékař připadal na 30 000 osob! O necelých 30 let později, roku 1849, nebyla situace lepší. Tehdy bylo v Čechách 661 lékařů a 1 017 ranlékařů. Jeden lékař tak měl na starosti 10 000 lidí. Roku 1830 bylo v Čechách 4 042 porodních bab.^[10] Proto se nelze divit, že u nižších vrstev byl lékař volán až při smrtelném ohrožení. K tomu je nutné připočítat tehdejší názor

[6] Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha 2004, s. 93–95.

[7] Tamtéž, s. 3.

[8] Paměti obce Libčany, s. 223. (Pamětní kniha obce Libčany je uložena na Obecním úřadě v Libčanech. Její kopie se nachází v soukromých rukách pana Jiřího Včeláka z Libčan. V roce 2005 byla provedena její digitalizace. CD lze získat v Obecní a školní knihovně obce Libčany.)

[9] Jan K. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971, s. 50–51.

[10] P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 101–102.

většiny venkovského obyvatelstva, která považovala lékařskou péči za neúčinnou a příliš nákladnou.

Studium zdravotníků zabezpečovala lékařská fakulta, která měla na starosti i výchovu a vzdělání porodních bab. Porodní báby se zde zprvu podrobovaly jenom zkouškám, posléze jim ale byla nařízena účast na kurzech vedených profesory porodnictví.^[11]

K zlepšení situace došlo ve 2. polovině 19. století. Byla vydána řada hygienických a preventivních opatření, která se věnovala péči o čistotu vody, budování kanalizace, lepším desinfekčním prostředkům, antisepsi či včasné izolaci. V roce 1870 byl vydán celoříšský zdravotní zákon; mj. zřídil instituce okresních, obecních a obvodních lékařů. Byly jim např. stanoveny úkoly v oblastech hygienických a protiepidemických. Na říšský zákon navazovaly zemské zákony; v Čechách byl vydán až roku 1888. Obce nad 6 000 obyvatel musely ustanovit a platit alespoň jednoho obecního lékaře. Menší obce se sdružily a ustanovily obvodního lékaře.^[12] Nyní tak byla vytvořena hustá síť fyzicky dostupných lékařů. V roce 1900 v Čechách působilo 2 508 lékařů, 118 ranlékařů a 5 743 porodních bab.^[13]

Podle údajů u Sommera působil ve 30. letech v Libčanech pouze 1 ranhojič a 1 porodní bába.^[14] Pokud se ale podíváme do matrik, nalezneme porodní báby i v dalších vesnicích farnosti.

Roku 1891 byl v Libčanech zřízen zdravotní obvod,^[15] který spadal pod vrchního okresního lékaře v Hradci Králové. Na začátku 20. století byl vrchním okresním lékařem MUDr. Josef Urban a obvodním lékařem v Libčanech Josef Janko.^[16] Obvodní lékař měl mj. na starosti očkování dětí. Což potvrzuje i záznam ve školní kronice, podle kterého byly školní děti „zdejší obvodním lékařem přehlíženy ve příčině očkování“.^[17]

Před J. Jankem působili v Libčanech např. vrchnostenský lékař Zelinka, Nosek, Kampelík, Eichler a po Jankově smrti v roce 1925 doktor Karban, Pičman a Šiman.^[18]

[11] Tamtéž, s. 101. O přípravě porodních bab na lékařské fakultě informuje rozsáhlý materiál ve Státním oblastním archivu v Zámruku. Více rozebráno v podkapitole „Mateřská úmrtnost“.

[12] P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 126–127.

[13] Tamtéž, s. 131.

[14] Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt, 4. Band – Königgrätzer Kreis*. Prag 1836, s. 38.

[15] František PRAŽÁK, *Příspěvek k dějinám panství libčanského*. Syrovátka 1943, s. 7.

[16] Václav KUDRNÁČ, *Úplný adresář a popis politického okresu králohradeckého. Okresy: Králové Hradec, Hořice, Nechanice a veškeré politické obce a osady*. Turnov 1903, s. 48.

[17] SOKA HK, *Obecní škola Libčany, inv. č. 2, kn. č. 2, Pamětní kniha 1890–1946*, s. 75.

[18] *Paměti obce Libčany*, s. 88.

V 50. letech 19. století působil v Libčanech MUDr. František Cyril Kampelík, který je známý tím, že zakládal družstevní spořitelny, které byly po něm pojmenovány jako „Kampeličky“. Přesto je nutné zmínit se i o jeho lékařské činnosti, neboť byl vystudovaným lékařem. Vystřídal mnoho měst – Litomyšl, Prahu, Hronov, Vamberk, Opočno. A určitou dobu pobýval i v Libčanech, kde provozoval svou lékařskou praxi. „Byl mezi lidem v úctě (jako „doktor písma“). Zvláštní metodou léčil revmatiky v lázních, jež zřídil v tak zv. „Bahýnkách“, pod názvem „Slap Krapina Sv. Vojtěcha“.“^[19]

Významnou roli hrálo zřízení všeobecné okresní nemocnice v Hradci Králové. Počátky můžeme sledovat již v roce 1832, kdy v zemi vypukla cholera. Tehdy byla ve špitále zřízena jedna světnice se šesti postelemi, která sloužila pro onemocnělé cholera. V roce 1844 byl přestavěn městský pivovar a špitál. Dvě místnosti nahoře byly upraveny pro „nemocné příchozí, vandrovní tovaryše a služebné“.^[20] Teprve až roku 1862 se obecní výbor usnesl vybudovat v Hradci veřejnou nemocnici. Tato záležitost se protáhla až do roku 1867, kdy se 4. června rozhodlo městské zastupitelstvo zřídit nemocnici v obecním domě číslo 98. K vysvěcení došlo 26. listopadu. Nemocnice měla tehdy k dispozici 30 postelí. Jenže již v 70. letech byla městem zrušena, neboť z toho mělo jenom škodu na penězích. Hejtmanství s tím nesouhlasilo, protože nemocnice byla považována za všeobecnou a ne za městskou. Přesto k uzavření nemocnice došlo. V přízemním dvorku na tehdejším nemocničním dvorku byly upraveny 2 světnice pro nemocné, ale jenom pro obyvatele Hradce. Nová nemocnice, okresní, byla zřízena v Nechanicích. Okresní výbor královéhradecký si uvědomoval odlehlost této obce i špatnost komunikací do Nechanic, a proto začal jednat o zřízení nové okresní nemocnice v Hradci. K otevření nové okresní nemocnice, která byla zřízena za Slezskou branou před Malšovickým mostem, došlo ve druhé polovině 80. let. Jméno dostala podle arcivévodkyně Elišky – říkalo se jí Okresní nemocnice Eliščina.^[21]

Vedle toho byla v Hradci zřízena „neštoviční nemocnice“, stalo se tak v roce 1882. Důvodem bylo propuknutí neštovic, které se dotklo převážně dětí. Budova byla prkenná a dala se kdykoliv rozebrat a postavit na jiné místo. Zaujímal 4 světnice pro nemocné, světnici pro ošetřovatele, kuchyňku na ohřívání jídel, komůrku pro koupání a světničku pro lékaře.^[22]

[19] Tamtéž, s. 80.

[20] Jan Jeroným SOLAŘ, *Dějepis Hradce Králové nad Labem a biskupství hradeckého*. Praha 1870, s. 665.

[21] SOkA HK, Děkaný a vikariátní úřad Hradec Králové, inv. č. 4, kn. č. 3, Pamětní kniha, s. 769–770, 772.

[22] Tamtéž, s. 771.

Úmrtnost

Vývoj mortality byl ovlivněn mnoha faktory. Důležitou roli hrála hospodářská a politická situace v zemi. Nejvíce na míru úmrtnosti působily válečné události, neúrodná a hladová léta, které s sebou velice často přinášely další zhoubu, a tím bylo propuknutí epidemií. V 19. století již sice mor vymizel, ale zase se objevily nové nemoci – např. cholera. Toto století je spojeno se zánikem úmrtnostních krizí a s postupným příchodem demografické revoluce, během které došlo ke změnám v reprodukčním chování a k podstatnému snížení předcházející vysoké úrovně úmrtnosti. Na snižování úmrtnosti se také podílelo postupné zvyšování produkce potravin, zlepšování zdravotní péče a rozšiřování moderní hygieny. Byla např. zaváděna opatření proti propuknutí a šíření nemocí (např. očkování proti neštovicím).

Smrt byla běžnou součástí každodenního života. Byla považována za bránu do onoho světa. A proto se nad smrtí člověka nemělo příliš truchlit. V průběhu 19. století se ale pohled lidí na smrt začal postupně měnit. Díky snížení úmrtnosti (ve velké míře u kojenců a dětí) či zvýšení průměrného dožitého věku nepřicházeli lidé již tak často do styku se smrtí jako dříve.

Stejně jako křtinám a svatbě byla velká pozornost věnována i odchodu lidí z tohoto světa a následnému pohřbu. Umírání bývalo považováno za veřejnou věc. Bylo spojováno s mnoha rituály, které měly člověku pomoci vyrovnat se se světem v rovině náboženské a světské. Umírající se měl usmířit s Bohem, ale i s rodinou, známými, sousedy.^[23]

Díky dosud nepublikovanému prameni uloženému v Muzeu východních Čech v Hradci Králové, který se mi podařilo získat, mohu rozšířit škálu vědomostí o okamžicích před a po smrti. Tímto pramenem jsou „odpovědi pro národopisnou výstavu v roce 1895“, které podávají mj. informace o úmrtí a následném pohřbu.^[24] Václav Lacina, který je autorem těchto odpovědí, sice nepocházel z libčanské farnosti, ale nežil příliš vzdáleně od Hradce Králové. Pocházel z Jasenné, obce ležící mezi Hradcem Králové a Jaroměřem. Narodil se nedlouho po skončení napoleonských válek; v době, ve které odpovědi psal, mu bylo 77 let. I proto můžeme tento pramen považovat za informačně bohatý a zajímavý, neboť autor již musel mít za sebou mnoho zkušeností. A jak tedy popisoval tuto část života? Leželi-li na smrtelné posteli otec nebo matka, chodily k nim jak jejich děti, tak přátelé a sousedi. Neopomněli napomenout děti, aby se nikdy nerouhaly a činily vždy podle Boží vůle. Za hlavou umírajících se rozsvěcela hromniční svíčka, při

[23] Viz např. Tomáš MALÝ, *Smrt a spása mezi tridentinem a sekularizací. Brněňští měšťané a proměny laické zbožnosti v 17. a 18. století*. Brno 2009.

[24] Muzeum východních Čech Hradec Králové, sign. 6 948, Odpovědi k tazateli pro národopisnou výstavu pražskou, Jasenná 1895.

keré se modlilo a prosilo za šťastnou hodinku smrti. Když člověk zemřel, byly mu nožem zatlačeny oči. Tradovalo se, že pokud měl nebožtík otevřené oči, brzo zemře někdo z okruhu přátel. Následně byl položen na prkno, kdy nebylo opomenuto dát mu něco pod hlavu a přikrýt ho plachtou. Většinou byl přenesen do komory. Sláma, která se nacházela na smrtelné posteli, byla vynesena na pole, kde byla rozházena. Teprve až tři dny po smrti byl nebožtík pochován. „*Pro ženaté byla truhla obyčejná černá anebo žlutá, na ni kříž a věnce žádné. Svobodní měli truhlu do bíla, na ni křížek a andělíčky a věnec. Ženaté oblékali do košile a černý rubáš, do ruky mu dávali křížek a růženec, na nohy z nějaké látky střevíce a svobodné do šatů bílých, mnoho obrázků a věnečky.*“^[25] V ranních hodinách pohřebního dne přišel do domu učitel se zpěváky, kteří zde zpívali pohřební písně. Učitel a další lidé, kteří se přišli se zemřelým rozloučit, byli obdarováni jídlem a lihovinami. Když přišel kněz s ministranty, vynesla se rakev, která již nyní byla uzavřená víkem, na márách ze síně ven. Průvod pak doprovázel rakev až ke kostelu, kde se konal církevní obřad. „*Ženaté nesli sousedé při zpěvu bez hudby, svobodnou děvčku nesli mládenci a svobodné chasníky nesly družičky při hudbě.*“^[26] Po pohřbu byli přátelé většinou pohoštění vykonavatelem pohřbu. S hudbou odešli mládenci a družičky do hospody, kde se oddávali tanci. Hroby se obkládaly jenom drnem. Nápis na křížích, které byly vždy černé a dřevěné, bývaly většinou prosté. Např. „*Zde v Pánu odpočívá, a slavného vzkříšení očekává N. N. narodil se – a zemřel – Buď pokoj jeho popeli.*“^[27]

Až do roku 1897 sloužil v Libčanech k pohřbívání hřbitov hned vedle kostela, tedy přímo v obci. Na konci 19. století byl přeplněný, nesplňoval zdravotní podmínky, a proto se začalo jednat o stavbě nového hřbitova, který by byl ve větší vzdálenosti od obce. Na jednání, která začala roku 1894, byli pozváni zástupci všech přifařených obcí. Libčanští vyhlédli místo za obcí u zádušního lesa při silnici směřující k Hříbsku a Těchlovicím. Lhotě pod Libčany se ale nelíbily podmínky, které zde byly ujednány, a proto se rozhodla vystavět si vlastní hřbitov. Podala si vlastní žádost, kterou okresní hejtmanství odmítlo. Při odvolání k místodržitelství bylo obci vyhověno, a proto již nic nebránilo tomu, aby začali se stavbou. Ta začala roku 1896 a byla zadána J. A. Holinkovi z Roudnice. 28. května byl starostou slavnostně položen základní kámen v levém sloupu vrat, pod který byla vložena skleněná nádoba s listinou na pergamenovém papíře a drobné mince. K prvnímu pohřbu došlo ještě ten den, kdy byl hřbitov vysvěcen. Jako první byla pohřbena

[25] Tamtéž, odpověď č. 538–539.

[26] Tamtéž, odpověď č. 542, 546.

[27] Tamtéž, odpověď č. 562.

Marie Luňáková ze Lhoty pod Libčany.^[28] Stalo se tak 30. srpna 1896.^[29] Zřízením hřbitova odpadla potřeba pohřebního vozu, který si nechali Lhotečtí přesně před 10 lety vyrobit v továrně Hynka Krpaty v Pardubicích. Bylo tak učiněno výpůjčkou z kmenového obecního jmění s domněním, že se vypůjčený kapitál brzo vrátí díky půjčkám vozu na pohřby. Nyní se ukázal jako nepotřebný, a proto byl prodán. Při příležitosti postavení hřbitova bylo schváleno vystavět „Jubilejní mešní a modlitební kapli císaře a krále Františka Josefa I.“. Sloužily se zde zádušní mše a jiné obřady spojené s pohřby.^[30] Také v Roudnici byl zřízen hřbitov, který byl vysvěcen roku 1897.^[31]

I v Libčanech bylo nakonec povoleno zřídit nový hřbitov, který nahradil dosud využívaný, ale nedostačující hřbitov kolem kostela. Vybudován byl na pozemku č. parc. 489. Od 1. ledna 1898 bylo zakázáno pohřbívat na starém hřbitově.^[32] Poté, co byl hřbitov dostavěn, byl děkan J. Šmidt požádán, aby ho vysvětil. Podmínkou obcí ale bylo, aby hřbitov zůstal v majetku obcí a aby byla zachována všechna práva občanstvu. J. Šmidt tuto podmínku odmítl, a proto nebyl hřbitov vysvěcen.^[33] K tomuto hřbitovu patřilo kromě Libčan dalších 7 obcí – Hvozdnice, Hříbsko, Urbanice, Těchlovice, Radíkovice, Radostov a Želí.

Z 90. let se dochovala stížnost na obvodního doktora Josefa Janka. Bylo mu vytýkáno, že nechával často pohřbívat před zákonnou lhůtou 48 hodin,^[34] někdy si mrtvolu nechával přivést domů, ohledací lístky posílal pozdě, v době honů se staral o lov a ne o pacienty, pokud hledali lidé radu a pomoc u někoho jiného, často láteřil a odmítal jim později pomoci. Ale i doktor Janko si stěžoval. V případech ohledacích lístků svaloval vinu na to, že lístky putovaly z ruky do ruky – od duchovní správy k hrobaři a následně ke kostelníkovi. Upozorňoval na nepořádek na hřbitově, „*kde byl hrobař neobmezeným pánem a dovolával si zlořády, klad mrtvolu na mrtvolu, hrob nechal až celý den otevřený, čerstvými kostmi urovnával vymleté cesty, o čemž dovolává se podepsaný svědectví c. k. četnického strážmistra pana Josefa Oberhella v Libčanech*“.^[35] Na druhou stranu je tento lékař charakteri-

[28] SOkA HK, Obecní úřad Lhota pod Libčany (neinventarizováno), Pamětní kniha 1876–1905, s. 68–71.

[29] SOkA HK, Druhopsy matrik – Libčany, inv. č. 4 002, kn. č. 4 002, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1896.

[30] SOkA HK, Obecní úřad Lhota pod Libčany (neinventarizováno), Pamětní kniha 1876–1905, s. 52–53, 72–75.

[31] SOkA HK, FÚ Libčany, inv. č. 79, kart. č. 3, Svaté mše (binace) 1796–1944.

[32] Tamtéž.

[33] Paměti obce Libčany, s. 89.

[34] Výjimku mohly tvořit jenom mrtvolu s infekčními nemocemi, které šířily škodlivé výpary, a ty, které hrozily rozkladem.

[35] SOkA HK, FÚ Libčany, inv. č. 91, kart. č. 4, Hřbitov, převozy mrtvol, hroby 1798–1945.

zován kronikářem Františkem Jančem jako „známý lidumil vlastenec a dobrodinec chudého lidu, na něhož s úctou podnes vzpomínají“.^[36]

Počet zemřelých

Ve farnosti Libčany zemřelo v letech 1785–1914 celkem 12 243 lidí. Na úvod je nutné upozornit, že do studovaného souboru nebyly započítány osoby židovského a protestantského vyznání, i když byly zapsány v katolických matrikách zemřelých. Z celkového počtu byly tyto osoby vyjmuty; analýza se tedy týká 12 235 zemřelých.^[37]

Poměry pohlaví byly velice vyrovnané. Zemřelo o něco více mužů (51,4 %), zbylých 48,6 % připadalo na osoby ženského pohlaví. V průměru zemřelo 94 osob na jeden rok. Během sledovaného období došlo k několika výkyvům, při kterých byl překročen tento pomyslný průměr. V historické demografii se vžil název „demografická krize“. Rozlišují se dvě příčiny – čisté epidemie (neštovice, cholera) a hladomory po katastrofálních neúrodách, které s sebou opět přinášely různé epidemie.^[38] Při této krizi muselo dojít nejméně k dvojnásobnému vzestupu zemřelých po dobu alespoň tří měsíců. Někdy je chybně mezi demografické krize započítán stav, při kterém trvá dvou až třináásobná mortalita jenom 1–2 měsíce anebo se opakuje každý rok ve stejnou dobu. V těchto případech mluvíme o sezónních výkyvech.^[39] V libčanské farnosti došlo k několika krizím, při kterých byl minimálně dvojnásobně překročen průměrný počet zemřelých v porovnání s předchozím rokem. K těmto krizím patří roky 1790, 1806 a 1866. K výraznému vzestupu došlo i v jiných letech, ale nebyla překročena dvojnásobná hodnota. Jako příklad můžeme uvést rok 1832, 40. léta, roky 1853 a 1855.

Od druhé poloviny 80. let 18. století až do roku 1799 zemřelo průměrně 64 osob ročně. V této době došlo ke značnému zvýšení počtu zemřelých v roce 1790. Ze 41 zemřelých v roce 1789 stoupl počet v roce 1790 na 103. Úmrtnost se tak zvýšila o 150%. Příčiny lze patrně shledávat v neúrodě. Ludmila Kárníková vysvětluje tento vzestup mj. tíživými finančními důsledky tureckých válek.^[40] V tomto roce byla nejvyšší úmrtnost v měsíci srpnu, což neodpovídá obvyklému sezónnímu pohybu úmrtí. Letní měsíce totiž obecně vykazují minimální hodnoty. Mírně se zvýšilo i procento zemřelých na infekční choroby (neštovice, spalničky, tyfus). Menší

[36] Paměti obce Libčany, s. 88.

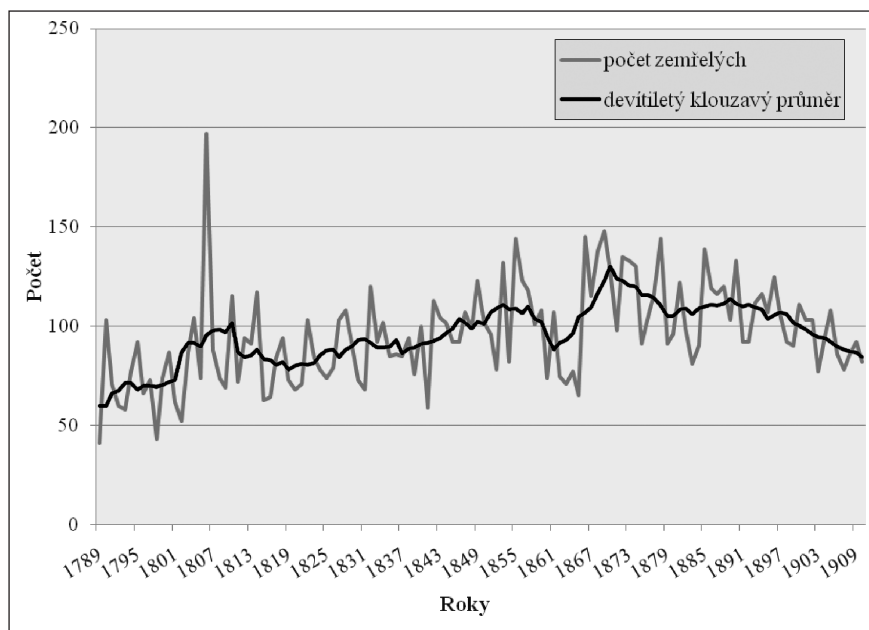
[37] Úmrtí osob židovského a nekatolického vyznání byla zaznamenána v těchto letech: 1821, 1823 (2krát), 1836, 1841 (2krát) a 1842 (2krát).

[38] Eduard MAUR, Smrt ve světle demografické statistiky. In Helena LORENZOVÁ – Taťána PETRASOVÁ (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001, s. 248.

[39] Eduard MAUR, *Základy historické demografie*. Praha 1983, s. 141.

[40] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 70.

GRAF 1. VÝVOJ POČTU ZEMŘELÝCH VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1789–1910 (POČET A DEVÍTILETÝ KLOUZAVÝ PRŮMĚR)

vzestup je patrný v roce 1795. Nebyl ale způsoben žádným infekčním onemocněním. Konec 90. let a první roky nového století přinesly mírné uklidnění. Již v roce 1804,^[41] ale hlavně v roce 1806, zasáhla do vývoje obyvatelstva největší demografická krize v libčanské farnosti, která byla vyvolaná šířením epidemických chorob – neštovic a tyfu. Propuknutí tyfu je spojeno s průchody vojsk českými zeměmi za napoleonských válek, neboť tyfus je typickou válečnou infekční nemocí. Významnou roli ale nadále hrály i neštovice, poněvadž se očkování proti této nemoci, zavedené v roce 1800,^[42] prosazovalo velice pomalu. V roce 1806 tak zemřelo 197 lidí, což je o 166 % více než v předchozím roce. Téměř polovina všech úmrtí se soustředila do měsíců únor–duben. Nepočítáme-li psotník, podlehl nejvíce obyvatel neštovicím – 28,4 %. Jedna čtvrtina pak zemřela na tyfus. Zbytek připadal na psotník, sešlost věkem a ostatní nemoci. I v dalších letech se úmrtnost pohybovala na poměrně vysokých hodnotách (hlavně v roce 1814). Poté následovalo mírné uklidnění, při kterém došlo k značnému nárůstu uzavřených sňatků a narozených dětí a k poklesu úmrtnosti (až na výkyvy v letech 1822 a 1827–1828). Příznivý vývoj byl přeruš

[41] Rok 1804 byl velice neúrodný, vinou jak neustálých dešťů, tak mrazivého počasí. Neúroda vedla k drahotě, drahota k nedostatku obživy pro téměř všechny obyvatele a k následné vyšší úrovni úmrtnosti.

[42] P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 92.

příchodem dosud neznámé nemoci, a sice cholery, která přišla z východu na začátku 30. let. Dotkla se celého území českých zemí. Ve farnosti Libčany se objevila v roce 1832, kdy došlo v porovnání s předchozím rokem k téměř dvojnásobnému zvýšení počtu zemřelých. Podle matričních záznamů se ale cholera dotkla zdejšího obyvatelstva jenom nepatrně. Z celkového počtu zemřelých, 120 lidí, zemřely na cholera jenom 4 osoby. V únoru a březnu byli pochováni 3 lidé v Hubenicích a v červenci podlehl této nemoci 57letý muž z Těchlovic. Nemůžeme ale vyloučit, že se tato nemoc nevyskytuje pod jinými příčinami úmrtí, neboť je provázena průjmem, zvracením, svalovými křečemi, horečkami. Pak by v úvahu připadalo dalších 6 případů. Ale i tak by byl počet zemřelých na tuto nemoc dosti nízký. Nejvíce tak opět zabijel psotník (30 %) a neštovice (19 %). Cholera se ale výrazně dotkla např. Lochenic, které také leží v těsné blízkosti Hradce Králové. Zde této nemoci podlehl 28 lidí, tedy téměř 44 % všech zemřelých.^[43] I samotný Hradec Králové byl postižen touto nemocí. I když podle svědectví v pamětní knize děkanství zde zuřila cholera méně, než jak se zpočátku město obávalo.^[44] Na tuto dobu vzpomínal měšťan František Kafka takto: „*Cholery pamatuju jako malý chlapec, asi v roku 1832 byla po městě moc rozšířená, v kterém domě byla cholera, byla na domě černá tabulka vyvěšená, žádný nesměl do toho domu jít, jakož i v domě bydlicímu lidu bylo zapovězeno se stýkati s jiným lidem.*“^[45]

K dalším větším výkyvům docházelo v průběhu 40. a 50. let; maxima bylo dosaženo v roce 1855. Tomuto roku je věnována pozornost na jiném místě, a sice v podkapitole o příčinách úmrtí. Je potřeba alespoň zmínit, že téměř jedna pětina zemřelých podlehl průjmu. Můžeme se jenom dohadovat o tom, o jakou nemoc se ve skutečnosti jednalo. Je zde ale pravděpodobnost, že to mohla být nově propuklá cholera, která v této době zasáhla české země. Následujícího roku se zde opět objevil tyfus. Po tomto roce nastoupil postupný pokles. Během čtyřletí 1862–1865 zemřelo v průměru 72 lidí. Tato příznivá bilance ale netrvala dlouho. Byla přerušena prusko-rakouskou válkou, která se velice zásadně dotkla i zdejšího obyvatelstva. Např. po bitvě u Hradce Králové si Prusové rozložili v Libčanech a v okolních obcích své tábory. Vojáci s sebou opět přinesli typickou válečnou nemoc – tyfus. V libčanské farnosti mu podlehl 20 lidí. V deseti případech byla diagnostikována červená úplavice a v jednom případě cholera, ke které by ale mohlo být hypoteticky přičteno 8 případů průjmu. Velká úmrtnost pokračovala i v následujících letech a až do konce 70. let se udržela na vysokých hodnotách. Velkou měrou se na úmrtnosti podílelo znovurozšíření infekčních onemocnění.

[43] Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*. In *Historická demografie* 30, s. 124.

[44] SOkA HK, Děkaný a vikariátní úřad Hradec Králové, inv. č. 1, kn. č. 1, Pamětní kniha, s. 477.

[45] Muzeum východních Čech Hradec Králové, sign. La 6 947, Pamětní spis sepsán od Frant. Kafky měšťana králohradeckého 1897.

Například v roce 1872 řádila v obcích libčanské farnosti epidemie neštovic, v roce 1873 se zase ve velké míře vyskytovala spála. Až do konce 19. století můžeme sledovat několik výkyvů. Na začátku 90. let hrozilo českým zemím znovupropuknutí cholery, která se sem mohla dostat z Ruska. Proto byla vydána mnohá nařízení, která měla zabránit příchodu této nemoci. Tak byly např. zřízeny dvě postele v obecním domě v Roudnici, „kaluže zaváženy, hnojiska upravena a hnoje co nejrychleji na pole vyveženy byly“.^[46] Dále byla provedena prohlídka školy, kterou měl na starosti krajský fysik z Hradce Králové. Výsledek byl takový, že musely být „postaveny v budově školní dva záchody, v přízemí a v 1. poschodí po jednom a užívání záchodů na dvoře na čas zastaveno“.^[47] Teprve až od přelomu století došlo k uklidnění a následnému poklesu počtu zemřelých.

V letech, pro která známe přesný počet obyvatelstva, můžeme vypočítat hrubou míru úmrtnosti, kterou pak můžeme následně porovnat s hrubou mírou pro celé české země.^[48] Byly vypočítány pětileté průměry, které tak z části eliminují výkyvy v průběhu úmrtnosti.

TABULKA 1. HRUBÁ MÍRA ÚMRTNOSTI FARNOSTI LIBČANY V 19. STOLETÍ A NA ZAČÁTKU 20. STOLETÍ (V ‰)

Rok	Farnost Libčany		Hrubá míra úmrtnosti	
	počet obyvatel	počet zemřelých (pětiletý průměr)	farnost Libčany	české země
1818	2 839	76,6	27,0	31,2
1833	3 689	93,4	25,3	31,7
1843	3 737	94,0	25,2	28,8
1850	3 962	99,6	25,1	30,3
1869	4 113	125,4	30,5	31,6
1880	4 359	110,4	25,3	28,9
1890	4 324	108,0	25,0	27,8
1900	4 169	99,8	23,9	23,7
1910	4 151	83,8	20,2	19,7

PRAMEN:

A Farnost Libčany: Údaje o počtu obyvatel farnosti byly získány z následujících zdrojů – rok 1818 (SOka HK, FÚ Libčany, inv. č. 39, kn. č. 39, Liber status animarum Libschanensis beneficii anno 1818); rok 1833 (Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt*,

[46] SOka HK, Obecná škola Roudnice, inv. č. 1, kn. č. 1, Školní kronika (1800) 1865–1906, s. 122.

[47] Tamtéž, s. 122.

[48] Při výpočtu hrubé míry úmrtnosti byly použity počty zemřelých, které byly zjištěny v katolických matrikách a které se týkaly katolického obyvatelstva. Židé a evangelíci ve zkoumané době tvořili zanedbatelné procento, které výrazně neovlivnilo konečné hodnoty.

4. Band – Königgätzer Kreis. Prag 1836, s. 35, 39 a TÝŽ, *Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt*, 5. Band – Chrudimer Kreis. Prag 1837, s. 84; tyto převzaté údaje jsou i v publikaci Milena LENDEROVÁ – Stanislava SVATOŇOVÁ, *Správní vývoj okresu Hradec Králové 1850–1986*. Hradec Králové 1986, s. 75, 77–79); rok 1843 (František PALACKÝ, *Popis království českého*. Praha 1848, s. 135 a 169; tyto převzaté údaje jsou i v publikaci M. LENDEROVÁ – S. SVATOŇOVÁ, *Správní vývoj*, s. 75, 77–79); 1850–1910^[49] (*Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850–1970, I. díl, sv. 1*. Praha 1978, s. 552–553, 556–559 a *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005*. Praha 2006, s. 462).

B České země: Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 336. Jedná se o pětileté průměry, které se sice neshodují s daty pro farnost Libčany, ale jsou jim blízké. Konkrétně byly využity tyto pětileté průměry: 1815–1819, 1830–1834, 1840–1844, 1850–1854, 1865–1869, 1880–1884, 1890–1894, 1900–1904, 1910–1913.

Po celé 19. století vykazuje libčanská farnost nízké hodnoty, které jsou v některých obdobích výrazně nižší než celozemský průměr. Nejmarkantnější je tento rozdíl v roce 1833, ve kterém je hrubá míra nižší o 6 promilových bodů. V průměru zde tak zemřelo 25 osob na 1 000 lidí. Nejvyšších hodnot bylo dosaženo v roce 1869, ve kterém se farnost přiblížila celozemským hodnotám, ale přesto byla stále pod jejím průměrem. Tehdy se vyšplhala na 30,5 %. Od této doby začala úroveň úmrtnosti klesat; nejnižších hodnot bylo napočítáno na začátku 20. století. V roce 1910 připadalo na 1 000 obyvatel 20 úmrtí. Tímto číslem převýšila české země o půl promile.

Z vypočítaných hrubých měř mortality jasně vyplývá, že se téměř po celé 19. století (kromě roku 1869) držela míra úmrtnosti na poměrně stabilní úrovni.

Průměrný věk zemřelých

K představě o úmrtnostních poměrech v libčanské farnosti můžeme použít i ukazatele průměrného věku zemřelých. V potaz budeme brát jak celou populaci, tak obyvatelstvo ve věku 15 a více let. Průměrný věk zemřelých není sice příliš vyhovujícím ukazatelem úmrtnosti, neboť je závislý na věkové struktuře zjižícího obyvatelstva, ale jistou představu o úmrtnostních poměrech poskytuje.^[50]

Na začátku je nutné upozornit, že získané hodnoty nemusí zcela odpovídat skutečnému průměrnému věku zemřelých. Ze záznamů v matrikách totiž jasně vyplývá, že v mnoha případech byl věk uvedený zaokrouhleně. Ve velké míře se setkáváme s roky končícími na nulu. Pravděpodobně to nebylo způsobeno

[49] *Retrospektivní lexikon* uvádí chybný údaj pro obec Roudnice v roce 1869, neboť zde zmiňuje počet 986. Ale již v dalším vydání, v *Historickém lexikonu*, je uváděn počet 896, který je již správný a potvrzený i v další publikaci (*Seznam míst v Království českém*. Praha 1872, s. 165). Chybný údaj byl převzat i v jiné práci (Milena LENDEROVÁ – Stanislava SVATOŇOVÁ, *Správní vývoj okresu Hradec Králové 1850–1986*. Hradec Králové, s. 78).

[50] Ze studovaného vzorku bylo vyjmuta několik případů, kdy nebyl u zemřelých uveden věk. Jedná se ale o zanedbatelné procento.

liknavostí faráře, nýbrž skutečností, že pozůstali velice často neznači přesný věk zemřelého, a proto ho zaokrouhlovali. Na konci 19. století ale tento nedostatek prakticky vymizel.

TABULKA 2. PRŮMĚRNÝ VĚK ZEMŘELÝCH VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1785–1914 (K DOKONČENÉMU VĚKU PŘÍČTENO 0,5)

Období	Muži	Ženy	Celkem	Z toho ve věku 15+		
				muži	ženy	celkem
1785–1794	19,8	24,6	22,1	54,5	56,4	55,5
1795–1804	22,0	23,6	22,8	59,7	56,4	57,9
1805–1814	23,0	24,1	23,5	56,5	53,5	54,9
1815–1824	21,4	25,1	23,2	57,0	54,5	55,6
1825–1834	24,0	26,4	25,2	57,6	57,6	57,6
1835–1844	26,2	29,8	27,9	57,0	57,1	57,1
1845–1854	27,9	30,4	29,1	57,6	55,8	56,6
1855–1864	29,3	32,2	30,7	56,1	55,2	55,7
1865–1874	27,8	29,8	28,7	54,9	57,6	56,1
1875–1884	27,0	27,2	27,1	55,6	56,6	56,1
1885–1894	29,8	31,2	30,5	56,6	56,8	56,7
1895–1904	29,3	35,2	32,2	56,8	59,2	58,1
1905–1914	32,1	38,9	35,6	57,0	61,3	59,3
Celkem	26,5	29,4	27,9	56,6	56,9	56,8

Průměrný věk zemřelých se lišil podle pohlaví. Pokud bychom brali jenom dospělou populaci (nad 15 let), byly rozdíly nepatrné. Na konci 18. století a v první polovině 19. století se vyššího věku dožívali muži. Od druhé poloviny století se situace obrátila ve prospěch žen. Během sledovaného období se muži dožili průměrně 56–57 let a ženy 57 let. Pokud bychom se podívali na detailnější časové rozdělení, věkové rozpětí by se rozšířilo. Muži tak umírali v průměru v 54–60 letech, ženy v 53–61 letech. Díky tomu, že ženy v první polovině sledovaného období umíraly dříve než muži a v druhé polovině zase nastal opačný trend, ustálila se celková hodnota průměru na prakticky stejné výši (56,6 a 56,9). Nebudeme-li rozlišovat obyvatelstvo podle pohlaví, pohyboval by se průměrný věk zemřelých kolem 57 let. Největšího věkového rozdílu bylo dosaženo v letech 1905–1914, kdy se ženy dožívaly přibližně o 4 roky více. Naopak opačný vývoj sledujeme v desetiletí 1795–1804. Tehdy muži umírali o 3 roky později než ženy.

V případech porovnání s jinými lokalitami vykazují zjištěné hodnoty velkou shodu; i když lze sledovat určité rozdíly. K rozdílnému vývoji došlo např. v Ústí nad Labem. V tomto městě klesal průměrný věk zemřelých po celé 19. století, a to u obou pohlaví. Nejmarkantnější byl rozdíl v druhé polovině století. Sabina

Dušková si vybrala období 1860–1889. V těchto letech se ženy v průměru dožívaly pouhých 48 let. Muži na tom byli poněkud lépe, neboť dosáhli věku 48,5. Tento nízký věk můžeme vysvětlit specifickou situací v nově vzniklých průmyslových centrech. Lze ji charakterizovat stálým nedostatkem výživné stravy, zoufalými bytovými poměry, nedostatkem základní hygieny a zdravotní péče.^[51]

TABULKA 3. PRŮMĚRNÝ VĚK ZEMŘELÝCH VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1785–1914

Období	Muži	Ženy	Celkem	Z toho ve věku 15+		
				muži	ženy	celkem
1785–1819	22,2	24,2	23,2	56,8	55,4	56,0
1820–1849	24,2	28,1	26,1	57,2	56,2	56,7
1850–1879	28,2	30,2	29,1	55,4	56,5	56,0
1880–1914	30,2	33,7	32,0	57,1	58,7	57,9
Celkem	26,5	29,4	27,9	56,6	56,9	56,8

Při zahrnutí dětské populace do průměrného věku zemřelých se situace rapidně změnila. Díky vysoké míře dětské úmrtnosti se průměrný věk o polovinu snížil. Během celého období docházelo k častým výkyvům. Je zde ale patrný postupný nárůst věku zemřelého, který můžeme vysvětlit např. zlepšením hygienických návyků obyvatelstva, lepší dostupností lékařské péče, zlepšením stravy a vymizením demografických krizí. Výkyvy pak lze např. vysvětlit propuknutím infekčních onemocnění. Jako důkaz postačí uvést hodnoty ze začátku sledovaného období a z jeho konce. V letech 1785–1794 umírali lidé v průměru kolem 22 let (muži 19,8 a ženy 24,6), v letech 1905–1914 se lidé dožili téměř 36 let (muži 32,1 a ženy 38,9). Velký rozdíl, který činil 14 let, nebyl zapříčiněn jenom výše zmíněnými důvody, byl také způsoben menším počtem narozených dětí, a tím i nižším podílem zemřelých dětí. Po celou dobu umírali muži o několik let dříve než ženy, což je způsobeno větším počtem narozených chlapců a větším počtem zemřelých chlapců v dětském věku. V dospělém věku se pak rozdíl téměř eliminovaly. Největšího věkového rozdílu bylo dosaženo v letech 1905–1914, kdy ženy umíraly téměř o 7 let později než muži. Naopak v desetiletí 1875–1884 byl zaznamenán minimální rozdíl (0,2 let).

Nejstarší ženou v libčanské farnosti byla 107letá Anna z Libčan, která zemřela v roce 1813. Mužský rekord má dva zástupce, kteří se dožili 102 let. Prvním z nich byl Václav z Hřibska, který byl pochován v roce 1853; druhým kandidátem se stal žebrák Mikuláš z Babic, jehož úmrtí bylo zaznamenáno v roce 1859 pod obcí Roudnice.

[51] Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*. In *Historická demografie* 24, 2000 s. 134–135.

Věková skladba zemřelých

Příliš nízké hodnoty průměrného věku zemřelých osob nás nutí podívat se detailněji na věkovou skladbu zemřelých. Výzkum prokázal, že v průběhu celého sledovaného období došlo k několika podstatným změnám.

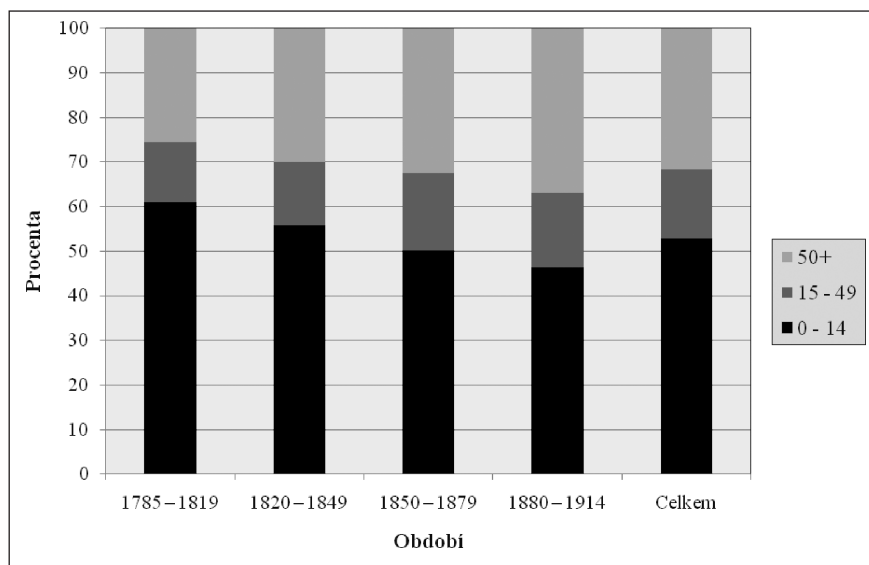
Po celé období se na úmrtnosti nejvíce podílela dětská populace (0–14 let). Nejhorší situace vládla na přelomu 18. a 19. století, kdy na tuto věkovou kategorii připadlo 61 % veškerých úmrtí. Během 19. století začal podíl této dětské složky postupně klesat, ale dlouhou dobu se držel na hodnotách 50 a výše procent. Teprve až na přelomu 19. a 20. století se dostal pod 50 procent (46,3 %). Příčina vysokého podílu dětí z úhrnu zemřelých spočívala v neregulované přirozené plodnosti, kdy se rodilo hodně dětí. Vinou nedostatečných životních podmínek byla velká část dětí předem odsouzena k smrti. Pravděpodobně velký počet rodin se musel rozloučit alespoň s jedním dítětem. Při výskytu epidemii dětských infekčních onemocnění se tento podíl ještě zvýšil. Během 19. století se situace malých dětí začínala postupně zlepšovat. Díky většímu dodržování hygieny, zlepšení lékařské péče i její lepší dostupnosti a postupné regulaci plodnosti klesal počet úmrtí ve věkové kategorii do 14 let. Rozdílly byly i v rámci této skupiny, a proto je potřeba se podívat i na rozdělení podle pohlaví. Jedním z důvodů, proč byl podíl zemřelých chlapců vyšší než u dívek, byl větší počet narozených chlapců (v průměru o 1,6 %). Na přelomu 18. a 19. století činil podíl chlapců zemřelých do 14 let z celkového počtu zemřelých mužů 63,4 %. U dívek byla hodnota téměř o 5 procentních bodů nižší (58,5 %). Za celou dobu byla úmrtnost dívek nižší než úmrtnost chlapců.

TABULKA 4. SKLADBA ZEMŘELÝCH OSOB PODLE VĚKOVÝCH SKUPIN VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1785–1914 (V %)

Období	0–14			15–49			50+		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
1785–1819	63,4	58,5	61,0	11,7	15,1	13,4	24,9	26,4	25,6
1820–1849	59,5	52,0	55,8	13,0	15,7	14,3	27,5	32,4	29,9
1850–1879	51,2	48,6	50,0	17,4	17,6	17,5	31,4	33,8	32,5
1880–1914	48,6	44,0	46,3	16,2	17,2	16,7	35,2	38,8	37,0
Celkem	55,1	50,3	52,8	14,8	16,5	15,6	30,1	33,2	31,6

Díky nadměrné úmrtnosti dětí připadlo na další věkové kategorie nižší procento. Nejnižší zastoupení zemřelých bylo v reprodukčním věku, tedy v 15–49 letech. Po celé období se podíl výrazně nezměnil. V průměru se pohyboval kolem 15,6 %. Nejnižších hodnot bylo dosaženo na konci 18. století a na začátku 19. století. U mužů představoval jednu devítinu, u žen jednu sedminu. Na zvyšování podílu během 19. století měl vliv pokles úmrtnosti v dětské kategorii. V první části druhé poloviny 19. století přesáhl 17 %, poté mírně poklesl; na přelomu 19. a 20. sto-

GRAF 2. VÝVOJ VĚKOVÉ SKLADBY ZEMŘELÝCH OSOB PODLE VĚKOVÝCH SKUPIN BEZ ROZDÍLU POHLAVÍ VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1785–1914 (V %)

letí tvořil 16,7 %. Nejnižší počet zemřelých v reprodukčním věku připadal na věkové skupiny 25–29 a 30–34 let u mužů, u žen 15–19, 20–24 let a na přelomu 19. a 20. století 40–44 let. Důvodem byla pravděpodobně vyšší fyzická odolnost žen a menší náchylnost k nemocem. Naopak nejvíce umíraly ženy ve věkové skupině 40–44 a 45–49 let. Jedinou výjimkou byl konec 19. století a začátek 20. století; tehdy umíraly ženy v produktivním věku nejčastěji mezi 20. a 24. rokem svého života. Pravděpodobně byla velkou měrou způsobena mateřskou úmrtností^[52] a často opakovanými porody, které vyčerpávaly ženino tělo, které pak bylo náchylnější k nemocem.

Podíl zemřelých v postproduktivním věku šel opačným směrem, než tomu bylo u dětského věku, neboť měl zvyšující se tendenci. Stejně jako u předchozích kategorií byl rozdíl mezi mužským a ženským pohlavím. Během celého období tvořily vyšší procento ženy. Na přelomu 18. a 19. století činil podíl zemřelých ve věku 50 a výše téměř 26% z celkové úmrtnosti. O sto let později dosahoval podíl zemřelých v této kategorii již 37%. V první polovině sledovaného období byl u obou pohlaví nejčastější výskyt úmrtí ve věku 60–64 let, od druhé poloviny 19. století umírali obyvatelé libčanské farnosti nejčastěji v 70–74 letech. Bereme-li v potaz postproduktivní věk, byl podíl žen, které se dožily 80 a více let, téměř o 2 procenta vyšší než u mužů.

[52] Mateřská úmrtnost je více přiblížena v samostatné části podkapitoly o příčinách úmrtí.

Pokud dáme všechny tři věkové kategorie vedle sebe a rozdělíme je podle pohlaví, vyjdou pro období 1785–1914 následující poměry. Poměr u mužů činil 55,1 : 14,8 : 30,1 a u žen 50,3 : 16,5 : 33,2.

Kojenecká a dětská úmrtnost

Dětská, ale především kojenecká úmrtnost měla po celé sledované období rozhodující podíl na celkové úmrtnosti. Tvořila více než 50 %. Proto je potřeba věnovat se detailnějšímu rozboru její vnitřní skladby. V českých zemích byla v 19. století úmrtnost kojenců katastrofální. Do jednoho roku umíralo přes čtvrtinu živě narozených dětí a do jednoho měsíce přes jednu desetinu.^[53] Při mezinárodním srovnání byly hodnoty v českých zemích mnohem vyšší než v jiných evropských zemích. Výrazněji začala kojenecká úmrtnost klesat na konci 19. století. Přesto klesla hodnota pod 100 dětí na 1 000 živě narozených dětí až ve 30. letech 20. století.^[54] Velká úmrtnost dětí byla zapříčiněna špatnou hygienou, neodborným vedením porodu, nedostačujícím poporodním ošetřením dítěte. Velkým nebezpečím byla náhradní a umělá výživa. Autoři publikace „*Radostné dětství?*“ dokonce tvrdí, že tato výživa se až do objevení bezpečných potravinářských technik rovnala ortelu smrti. Dítě bylo ohroženo i samotným odstavením, které mohlo zapříčinit zažívací potíže. Někdy mohlo končit smrtí dítěte. Proto bylo doporučeno, aby se dítě odstavilo v chladných dnech, kdy se zvířecí mléko, které nahrazovalo mateřské mléko, tak rychle nezkažilo. Neblahé následky mělo napouštění cumlu odvarem z máku, makovic nebo kořalkou. Tento cumel se dával dítěti, aby dobře spalo. Stejně tak nebylo vyhovující příliš pevné zavinutí do plenek a povijanu. Ženy si myslely, že toto pevné zavinutí je nezbytné k narovnání a zesílení končetin.^[55]

Na dětské úmrtnosti se v libčanské farnosti nejvíce podílely děti v kojeneckém věku. Do jednoho roku věku tak zemřelo v průměru kolem 58 % z úhrnu zemřelých dětí ve věku 0–14 let. Paradoxně nastala nejhorší situace na přelomu 19. a 20. století, kdy podíl této věkové kategorie překročil 65 % z celkového počtu zemřelých dětí. Dalo by se předpokládat, že právě v této době, kdy se zlepšily hygienické a lékařské podmínky, dojde k poklesu. Bylo tomu naopak; nižší podíl kojenců ze zemřelých dětí byl na přelomu 18. a 19. století. Nejnižší podíl zemřelých kojenců na konci 18. století a na začátku 19. století byl zaznamenán rovněž ve farnostech Lochenice a Hoříčky.

[53] L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích*, s. 130.

[54] Zdeněk VÁVRA, *Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva českých zemí (léta 1870–1944)*. Praha 1962, s. 79–80.

[55] Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách 19. století*. Praha a Litomyšl 2006, s. 104, 121, 130.

TABULKA 5. POMĚR JEDNOTLIVÝCH VĚKOVÝCH KATEGORIÍ V RÁMCI DĚTSKÉ ÚMRTNOSTI VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1785–1914 (V %)

Věk	1785–1819			1820–1849			1850–1879			1880–1914			Celkem		
	ch.	d.	celk.	ch.	d.	celk.	ch.	d.	celk.	ch.	d.	celk.	ch.	d.	celk.
0	53,5	51,3	52,5	66,8	60,8	64,0	53,6	52,1	52,9	67,2	62,7	65,0	60,0	56,7	58,4
1–4	34,1	37,1	35,5	25,2	26,8	26,0	32,9	34,7	33,7	24,1	24,4	24,2	29,3	30,9	30,0
5–9	8,6	8,6	8,6	4,9	9,1	6,8	9,6	8,6	9,2	6,5	8,7	7,6	7,5	8,7	8,1
10–14	3,8	3,0	3,4	3,1	3,3	3,2	3,9	4,6	4,2	2,2	4,2	3,2	3,2	3,7	3,5
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

poznámka: ch. = chlapci, d. = dívky, celk. = celkem

Za kojeneckou úmrtností následovala úmrtí dětí od 1 do 4 let; představovala přibližně jednu třetinu zemřelých dětí. Ve starším věku se již podíl zemřelých dětí výrazně snížil. Nejnižších hodnot pak bylo dosaženo v poslední kategorii (10–14 let). V tomto věkovém rozpětí zemřela jedna dvacetiosmina dětí.

Rozdílný vývoj lze sledovat i z pohledu pohlaví. Na počtech zemřelých kojenců se větší měrou podíleli chlapci, v průměru o více než 3 procentní body. Opačné tendence pak bylo dosaženo v dalších věkových kategoriích, tedy od 1. až do 14. věku života, ve kterých až na dvě výjimky umíralo více dívek.

Základním ukazatelem kojenecké úmrtnosti je její kvocient, který uvádí počet zemřelých dětí do jednoho roku na tisíc živě narozených dětí. Protože známe hodnoty pro celé české země, můžeme provést krátké srovnání. Po celé sledované období se nacházela farnost Libčany pod celozemským průměrem. Jenom ve dvou případech ho převýšila, a sice v letech 1815–1824 a 1905–1914. V prvním případě mohl být rozdíl 5,5 ‰ způsoben nestejným počtem srovnávaných let. Největšího rozdílu bylo dosaženo v desetiletí 1855–1864, kdy byla úroveň kojenecké úmrtnosti v Libčanech nejnižší ve sledovaném období. V této době zemřelo v libčanské farnosti 168 dětí na tisíc živě narozených. Opačná situace nastala v letech 1805–1814, kdy zemřelo téměř 273 kojenců. Za celé sledované období tak průměrně zemřelo do jednoho roku 213 dětí na tisíc živě narozených. Více než jedna pětina dětí se tak nedožila prvních narozenin. Obecně se tvrdí, že kojenecká úmrtnost byla nižší na venkově než ve městech, zvláště průmyslových. Tato města pak zvyšovala celozemský průměr, a i proto se zemědělsky orientované Libčany nacházejí hluboko pod hodnotami pro celé české země. Pokud bychom se podívali na hodnoty v jednotlivých letech, bylo dosaženo nejnižšího kvocientu kojenecké úmrtnosti v roce 1865, kdy činil pouhých 8,5 ‰. Na opačné straně s 386,8 ‰ stál rok 1806. O toto vysoké číslo se zasloužila epidemie neštovic, která právě z velké části zasáhla kojenče.

TABULKA 6. KOJENECKÁ ÚMRTNOST VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1785–1914

Období	Počet živě narozených dětí	Kojenecká úmrtnost (do 1 roku)		Novorozenecká úmrtnost (0–27 dní)		Ponovorozenecká úmrtnost (28–364 dní)		Kojenecká úmrtnost v českých zemích (v ‰)
		počet	‰	počet	‰	počet	‰	
1785–1794	989	191	193,1	74	74,8	117	118,3	•
1795–1804	1 078	256	258,8	106	98,3	150	139,1	•
1805–1814	1 157	294	272,7	118	102	176	152,1	280,0
1815–1824	1 375	291	251,5	118	85,8	173	125,8	246,0
1825–1834	1 415	342	241,7	122	86,2	220	155,5	261,0
1835–1844	1 429	298	208,5	101	70,7	197	137,9	256,0
1845–1854	1 517	311	205,0	117	77,1	194	127,9	254,5
1855–1864	1 429	240	168,0	70	49,0	170	119,0	257,0
1865–1874	1 531	324	211,6	98	64,0	226	147,6	265,0
1875–1884	1 565	296	189,1	95	60,7	201	128,4	260,0
1885–1894	1 473	311	211,1	79	53,6	232	157,5	263,0
1895–1904	1 315	289	219,8	85	64,6	204	155,1	231,5
1905–1914	1 108	255	230,1	74	66,8	181	163,4	202,5
Celkem	17 381	3 698	212,8	1 257	72,3	2 441	140,4	252,4

PRAMEN: České země: Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 338.

Autorka uvádí kvocienty kojenecké úmrtnosti za pětiletí. Pro naše potřeby z nich musel být vypočten průměr ve sledovaných desetiletích. Pro období 1805–1814 obsahuje údaj za pětiletí 1810–1814, pro 1815–1824 za pětiletí 1820–1824 a pro léta 1905–1914 za období 1905–1913.

Intenzita umírání byla během prvního roku života dítěte různá, a proto rozeznáváme u úmrtnosti kojenecké úmrtnost novorozeneckou (0–27 dní) a ponovorozeneckou (28–364 dní). Novorozenecká úmrtnost se pak dále dělí do dalších věkových kategorií. V demografii se vžilo následující třídění: úmrtnost poporodní (0–2 dny), časná (0–6 dní), novorozenecká (0–27 dní) a ponovorozenecká (28–364 dní).^[56] V libčanské farnosti se větší měrou na kojenecké úmrtnosti podílela úmrtí kojenců, kteří byli staří alespoň 28 dní. Novorozenecká úmrtnost totiž představovala v průměru jenom jednu třetinu z kojenecké úmrtnosti. Nejvyššího podílu dosáhla v letech 1795–1804, ve kterých představovala 41,4 %. Při detailnějším rozdělení úmrtí do 27. dne života zjistíme, že děti neumíraly bezprostředně po porodu či následující dny. Dvě třetiny zemřely až po dosažení minimálně 7. dne života.

[56] E. MAUR, *Základy historické demografie*, s. 138.

TABULKA 7. NOVOROZENECKÁ ÚMRTNOST VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1785–1914

Období	Počet živě narozených dětí	Novorozenecká úmrtnost							
		0–2 dny		3–6 dní		7–27 dní		celkem	
		počet	‰	počet	‰	počet	‰	počet	‰
1785–1794	989	8	8,1	11	11,1	55	55,6	74	74,8
1795–1804	1 078	15	13,9	16	14,8	75	69,6	106	98,3
1805–1814	1 157	15	13,0	18	15,6	85	73,5	118	102
1815–1824	1 375	23	16,7	19	13,8	76	55,3	118	85,8
1825–1834	1 415	13	9,2	26	18,4	83	58,7	122	86,2
1835–1844	1 429	13	9,1	20	14,0	68	47,6	101	70,7
1845–1854	1 517	20	13,2	24	15,8	73	48,1	117	77,1
1855–1864	1 429	9	6,3	16	11,2	45	31,5	70	49,0
1865–1874	1 531	23	15,0	13	8,5	62	40,5	98	64,0
1875–1884	1 565	7	4,5	16	10,2	72	46,0	95	60,7
1885–1894	1 473	16	10,9	12	8,1	51	34,6	79	53,6
1895–1904	1 315	22	16,7	12	9,1	51	38,8	85	64,6
1905–1914	1 108	25	22,6	7	6,3	42	37,9	74	66,8
Celkem	17 381	209	12,0	210	12,1	838	48,2	1 257	72,3

Příčiny úmrtí

V případě studia úmrtnosti je zajímavé podívat se i na příčiny úmrtí. Církevní matriky jsou prakticky jediným pramenem, který je může objasnit. Faráři libčanské farnosti zapisovali příčiny smrti již od začátku námi sledovaného období, tedy od roku 1785. Každý badatel ale naráží na jeden velký problém, a sice na úroveň diagnostiky chorob. Faráři dlouhou dobu stanovovali příčinu smrti podle vlastního uvážení. Proto se velice často setkáváme s určením choroby, které může spadat pod několik nemocí. Faráři neměli lékařské vzdělání, a proto příčinu smrti odhadovali na základě znalostí jednotlivých nemocí. V některých případech pravděpodobně uvedli příčinu podle výpovědi příbuzných. Dále je také nutné se vyrovnat s používáním místních názvů pro určitý druh choroby. Od 30. let 19. století se začíná objevovat přepis, že příčina je uvedena podle „Todtenbeschauzettel/návěští úmrtí/úmrtčích listů“, tedy podle ohledacího lístku zemřelého. Od té doby se diagnostika chorob mírně zlepšila, ale i nadále se vyskytují nejasné názvy příčin smrti.

Již v 19. století si statistici uvědomovali, že je třeba zavést jednotné názvosloví nemocí a jejich třídění. Příčiny smrti byly dlouhou dobu rozděleny jenom na nemoci a na násilnou smrt. Přičemž se nemoci dále členily jenom na obyčejné, místní a epidemické. Od roku 1806 se rozlišovaly zvlášť neštovice a od roku 1858

ještě cholera.^[57] Teprve až na základě říšského zdravotnického zákona z roku 1870 došlo k prvnímu detailnějšímu dělení. Byla vydána „Klasifikace příčin smrti podle výnosu z roku 1871“. Příčiny smrti byly rozděleny do dvou částí – nemoci a násilná smrt. Obě skupiny se dále členily na podskupiny. Pod nemocí se vyskytovala vrozená slabost dětí do 1 roku, akutní nakažlivé nemoci (neštovice, osýpky,...), záněty dýchacích cest, tuberkulóza plic, střevní katar, náhlé úmrtí, rakovina, vzteklna, sešlost věkem a jiné nemoci. K násilné smrti patřil náhodný úraz, sebevražda (otravou, oběšením,...), vražda a zabití (otrávením,...), nejasná příčina smrti a poprava.^[58] Tato klasifikace platila jenom v rámci monarchie. Snahy o změnu lze ale sledovat i na mezinárodním poli. V roce 1893 bylo v Chicagu na schůzi Mezinárodního ústavu statistického rozhodnuto o používání „klasifikace příčin smrti navržené Jacquesem Bertillonem“, která byla postupně doplňována, upravována v pravidelných revizích a přebírána jednotlivými státy na celém světě. Např. v Československu byla používána téměř od samého začátku existence republiky, od roku 1919.^[59] V českých zemích za monarchie se ale i po přijetí této klasifikace lékaři řídili podle „rakouského klasifikačního schématu z roku 1895“, které rozebíralo choroby mnohem detailněji.^[60]

Určování příčin smrti na konci 18. století naráží na nepřesnosti. Choroby byly velice často charakterizovány obecně, bez bližšího určení – např. otok, spuchlina, píchání, kámen, obyčejná nemoc, boule, zimnice, dušnost, náhlá smrt. U dětí pak byla příčina ve dvou třetinách všech úmrtí shrnována pod termín psotník/božec. Od poloviny 19. století se situace mírně zlepšovala, ale i přesto se občas setkáváme s nejasnou diagnostikou. Nejjasnější je tak určování příčin smrti až v období, kdy 19. století přecházelo do 20. století. Přesto jsme se ale po celé sledované období setkávali s dvěma nepříteli jasnými způsoby smrti – u dětí psotník a u starých lidí sešlost věkem. I na začátku 20. století jsou tyto příčiny hojně zastoupeny.

Právě tyto nejasnosti a nepřesnosti v popisech chorob, u kterých lze jenom obtížně odhalit druh nemoci, byly největším problémem při třídění příčin úmrtí do jednotné klasifikace. Od použití moderní klasifikace bylo upuštěno, neboť příliš nevyhovuje z důvodu nepřesných určení příčin úmrtí. Často je nelze zařadit k jednotlivým částem těla. Proto muselo být vybráno jiné třídění. Během posledních několika let bylo vydáno několik publikací a studií, ve kterých se autoři zabývali úmrtností a příčinami smrti v určitých lokalitách v 19. století. Téměř stejnou klasifikaci použily např. Věra Kalousková pro Lochenice, Markéta Vaňková pro Žitenice, Sabina Dušková pro Ústí nad Labem.^[61] Vycházeli z klasifikačního sché-

[57] Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 182.

[58] J. K. STRŘÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*, s. 63.

[59] Tamtéž, s. 15.

[60] Tamtéž, s. 69.

[61] V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice*, s. 115; Markéta VAŇKOVÁ,

matu Lumíra Dokoupila pro Ostravsko.^[62] Odlišné je třídění Petra Jančárka pro Zubrnice.^[63] V případě Libčan jsem se rozhodla použít mírně pozměněnou Jančárkovu klasifikaci, která je detailnější než třídění u výše zmíněných autorek.

Příčiny úmrtí obyvatel ve farnosti Libčany byly zkoumány ve třech sondách po patnácti letech, a sice 1785–1799, 1845–1859 a 1900–1914. Tato období byla vybrána záměrně, neboť lze na nich ukázat, jak se postupně měnila nejen diagnóza chorob, ale i jejich skladba. Z tabulek a grafů o příčinách úmrtí jasně vyplývá, jak se na začátku 20. století zpřesnilo uvádění příčin smrti. V posledním období bylo jenom 9 úmrtí klasifikováno jako „nemoci blíže neurčené“. Stejně tak se rozšířila škála definovaných druhů chorob. Do druhého sledovaného období spadají tzv. hladová léta a propuknutí mnoha infekčních nemocí. I z tohoto hlediska byla vybrána tato léta, která pomohou objasnit velkou úmrtnost lidí ve 40. a 50. letech.

V letech 1785–1799 byly nejčastější příčinou úmrtí ve farnosti Libčany křečové stavy (41,3 %). Vyskytovaly se převážně u novorozenců, kojenců a malých dětí. V matrikách zemřelých jsou označovány jako psotník, božec a friβel (z německé verze Fraissen). Faráři se k této diagnóze uchýlovali ve dvou třetinách všech úmrtí osob ve věkové kategorii 0–14 let. Pokud bychom tuto kategorii ještě rozdělili na dvě části – do 1 roku a 1–14 let –, připadalo by do první skupiny téměř 70 %. V tomto období zemřelo na psotník o 6 procentních bodů více chlapců než dívek, což potvrzuje již zmíněný údaj o větší úmrtnosti kojenců mužského pohlaví. Faráři se odhodlali k tomuto vysvětlení úmrtí z pragmatických důvodů. Přesné příčiny smrti kojenců a malých dětí byly v 18. a 19. století zahaleny rouškou tajemství, a tak bylo toto označení jistým východiskem z nejasné diagnózy úmrtí. Psotník (jinými slovy eklampsie) popisuje Ottův slovník naučný z konce 19. století jako křeče „dostavující se u dětí v záchvatech náhle vznikajících z příčin nejružnějších. Děti nejmladší až asi do 6. měsíce věku nebývají eklampsii tou měrou obtěžovány jako děti v druhé polovici prvního roku. Po prvním roku pak stává se eklampsie již řidší a nedospívá nikdy k době zralosti pohlavní.“^[64] Křeče mohly být doprovázeny nejružnějšími horečnatými onemocněními či onemocněním zažívacího traktu. Ludmila Kárníková spojuje tyto křeče jak s nevhodnou a nehygienicky připravovanou náhražkou mateřského mléka, tak s podvýživou.^[65] Pokud bychom se vrátili k Ottovu slovníku, dozvěděli bychom se, že „eklampsie není chorobou sa-

Demografický vývoj Žitenic v 19. století. In Historická demografie 30, 2006, s. 178; S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem*, s. 138–140.

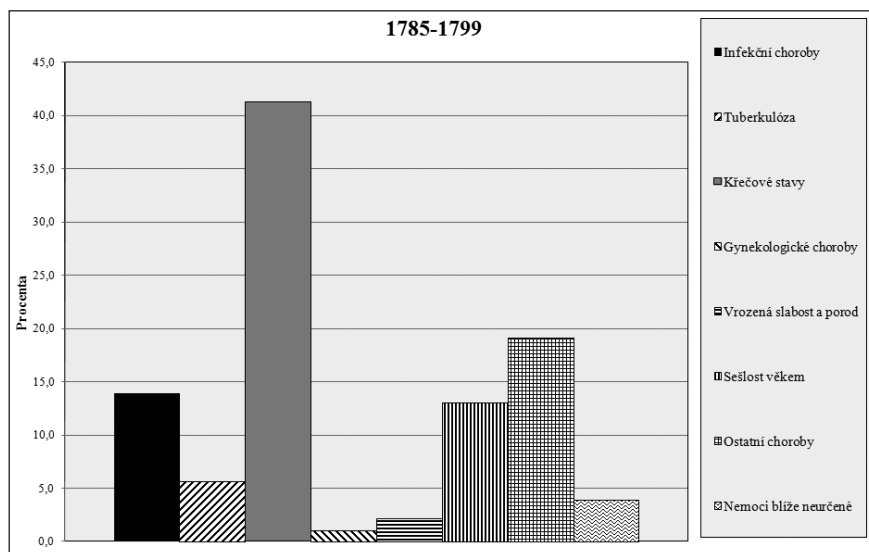
[62] Lumír DOKOUPIL, *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*. Praha 1986, s. 82.

[63] Petr JANČÁREK, *Zdravotní stav obyvatelstva Zubrnice v první polovině 19. století*. In Historická demografie 17, 1993, s. 233–235.

[64] *Ottův slovník naučný*, 8. díl. Praha 1894, s. 469.

[65] L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 179.

GRAF 3. PŘÍČINY ÚMRTÍ VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1785–1799 (V %)

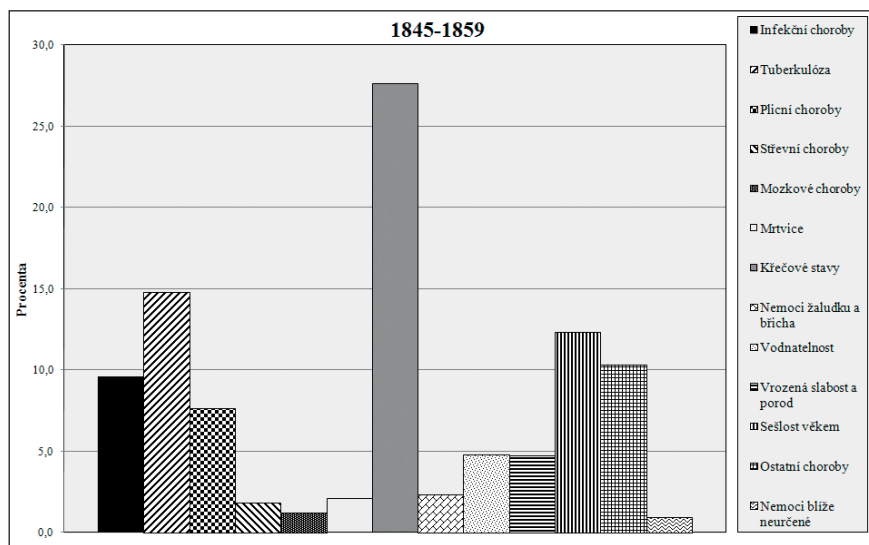
mostatnou, nýbrž pouhým příznakem (...) Jindy vlivem ohromného tlaku v cévách nastává krvácení do všech tkání, tudíž i do mozku, a tím i konec neblahý.“^[66]

Druhou významnou složku představovala infekční onemocnění. Konkrétně se jednalo o neštovice, spalničky, tyfus, dáivivý kašel a úplavici. U dáivivého kašle nemáme stoprocentní jistotu, zda se skutečně jedná o tuto infekční nemoc, neboť farář uváděl v matrikách pouze jediné slovo „kašel“. V největší míře byly zastoupeny neštovice. V tomto období na tuto nemoc zemřelo 51 lidí. Nejvíce osob, patnáct, připadlo na rok 1785, což představovalo jednu pětinu veškerých úmrtí v tomto roce. Větší vliv této nemoci na úmrtnost můžeme sledovat i v letech 1790 a 1799. Neštovice se dotkly jenom dětské populace. V pěti případech zemřeli na tuto nemoc kojenci, tedy do jednoho roku života. Další typickou dětskou nemocí jsou spalničky, které byly na konci 18. století a v 19. století označovány jako osýpky. Na věkovou kategorii 15–59 let měly vliv jenom dvě infekční onemocnění – tyfus a úplavice (někdy zapisovaná jenom jako „červená“). V této době byl tyfus označován jako horká nemoc. Ze získaných dat tak jasně vyplývá, že se infekční choroby dotkly z 87 % populace do čtrnácti let.

V případech dalších příčin úmrtí stojí na třetím místě sešlost věkem. Stejně jako psotník je tato diagnóza těžko zařaditelná. Psotník se týkal kojenecké a dětské úmrtnosti, sešlost věkem se vesměs týká populace starší šedesát let. V matrikách se můžeme setkat s diagnózou „věkem sešlá“, „starosti“, „obyčejná nemoc starých“. Faráři k tomuto určení smrti sahalí velice často. Pokud bychom brali v úvahu

[66] Ottův slovník naučný, 8. díl, s. 469–470.

GRAF 4. PŘÍČINY ÚMRTÍ VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1845–1859 (V %)

jenom populaci nad 60 let, uchylovali se k této diagnóze v 72 % případů. Faráři se pravděpodobně nestarali o detailnější hledání pravých příčin smrti, neboť se pod touto charakteristikou mohla skrývat řada různých onemocnění. Na „přirozenou smrt“ zemřelo o 17 % více žen než mužů.

Teprve až na dalším místě se nacházejí souchotiny, což je tehdejší označení pro plicní tuberkulózu. Tato nemoc je pokládána za typickou sociální chorobu. V této době představovala tuberkulóza jenom 5,6 % z celkového počtu zemřelých. Teprve až v následujících dvou sledovaných obdobích se podíl tuberkulózy rapidně zvýšil. V případě přihlednutí k rozdělení podle věku dojdeme k zjištění, že se dotkla v 70 % dospělé populace (15–59 let), a to bez rozdílu pohlaví. Právě souchotiny se staly nejčastější příčinou úmrtí v této věkové kategorii (20 %).

Další pořadí zaujímá zimnice, horkost či každodenní zimnice. Pod touto diagnózou se opět mohou skrývat různé choroby. Z více než poloviny případů se dotkla dětí do čtrnácti let, ve dvou případech zemřeli na zimnici dva staří lidé a zbytek spadl do prostřední věkové kategorie. Horečka si vybírala svoji daň u obou pohlaví rovnoměrně.

Poté následují další nejasné příčiny – spuchlina a dušnost. O jaké druhy nemocí se jednalo, se nyní můžeme jenom dohadovat. Většinou byla tato diagnóza zaznamenána u věkové kategorie 15–59 let.

Dvě procenta úmrtí představovala vrozená slabost a smrt při nebo po porodu. Stejně tak bylo možné se setkat s několika případy úmrtí žen po porodu nebo v šestinedělí.

Ostatní choroby pak představují zanedbatelné procento. Z velké části jsou zastoupena úmrtí, která jsou těžko definovatelná – vodnatelnost, krvetok, kámen, rak (pravděpodobně se jedná o rakovinu), padoucnice. Mezi choroby blíže neurčené pak byly zařazeny příčiny jako „náhlá smrt“, „boule“, „zajícení“, „namožení“. Ukazuje to na neznalosti tehdejších lidí, kteří tak nemohli zanechat přesnější popis příčiny smrti. Proto se nyní můžeme jenom dohadovat, o jakou nemoc se jednalo. Pokud bychom tyto nejasné choroby sečetli, hrály tyto příčiny zanedbatelnou roli, neboť představují 20 % z veškeré úmrtnosti na konci 18. století.

Ve druhém sledovaném období (1845–1859) došlo k několika změnám. Jako nejčastější příčinou jsou opět uváděny křečové stavy, ale tentokrát téměř o 20 procentních bodů méně. Vesměs se zase jedná o psotník. Jenom ve čtyřech případech byly zaznamenány jiné druhy křečí, které nebyly blíže definované a které se vyskytovaly u dospělé populace.

Na druhé místo se dostala tuberkulóza, která tak přeskočila infekční nemoci a sešlost věkem. Tuberkulóza byla tehdy označována jako souchotiny, úbyť (ubytí) a tuberkule. V případě úbyti neexistuje jednotný názor. Někteří autoři zastávají stanovisko, že by se tato diagnóza neměla počítat mezi tuberkulózu. S tímto názorem se můžeme setkat například u Sabiny Duškové. Tvrdí, že „*znamenají „ubývání na váze“, způsobené některou chorobou, také tuberkulózu, jsou někdy považovány za jiné označení tuberkulózy, což pravděpodobně neodpovídá zcela skutečnosti*“.^[67] Stejný názor nalezneme i u Věry Kalouskové, která považuje úbyť za termín obecný, zahrnující několik různých nemocí. Přiřazení k tuberkulóze by tak podle ní bylo chybou. Vycházela z Domácího lékaře J. F. Paulického, který rozlišuje tři druhy úbyti – souchotiny, chřadnutí a přici. O souchotinách píše, že „*příčina kašle buď v plicích leží, což potom poznati lze, že nemocný při každém hlubokém dechnutí kašle*“.^[68] Jestliže je příčina kašle v jiné části těla, pak se jedná o chřadnutí. Pokud bychom se drželi tohoto popisu a stanoviska, že úbyť patří mezi tuberkulózu, pak bychom mohli hypoteticky zařadit mezi tuberkulózu i „chřadnutí“. V našem případě jsme se ale rozhodli dát „chřadnutí“ mezi ostatní nemoci, které nelze blíže specifikovat. Jiná lékařská příručka zase tvrdí, že „*úbyť nejsou nikterak nějakou zvláštní nemocí, nýbrž pouhým následkem všech chorob, při nichž tělo mnoho látek pozbývá a kde dosazování jich pro nedostatečné stravování nemožno jest. Příčiny jsou rozličné*“.^[69] Jiný domácí lékař popisuje úbyť jako „*chřadnutí těla, kde totiž síly a mohutnosti tělesné pořád ubývá (...)* Že stav tento jenom znamená nějaké nemoci je, např. chudokrevnosti, souchotin atd., nepotřebuji zvláště připomínati.“^[70]

[67] S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem*, s. 138–139.

[68] V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice*, s. 117.

[69] Josef PROKEŠ, *Domácí léčení. Poučení, kterak máme zachovati se v nemocech prvé než lékař byl zavolán*. Praha 1880, s. 166.

[70] Josef PEČÍRKA, *Domácí lékař. Učení o člověku ve stavu zdravém a chorobném*. 3. vyd. Praha 1870, s. 422.

Soudobé lékařské publikace zase začleňují úbytě pod tuberkulózu. Z těchto názorových střetů jasně vyplývá, jak je někdy velice obtížné zařadit příčinu smrti do určité kolonky.

Díky tomu, že se tuberkulóza stávala běžnou chorobou, snažili se jí lidé vyhnout pomocí různých prostředků, dokonce i zařikáváním. Například v nedaleké Jasenné se měl ten, kdo chtěl zjistit, zda má či nemá úbytě, sednout „na lavici anebo na stolicí a musí si kalhoty nad kolena vyhrnout a košili nad lokte, ten, který zažehnáváti má, nabere do hrnka vody a přitom nabírání říká Vodo vodičko čistá umejvadlo Pána Krista, vodo vodice dopomáhej (...) od ubitní nemoce (...) Potom z toho hrnka se vezme tři lžice vody a na talířek ji nalije (...) Pak se v té vodě, co je na talířku, smáčeť prsty a nejprve se tou vodou natírá čelo až po spánek, potom pravá ruka od lokte dolů, a pak levá noha od kolen až na nárt.^[71] To stejné pak probíhalo i na druhé straně. Při mazání se neustále opakovala výše zmíněná formula. „Pak pozůstalá voda na talířku se měří, je-li jí víc nežli tři lžice, je ubití, a je-li jí méně, tak nejní.“^[72]

V letech 1845–1859 zemřelo na tuberkulózu 236 lidí, což představuje téměř 15 % z celkového počtu zemřelých. Při detailnějším rozboru zjistíme, že o 6 % více zasáhla tato nemoc mužskou populaci. Tento rozdíl byl ale způsoben téměř trojnásobně vyšším počtem zemřelých chlapců na tuto nemoc než u dívek (tedy v dětském věku). Můžeme to vysvětlit větší úmrtností dětské populace mužského pohlaví. V dospělé populaci byl rozdíl minimální, a dokonce v opačném pořadí. V porovnání s muži podlehlo této nemoci o pět žen více. Tuberkulóza zasáhla ve více než 50 % dospělou populaci (15–59 let). Pokud bychom se zaměřili jenom na tuto věkovou kategorii, pak to představovalo téměř jednu třetinu veškerých úmrtí. U populace nad 60 let tvořila jednu šestinu zemřelých.

Sešlost věkem byla stále uváděna ve velké míře. U starých lidí byla tato diagnóza zaznamenána v téměř 50 % úmrtí. Sice je to stále vysoké číslo, ale je o více než 20 procentních bodů nižší než v předchozím sledovaném období. Pravděpodobně se tak stalo díky dokonalejšímu a přesnějšímu uvádění příčin smrti. Proto se v tomto období setkáváme s chorobami plicními, střevními, mozkovými, srdečními^[73] a s nemocemi žaludku a břicha. Na konci 18. století bylo velice obtížné zařadit pojmenovaná onemocnění do těchto kategorií. Ale v 19. století se možnosti pro třídění zlepšily. Právě tyto nemoci nahradily z velké části oněch 20 procentních bodů ze sešlosti věkem.

Díky zvýšení podílu výskytu tuberkulózy se snížilo procento zemřelých na infekční choroby. Pokud bychom odečetli psotník u kojenců a děti a sešlost

[71] Muzeum východních Čech Hradec Králové, sign. 6 948, Odpovědi k tazateli pro národ. výstavu pražskou, Jasenná 1895, odpověď č. 204.

[72] Tamtéž.

[73] Mrtvice tvoří samostatnou kolonku, která se nachází mezi mozkovými a srdečními nemocemi. V matrikách totiž nebylo upřesněno, zda se jedná o mrtvici mozkovou nebo srdeční.

věkem u starých lidí, byly infekční choroby druhou nejčastější příčinou úmrtí. V jiné části studie bylo zmíněno, že právě ve 40. a 50. letech došlo k velkým výkyvům úmrtnosti. Maxima pak bylo dosaženo v roce 1855. Z celkového počtu 144 zemřelých podleho nejvíce lidí průjmu (28), který se mezi zdejším obyvatelstvem objevil v letních měsících (až na dva případy v zimě). Představuje to tak 19 % z celkového počtu. Pokud bychom se podívali na věkovou strukturu zemřelých, byly postiženy všechny kategorie rovnoměrně. Můžeme se jenom dohadovat, o jakou nemoc se jednalo, neboť se pod tímto obecným termínem může hypoteticky objevit jakákoliv nemoc. Jako jedna z možností by mohla být i nově propuklá cholera, která v této době zasáhla české země. V matrikách totiž byly zaznamenány dva případy, podle kterých byli dva lidé pochováni po úmrtí na ochrnutí mozku následkem asintivní (?) cholery. Tuto domněnku potvrzuje záznam ve školní kronice v Roudnici. „Vznikla v Roudnici nemoc roku 1855 tak nazvaná cholera. I nejdříve na kopci dohromady s dětmi 10 zemřelo, na potom se i lidé na vesnici roztonali a mnoho na tu nemoc zemřelo.“^[74] V dalším roce se zde objevil tyfus. V matrikách je pojmenovaný jako horká nemoc či hlavnice a hlavnička. Tyfus se vyskytoval ve zdejší farnosti permanentně. Jedině v roce 1850 nebyl zaznamenán ani jeden případ úmrtí na tuto nemoc. Svoji daň si ale vybral právě v roce 1856, kdy této nemoci podlehla téměř jedna čtvrtina zemřelých.

V předchozích letech, 1847–1850, byla libčanská farnost zasažena jinou infekční nemocí. Byla jí úplavice neboli střevní infekční onemocnění spojené s průjmem a horečkami. Likvidovala jak dětskou populaci, tak dospělou. Nejvíce řádila v libčanské farnosti v roce 1847, kdy zabila 14 lidí (z toho 7 dětí).

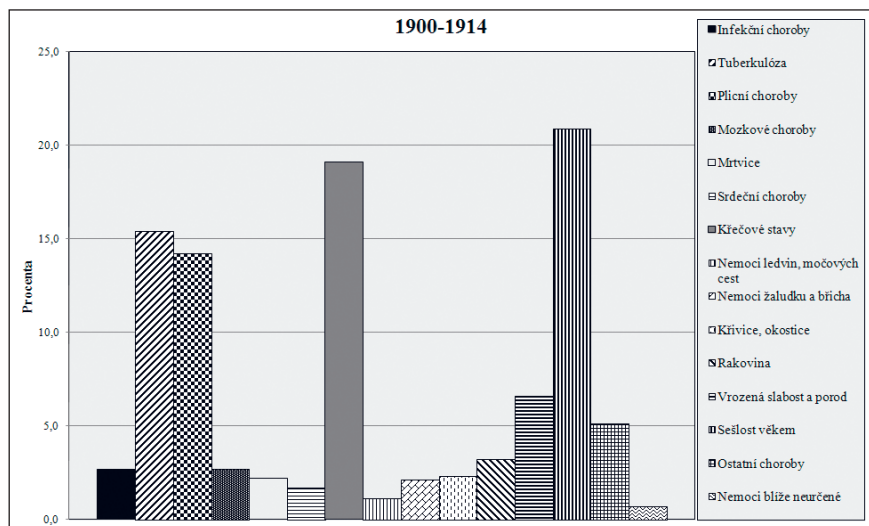
Dětskou populaci nejvíce zasáhly spalničky, a to hlavně v roce 1857. Této nemoci podleho 27 dětí, což představuje více než jednu třetinu zemřelých dětí v tomto roce. Dokonce předčily běžnou dětskou příčinu smrti, psotník. Druhé nejčastější dětské infekční onemocnění, neštovice, postihlo libčanskou farnost jenom nepatrně. Zemřelo na ně 7 dětí. Nenápadně se zde začal objevovat záškrt, který do úmrtnosti zasáhl až v další části druhé poloviny 19. století.

Velký počet zemřelých na infekční nemoci ve 40. a 50. letech lze vysvětlit nepřívznivou dobou. Toto období je spojeno s tzv. hladovými léty (hlavně 1847–1849). Došlo k neúrodě obilí, k šíření suché hniloby brambor, které již v této době byly hlavní potravinou širokých vrstev obyvatelstva. Vyhladovělá populace tak snadněji podléhala propuknutým epidemiím, neboť zesláblé tělo se nebylo schopné bránit.

Důležitou roli hrály plicní choroby. Jednalo se o ochrnutí plic u starší populace a o záněty/zapálení plic u dětí a dospělé populace. Dále byly v hojně míře

[74] SOkA HK, Obecná škola Roudnice, inv. č. 1, kn. č. 1, Školní kronika (1800) 1865–1906, s. 5. Podle matriky tehdy zemřelo v Roudnici na průjem (cholera) 16 lidí a dva na ochrnutí mozku následkem asintivní (?) cholery.

GRAF 5. PŘÍČINY ÚMRTÍ VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1900–1914 (V %)

zastoupeny choroby střevní, mozkové, žaludku a břicha, krku a hrdla. Mezi nejasné příčiny s velkým počtem výskytu můžeme zařadit vodnatelnost, chřadnutí, zimnice, krvetok a athropii (zmenšení normálně vyvinutého orgánu nebo jeho části).

Téměř o tři procenta se zvýšil podíl zemřelých dětí při či po porodu a následkem vrozené slabosti. Naopak se ale snížil počet rodiček, které zemřely po porodu nebo v šestinedělí.

I ve třetím sledovaném období (1900–1914) došlo k několika změnám. Přestože docházelo k zpřesňování příčin úmrtí, stále se nejčastěji vyskytovala sešlost věkem (20,9 %). Ve věkové kategorii nad 60 let byla uvedena u 65 % zemřelých. V porovnání se 40. a 50. lety 19. století došlo k nárůstu o 15 procentních bodů. Z části by se dalo s touto diagnózou souhlasit, neboť se zkvalitňovala lékařská péče, zlepšovaly se životní podmínky, a tím se i prodlužoval průměrný dožitý věk. Epidemie nakažlivých nemocí se v této době již prakticky nevyskytovaly, a proto mohli lidé zemřít přirozenou smrtí. Na druhou stranu mohou být pod touto diagnózou skryta jiná onemocnění – např. nemoci oběhového systému.

Křečové stavy, resp. psotník, byly druhou nejčastější příčinou smrti (19 %); u dětí zemřelých do 15 let tvořily 43 %. V porovnání s předchozím obdobím se tak zmenšil podíl na úmrtnosti v této věkové kategorii o 12 procentních bodů.

Mnohem zajímavější je výskyt tuberkulózy, plicních chorob a infekčních onemocnění. Tuberkulóze podlehl téměř jedna šestina všech zemřelých. Při detailnějším rozdělení na věkové kategorie zjistíme, že se v 70 % dotkla dospělá

populace (15–59 let), ve 23 % dětské populace a zbytek připadal na lidi ve věku nad 60 let. V případě dospělé populace zemřel na tuberkulózu téměř každý druhý (z celkového počtu zemřelých v této věkové kategorii). Z hlediska pohlaví na tom byly hůře ženy.^[75] Do kolonky tuberkulóza byly zařazeny všechny druhy tuberkulóz – plicní, střevní, kloubu, hrtanu, krku, kostí a pobříšnice. Opět je možné se setkat s několika názvy – tuberkulóza, úbytě, souchotiny a nově i skrofulóza (tuberkulóza krčních mízních žláz).

Ve velké míře podléhali obyvatelé libčanské farnosti plicním chorobám. Polovina těchto případů připadala na dětskou populaci, která umírala na záněty průdušek a plic. Starší obyvatelé umírali na rozedmu plic. Jenom 18 % připadalo na dospělou populaci.

Znatelně se zmenšil podíl úmrtí na infekční nemoci, kterým nyní podlehla jenom necelá 3 % zemřelých. Patřily sem spalničky, dávivý kašel, dětská cholera a záškrť (difterie, mázdřivka). Z výčtu nemocí jasně vyplývá, že se dotkly jenom dětské populace, neboť se jedná o typicky dětská onemocnění. Rapidní snížení úmrtnosti na tato onemocnění je spojeno s objevením původců těchto nemocí a následně s přijetím preventivních opatření zabraňujících jejich šíření v populaci a také s rozšířením očkování.

Stejně jako v předchozím období se objevují úmrtí na choroby střevní, mozkové, srdeční, kostní (křivice, záněty okostice), krevní, nemoci jater, ledvin, močových cest, žaludku a břicha. Poprvé se setkáváme s dosud neuváděnou příčinou, a sice rakovinou. Nejčastěji byla diagnostikována rakovina žaludku; dále se vyskytuje rakovina obličeje, krku, jícnu, hrtanu, konečníku. U žen byla v několika případech zaznamenána rakovina dělohy. Celkem tak na tuto chorobu zemřelo přes tři procenta zemřelých (43 osob) a vesměs byla záležitostí věkové kategorie nad 15 let.

Příčiny úmrtí u dětí do 15 let věku

Vzhledem k tomu, že struktury příčin smrti byly uvedeny u jednotlivých sledovaných období, zaměříme se hlavně na infekční choroby. Infekční onemocnění začínala během 19. století postupně mizet. Na konci 18. století se na dětské úmrtnosti podílely nejvíce neštovice a spalničky. Kolem poloviny 19. století se neštovice pomalu vytrácely, byly ale postupně nahrazovány novou nemocí – záškrtem. Spalničky si ponechaly původní sílu. Na začátku 20. století již v matrikách není ani jeden záznam o smrti dítěte na neštovice; stejně tak začaly mizet i spalničky. Zato se ale zvýšil počet zemřelých na záškrť a na dětskou cholera. Pokud bychom brali infekční onemocnění v celku, zemřela na ně na konci 18. století téměř jedna

[75] U mužského pohlaví ve věkové kategorii 15–59 se tuberkulóza podílela na počtu zemřelých ve 41,7 %, u žen v 51,4 %.

pětina dětí. V polovině 19. století již představovala jenom jednu desetinu a na začátku 20. století hrála velice malou roli (6 %).

Příčinu musíme hledat ve zlepšování ochrany proti těmto nemocem. První očkování (vakcinaci) proti neštovicím provedl v roce 1796 anglický lékař Edward Jenner.^[76] Šlo o přenos kravských neštovic na zdravého jedince.^[77] Jenže ještě téměř sto let trvalo, než byl nalezen původce neštovic. Na našem území bylo očkování proti této nemoci zavedeno v roce 1800, ale prosazovalo se velice pomalu.^[78] I děti z libčanské farnosti byly očkované. Z dochovaných materiálů se dozvídáme o očkování dětí z obcí statku Libčany v roce 1827. V Libčanech, Želí, Hvozdnici a Urbanicích bylo očkováno 45 dětí. Z tohoto počtu bylo 32 mladších jednoho roku (nejmladšímu byl jeden měsíc), zbytek připadal na děti ve věku jednoho roku. Očkování proběhlo v květnu (od 20. do 26. května) a měl je na starosti lékař Karel Zelinka.^[79] Očkování ale bylo stále nedokonalé, což se ukázalo v 70. letech, ve kterých zemřelo mnoho dětí právě na neštovice. A proto byla státem zavedena povinná vakcinace, státní dozor nad vakcinací a přeočkování školních dětí. Tak byly například v Libčanech roku 1890 školní děti „zdejší obvodním lékařem přehlíženy ve příčině očkování (...) 40 dětí přeočkováno, kterým se očkování v 1. dětské době neujmulo“.^[80]

Podle jednoho paragrafu obecního zákona z roku 1864 a zákona z roku 1870 byli „obecní starostové zavázáni péči o možné odstranění této nemoci nésti a mají v tomto ohledu lékaře co nejúčinněji podporovati (...) Přenášení na neštovice onemocnělých z jednoho místa na druhé jest beze všech výminek přísně zapovězeno.“^[81]

Od počátku 70. let pak byli postupně objevováni původci např. černého kašle, záškrtu, spály a cholery a byly zjištěny způsoby jejich přenosu. Tak se mohly vypracovat metody, jak tyto choroboplodné zárodky ničit, popř. jak zabránit tomu, aby se dále šířily.

Ve školních kronikách se můžeme setkat s častými záznamy o propuknutí spalniček, dávivého kašle a záškrtu mezi dětmi. Aby se nemoci dále nešířily, bývalo pak na základě rozhodnutí c. k. okresního lékaře pozastaveno vyučování na určitou dobu a škola byla uzavřena.

[76] Ochrana proti černým neštovicím byla již dlouhou dobu používána v Indii, Číně a Turecku. Probíhalo to tak, že se hnis z nemocných lidí (v lehkém stadiu nemoci) přenesl pomocí jehly na zdravého jedince. Někdy se tato metoda nazývá inokulace. (Srov. Peter SKÖLD, *Od inokulace k očkování: neštovice ve Švédsku v 18. a 19. století*. In *Historická demografie* 19, 1995, s. 87–118.)

[77] M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 275.

[78] P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 92.

[79] SOA Zámorsk, Velkostatek Sadová-Libčany, inv. č. 873, sign. 16/31/15, kart. č. 32, Očkování proti neštovicím 1827.

[80] SOka HK, Obecná škola Libčany, inv. č. 2, kn. č. 2, Pamětní kniha 1890–1946, s. 75.

[81] SOka HK, FÚ Libčany, inv. č. 397, kart. č. 72, Zdravotní péče, lékaři, porodní báby, očkování 1811–1940.

Stejně tak se postupně snižoval podíl zemřelých na psotník. Pravděpodobnou příčinu můžeme sledovat v dokonalejší diagnóze úmrtí. Na konci 18. století byly jako příčina smrti uvedeny u dvou třetin zemřelých dětí křečové stavy, z nich připadaly dvě třetiny na kojenecký věk (do 1 roku). V polovině 19. století podlehl psotníku již jenom polovina zemřelých dětí, z toho čtyři pětiny do jednoho roku věku. A na začátku 20. století zemřely z těchto příčin již jen dvě pětiny zemřelých dětí. Pokud bychom se opět podívali na věkové rozložení, tak jenom 2,3 % z nich byla starší jednoho roku.

TABULKA 8. PŘÍČINY ÚMRTÍ U VĚKOVÉ KATEGORIE 0–14 LET VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1785–1799, 1845–1859 A 1900–1914

Příčiny úmrtí	1785–1799				1845–1859				1900–1914			
	ch.	d.	celk.	%	ch.	d.	celk.	%	ch.	d.	celk.	%
Pсотník	206	188	394	65,4	241	195	436	55,0	142	116	258	43,1
Infekční choroby	51	65	116	19,3	31	44	75	9,5	18	18	36	6,0
Porod a vrozená slabost	15	5	20	3,3	42	33	75	9,5	50	39	89	14,9
Tuberkulóza	1	5	6	1,0	31	12	43	5,4	17	32	49	8,2
Plicní choroby	0	0	0	0,0	12	18	30	3,8	54	44	98	16,4
Křivice, kosti	0	0	0	0,0	0	0	0	0,0	17	9	26	4,3
Ostatní	43	23	66	11,0	74	60	134	16,8	19	23	42	7,0
Celkem	316	286	602	100,0	431	362	793	100,0	317	281	598	100,0

Poznámka: ch. = chlapci, d. = dívky, celk. = celkem

Mnohem menší roli v počtech zemřelých hrály předčasné porody, úmrtí těsně po porodu a vrozená slabost. Přestože se zlepšovaly hygienické a lékařské podmínky, podíl těchto příčin úmrtí se na celkové úmrtnosti postupně zvyšoval. Na konci 18. století tvořil 3,3 %, na začátku 20. století již 14,9 %.^[82]

Díky přesnějšímu určování příčiny smrti se začaly zvyšovat podíly v kategoriích plicní a kostní choroby. Značná je i úmrtnost na tuberkulózu, která se ale dotkla hlavně dospělé populace.

[82] Pokud bychom se podívali na počet narozených dětí ve sledovaných obdobích a spočítali procento dětí, které zemřely z těchto příčin, představovalo by to v letech 1785–1799 necelých 1,3 %. V polovině 19. století se podíl zvýšil na 3,3 %; na začátku 20. století představoval 15 %.

Mateřská úmrtnost

Porod dlouhou dobu představoval pro ženu velké riziko. Ne nadarmo se někdy říkalo porodnímu lůžku „smrtná postel“.^[83] Nejrizikovější byly především vícečetné porody. Na konci 18. století zemřelo v libčanské farnosti 9 žen po porodu a jedna žena v šestinedělí. Průměrný věk zemřelých žen byl poměrně vysoký, neboť dosahoval téměř 37 let. V letech 1845–1859 zemřelo sedm rodiček. Tři zemřely při porodu, stejný počet na horečku/zimnici šestinedělek a jedna na psotník šestinedělky. Průměrný věk byl opět dosti vysoký, vyšplhal se na hodnotu 31 let. Na začátku 20. století zemřely z těchto příčin jenom dvě ženy – jedna na nedokrevnost mozku po porodu a jedna na zánět pobřišnice po porodu.

Nejstarší ženě bylo 45 let a nejmladší 18 let. Odborná literatura tvrdí, že poslední dítě se ženě narodí v průměru v jejích 40–42 letech a jenom výjimečně v pozdějším věku.^[84] V Libčanech spadaly do této kategorie tři ženy a dvě ženy byly starší 43 let (včetně). Právě u těchto rodiček se zvyšovalo riziko smrti z důvodu vysokého věku ženy a vyčerpáním jejího těla předchozími porody. Pokud zemřela matka, často zemřelo i dítě.

Podíl žen zemřelých v reprodukčním věku na nemoci spojené s porodem a šestinedělím tvořil na konci 18. století 10,3 % z žen zemřelých v tomto věku. V letech 1845–1859 se snížil na 3,2 % a na začátku 20. století hrál již téměř zanedbatelné procento (1,4 %).

Horečka omladnic (podle označení šestinedělek) byla v 19. století častou příčinou úmrtí žen po porodu. Především se vyskytovala v porodnicích, kde nebyly dodržovány hygienické normy. Lékaři přecházeli z pitevny nebo od pacientky trpící touto horečkou k vyšetření zdravé šestinedělky a to bez toho, že by si umyli ruce. Tak se dostala do rodidel infekce, která pak způsobila smrt matky. Používání antiseptických prostředků (umývání rukou v chlorovém vápně), o které se zasloužil maďarský lékař Ignác Philipp Semmelweis, pak výrazně snížilo úmrtnost na horečku omladnic.^[85]

V jednom případě zemřela žena na psotník šestinedělky. Stejně jako u dětské eklampsie i v tomto případě šlo o „*všeobecné křeče spojené s bezvědomím a zachvacující těhotné, rodičky a šestinedělky (...) Křeče vystupují v záchvatech a začínají škubáním v obličejí, pak se hlava stáhne dozadu a obyčejně na jednu stranu, páteř se vypne vpřed a následují mohutné škubavé pohyby hořeních i dolních končetin, dýchání se zastavuje, obličej modrá a z úst vystupuje pěna často krví zbarvená.*“^[86]

[83] M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 48.

[84] L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 167.

[85] *Kronika medicíny*. Praha 1994, s. 278.

[86] *Ottův slovník naučný*, 8. díl, s. 469.

Úmrtnost rodiček se snižovala díky postupnému zlepšování osobní a komunální hygieny, stravovacích a bytových podmínek, ustálení porodnictví jako vědního oboru.

Porodní báby, které musely být vdané nebo ovdovělé, byly dlouho bez kvalifikace.^[87] Teprve v polovině 18. století se z iniciativy státu začala situace lepší. Prvním krokem bylo nařízení, že se adeptky musí zúčastnit přednášek profesorů anatomie a přihlížet pitvám mrtvých žen. Bylo tak nařízeno dvorním dekretem z roku 1745. Od roku 1748 se musely podrobovat zkouškám na lékařské fakultě nebo u krajského lékaře.^[88] Potřebným zkouškám se podrobila například Magdalena Chalaupka (Chaloupková) z Urbanic. Dosvědčuje to vysvědčení, které získala v září 1794. „*Als eine examinirt – approbirt – und geschworne Hebamm hiemit erklären, und derselben die Freyheit ertheilen, die Kunst frey und ohngehindert zu treiben.*“^[89] Přes mnohá nařízení se vzdělání porodních bab zvyšovalo velice pomalu. Zvláště na venkově jich bylo mnoho nezkoušených. V povědomí bab se udržovaly tradiční obyčeje, pověry a zvyklosti. Např. v roce 1830 si stěžoval libčanský farář Kašpar Paul na Lamkovou, která neoprávněně pomáhala při porodu manželky domkáře Divíška. Správně tak měla učinit zkoušená porodní bába Františka Burianová.^[90] Dva roky předtím si zase stěžovala zkoušená bába Anna Kalivodová na nezkoušenou bábu Františku Kalivodovou, která babila několik žen v Urbanicích a jiných okolních vesnicích. Jak vyplývá z výslechů, byla již jednou za neoprávněnou činnost trestána. Podle výpovědi Anny Kalivodové se snažila Františce domluvit. Z výpovědí jasně vyplývá, že Františka tak ale činila jenom na žádost těhotných žen, které ji požádaly o pomoc při porodu.^[91]

Sommer ve své topografii uvádí, že ve 30. letech působila v rámci celé libčanské farnosti pouze 1 porodní bába, a sice v Libčanech.^[92] Pokud se ale podíváme do matrik, nalezneme porodní báby i v dalších vesnicích farnosti. Např. v roce 1835 působily porodní báby také v Roudnici, Hubenicích, Radostově, Těchlovicích,

[87] Antonín Doležal podává charakteristiku porodní báby v Německu v raném novověku. „*Věk začínajících bab se pohyboval okolo 30–35 let, měly být zdravé, zručné, přívětivé, mlčenlivé, pokud možno měly umět psát a neměly pít. Pocházely vesměs z chudých vrstev (...) Pracovaly až do vysokého věku.*“ (Antonín DOLEŽAL, *Od babictví k porodnictví*. Praha 2001, s. 31–32.) Více k problematice porodní báby a zrození porodnictví Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*. Praha 2010.

[88] M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 60–62.

[89] SOA Zámorsk, Velkostatek Sadová-Libčany, inv. č. 662, sign. 12/13/8, kart. č. 22, Porodní báby 1787–1822. Volný překlad: Je prohlášena za zkoušenou porodní bábu, která je vzata pod přísahu. Je jí udělena svoboda provozovat toto umění svobodně a bez překážek.

[90] Tamtéž, inv. č. 975, sign. 17/35/17, kart. č. 35, Stížnost faráře Kašpara Paula na Marii Lamkovou 1830.

[91] Tamtéž, inv. č. 2 847, sign. 1/3/17, kart. č. 127, Vyšetřování neoprávněného provozování živnosti nezkoušenou F. Kalivodovou.

[92] J. G. SOMMER, *Das Königreich, 4. Band*, s. 38.

Hřibsku, Hvozdnici a ve Lhotě pod Libčany. V Roudnici a ve Lhotě jich dokonce působilo více. V matrikách jsou pojmenovány jako Hebamme, tedy porodní bába. Proto je otázkou, zda lze všechny počítat mezi tzv. zkušenské báby, neboť se jedná skutečně o velký počet bab. Teprve až od roku 1840 jsou pojmenovány v matrikách jako „*geprüfte Hebamme*“, zkušenská bába. I jejich počet se najednou snížil. V roce 1845 tak lze napočítat 5 porodních bab z vesnic libčanské farnosti a 1 bábu z Praskačky, která měla na starosti porody v Urbanicích, které se nacházejí blízko Praskačky.^[93] O 50 let později, roku 1895, se počet mírně zvýšil. V Libčanech působily již 3 báby a v ostatních vesnicích lze napočítat další 4 porodní báby.^[94] Při jednom porodu, kdy se dítě narodilo mrtvé, zasahoval obvodní lékař J. Janko. A o tom, že ne vždy se mohly porodní báby těšit z dobře „vykonané práce“, spravují dva záznamy v matrice narozených. Dne 7. března 1914 došlo ve Lhotě pod Libčany ke dvěma porodům. Oba měla na starosti porodní bába Josefa Šlechtová z Roudnice a oba porody skončily narozením mrtvých dětí. Osobním neštěstím báby také musela být smrt vlastního dítěte. Tuto zkušenost zažila jedna z nich, Vilemína Zlatníková z Roudnice, která přivedla na svět mrtvě narozené dítě. V matrikách narozených z roku 1875 není porod zaznamenaný, proto se můžeme jenom dohadovat, zda byla při porodu přítomná nějaká porodní bába, či ne.^[95]

Lékař se v 19. století objevoval u porodu jenom sporadicky. Byl přivolán, když bylo nutné použít nástroje, při silném krvácení, při špatné poloze dítěte. Teprve až na přelomu 19. a 20. století se stával rozhodující osobou u porodu.

Nehody a sebevraždy

Na úmrtí se nepodílely jenom nemoci, ale i násilná úmrtí, a to jak náhodné úrazy a nehody, tak i sebevraždy a vraždy. Ve třech detailněji zkoumaných obdobích bylo v matrikách nalezeno celkem 26 záznamů o úmrtí následkem nehody. Na konci 18. století bylo zaregistrováno jenom 5 případů, v polovině století se počet zvýšil na 10 a na začátku 20. století podlehl na následky úrazu 11 osob. V pěti případech došlo k utopení; z toho tři úmrtí připadala na děti (1–3 roky). K utonutí nedocházelo příliš často, neboť touto oblastí neprotéká žádná větší řeka, pouze říčka Roudnice. K dalším příčinám náleží popálení, opaření a uhoření.

[93] Jmenovitě se jedná o tyto porodní báby: Františka Burian (Burianová) z Libčan, Kateřina Marek (Marková) z Roudnice, Anna Rosulek (Rosulková) ze Lhoty pod Libčany, Kateřina Wondrášek (Wondrášková) z Hubenic a Kateřina Sedláček (Sedláčková) z Těchlovic.

[94] Z Libčan pocházely Josefína Tluchořová, Kateřina Picková a Anna Pluhovská. V ostatních obcích měly na starosti porody Františka Doležalová z Roudnice, Marie Košťálová z Hvozdnice a ze Lhoty pod Libčany pocházely Marie Zadrobílková a Anna Hýsková.

[95] SOka HK, Druhohopisy matrik – Libčany, inv. č. 4 166, kn. č. 4 166, Matrika zemřelých 1875.

Například v roce 1910 podlehl jednoroční nemanželský chlapec popáleninám 1. až 3. stupně celého těla.

V několika případech lidi zastihla smrt při práci^[96] – např. při kácení stromů v lese, při pasení dobytka či během zednické práce na stavbě. Setkáváme se i s případy, kdy byli lidé přejeti, poraženi vlakem a zabiti koněm. V roce 1909 zemřel kočí Josef R., který „*spadl prý z vozu a byv zraněn vozem zemřel vnitřním vykrvácením*“.^[97] Ve stejném roce byl přejet vlakem 30letý muž, který byl označovatelem vlaků při dráze na stanici Praskačka–Urbanice.

Smrt mohla být způsobena nepřízní počasí. Matrika z roku 1912 informuje o zmrznutí 56letého rolníka.

Uvést lze také náhodné zastřelení 22leté ženy. K tomuto neštěstí došlo v roce 1798.

Nehody častěji potkávaly osoby mužského pohlaví (19 případů).

K životu patřily i ojedinělé případy sebevražd. V případě libčanské farnosti spáchalo sebevraždu během těchto tří sledovaných období 7 lidí. K tomuto závažnému kroku se rozhodli jenom muži a většinou volili metodu oběšením. Zbylí dva nešťastníci se rozhodli zastřelit se. U obou zastřelených je zaznamenáno, že tak učinili v pomatení, resp. v návalu nepřičetnosti. Průměrný věk sebevrahů byl poměrně vysoký; dosahoval 51 let. Nejmladší, kterému bylo 16 let, se rozhodl skončit se životem zastřelením. Nejstarším sebevrahem byl 79letý muž, který se oběsil.

Sebevrahům většinou býval odepřen řádný pohřeb. V Jasenné se tradovalo, že když se někdo oběsil a udělal to v lese, zakopali ho na tom samém místě. Každého sebevraha zakopali stranou, na místě, kudy lidé málo chodili. „*Neboť prý po smrti straší, někteří vyprávěli, že ho po smrti viděli chodit, a tudy se takovým místům zdaleka vyhýbali obzvláště nočního času.*“^[98]

Na závěr byla ponechána ještě jedna příčina smrti, a tím byl alkoholismus. Farář se k této diagnóze rozhodl až ve 20. století. Stejně jako v případě sebevražd byl i alkoholismus záležitostí jenom mužské populace. Průměrný věk mužů, kteří podlehli chronickému alkoholismu, činil 52 let.

Ve třech sledovaných desetiletích nebyl v matrikách zaznamenán žádný případ násilného zabití. Neznamená to však, že k němu nedošlo, neboť zápisy nemusely být úplné. Některá úmrtí, která byla zařazena pod nehodami, by mohla teoreticky spadat i do kategorie vraždy. Například by sem mohlo být vloženo jedno úmrtí

[96] Za zajímavost stojí zmínit smrt 54letého typografa, který zemřel na chronickou otravu olovem. Což bylo jistě zapříčiněno jeho způsobem práce, neboť typografové kdysi používali k tištění olověná písmenka.

[97] SOkA HK, Druhopyso matrik – Libčany, inv. č. 4 180, kn. č. 4 180, Matrika zemřelých 1909.

[98] Muzeum východních Čech Hradec Králové, sign. 6 948, Odpovědi k tazateli pro národ. výstavu pražskou, Jasená 1895, odpověď č. 568.

„následkem roztržité lebky“. Mimo sledované období došlo minimálně ke dvěma vraždám. Podle záznamů v obecní kronice Lhoty pod Libčany byl v roce 1891 ve svém domě zavražděn 35letý rolník. Čin spáchal jeho čeledín, kterého si „najal“ otec zavražděného a manželka zavražděného, která udržovala se svým tchánem pohlavní styk.^[99] K další vraždě došlo rok po skončení prusko-rakouské války v roce 1867. Tehdy byl nalezen zavražděný pohodný ze Stračova.^[100]

Sezónní pohyb úmrtnosti

Rozložení zemřelých podle jednotlivých měsíců prokazuje jistou cykličnost. Úmrtnost začala stoupat od listopadu, v březnu dosáhla svého maxima (44,7 zemřelých na den) a až do května se udržela na vysokých hodnotách. Od června až do října je patrný prudký pokles. Minimum lze sledovat v červenci (24,4 zemřelých na den), v těsném kontaktu se srpnem.^[101] Pokud bychom se podívali na kratší časová období, potvrdilo by nám to výše zmíněnou charakteristiku. Docházelo zde k menším výkyvům, ale vesměs se tohoto popisu drželo. Výraznější byl posun v letech 1880–1914, kdy se říjen–prosinec posunuly téměř na úplný konec úmrtnosti. Ale ani v této době nepřekročily tyto měsíce letní minima.

TABULKA 9. POČET ÚMRTÍ PODLE MĚSÍCŮ VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1785–1914

Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Celkem
Počet	1184	1183	1387	1214	1149	910	757	777	808	875	931	1060	12 235
Denní průměr	38,2	41,9	44,7	40,5	37,1	30,3	24,4	25,1	26,9	28,2	31,0	34,2	33,5
Pořadí	4.	2.	1.	3.	5.	8.	12.	11.	10.	9.	7.	6.	x

Rozdíl mezi maximem a minimem byl poměrně veliký. Kdybychom brali v potaz hodnoty pro celé sledované období, zemřelo v červenci v průměru o 20 lidí méně než v březnu. V případě detailnějšího rozdělení je patrný postupný pokles rozdílu. V období 1785–1819 zemřelo denně v měsíci s maximálním počtem úmrtí v průměru o 6 osob více než v měsíci s minimálním počtem zemřelých. V následujících obdobích rozdíl klesal, až se dostal na rozdíl 4 osob v letech 1880–1914.

[99] SOkA HK, Obecní úřad Lhota pod Libčany (neinventarizováno), Pamětní kniha 1876–1905, s. 62. Násilná smrt je pak zachycena i v matrice zemřelých z roku 1891. (SOkA HK, Druhospisy matrik – Libčany, inv. č. 4 175, kn. č. 4 175, Matrika zemřelých 1891.)

[100] SOkA HK, Druhospisy matrik – Libčany, inv. č. 3 973, kn. č. 3 973, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1867.

[101] V průběhu celého sledovaného období připadaly maximální hodnoty na první polovinu roku (57,4 %).

TABULKA 10. SEZÓNŇNÍ POHYB ÚMRTÍ VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1785–1914

Měsíc	Počet	Denní průměr	Po- měrný denní počet	Počet	Denní průměr	Po- měrný denní počet	Počet	Denní průměr	Po- měrný denní počet	Počet	Denní průměr	Po- měrný denní počet
	1785–1819			1820–1849			1850–1879			1880–1914		
I.	295	9,5	127	288	9,3	124	276	8,9	99	325	10,5	109
II.	303	10,7	143	273	9,7	129	284	10,1	113	323	11,4	119
III.	346	11,2	150	324	10,5	140	371	12	134	346	11,2	117
IV.	237	7,9	106	318	10,6	141	307	10,2	114	352	11,7	122
V.	258	8,3	111	260	8,4	112	325	10,5	117	306	9,9	103
VI.	205	6,8	91	164	5,5	73	247	8,2	91	294	9,8	102
VII.	150	4,8	64	141	4,5	60	226	7,3	81	240	7,7	80
VIII.	148	4,8	64	158	5,1	68	222	7,2	80	249	8	83
IX.	163	5,4	72	178	5,9	79	200	6,7	75	267	8,9	93
X.	166	5,4	72	175	5,6	75	250	8,1	90	284	9,2	96
XI.	203	6,8	91	212	7,1	95	263	8,8	98	253	8,4	87
XII.	252	8,1	108	241	7,8	104	299	9,6	107	268	8,6	90
Celkem	2 726	89,7	1 200	2 732	90	1 200	3 270	107,6	1 200	3 507	115,3	1 200

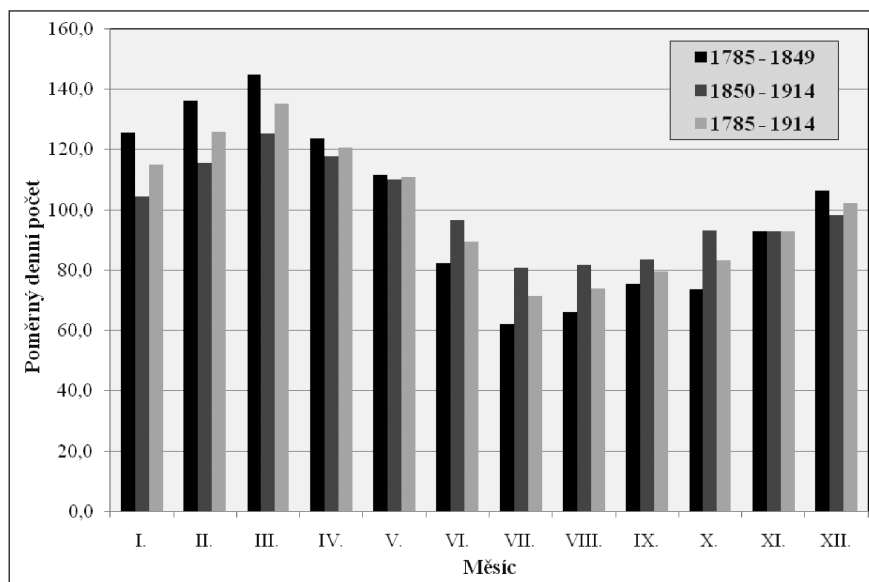
Příčiny velké úmrtnosti v zimních a v prvních jarních měsících lze spatřovat pravděpodobně ve vyčerpání organismu (dlouhé období zimních dnů, nedostatek slunečního záření) a v nevhodných stravovacích podmínkách (postupné snižování zásob potravin a jejich nevhodné uchovávání). Naopak pokles počtu úmrtí na konci jara a v létě byl způsoben zvýšením slunečního svitu (a tím i získáním potřebných vitamínů), příznivými klimatickými podmínkami (bez extrémních teplotních výkyvů způsobujících šok pro tělo) a dostatkem výživné stravy (hlavně při a po sklizni).

Maximum počtu úmrtí v zimě a v předjaří můžeme sledovat u všech věkových kategorií. V případě dětské úmrtnosti (do 14 let) došlo k menšímu výkyvu v říjnu. Na konci 18. století a v první polovině 19. století představovalo druhotné minimum, ale v letech 1850–1914 se dostalo těsně pod pomyslnou čáru, která předělovala maximální hodnoty od minimálních.

Lidé, kteří zemřeli v produktivním věku (15–49 let), se v prvním sledovaném období vymykali jenom v prosinci, ve kterém došlo po listopadovém nárůstu k prudkému poklesu. V druhé polovině 19. století získané hodnoty příliš nekorrespondují s celkovou charakteristikou. Výkyvy mezi jednotlivými měsíci byly minimální.

V poslední věkové kategorii (50 a výše) lze v prvním období sledovat postupný pokles úmrtí od maxima v lednu, který se zastavil v červenci. Pak nabral opět nárůst, který pokračoval až do prosince. V druhé polovině 19. století odpovídá

GRAF 6. SEZÓNŇNÍ POHYB ÚMRTÍ VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1785-1914 (PODLE POMĚRNÉHO DENNÍHO POČTU)

průběh popisu pro celkovou úmrtnost bez rozlišení věku. Výjimku tvoří jenom to, že průměrné počty zemřelých byly vyšší v listopadu než v prosinci.

Závěr

Vývoj úmrtnosti obyvatelstva libčanské farnosti se výrazně neodlišoval od hodnot platných pro celé území českých zemí. Úroveň úmrtnosti byla však o něco nižší, než byl průměr v českých zemích. Během celého sledovaného období došlo k několika výkyvům, které byly zapříčiněny válečnými událostmi, neúrodou, hladomorem a propuknutými epidemiemi. Největší demografická krize, která byla vyvolaná neštovicemi a tyfem, se objevila ve farnosti Libčany v roce 1806. Vysoká úmrtnost se vyskytla také v letech 1790, 1832, 1853, 1855 a 1866. Nová nemoc 19. století – cholera – se pravděpodobně příliš nedotkla zdejších obcí. Na počtu zemřelých se výrazně podílela dětská složka populace, jejíž podíl se ale postupně snižoval. V rámci této kategorie umírali nejvíce kojenci. V porovnání s celozemskými hodnotami se úroveň kojenecké úmrtnosti v libčanské farnosti nacházela hluboko pod průměrem. Vzhledem k velké úmrtnosti dětí se průměrný věk zemřelých pohyboval kolem 28 let. Při odečtení dětské složky umírali lidé nejčastěji kolem 57 let věku.

Jako nejčastější příčina úmrtí byl uváděn psotník (křečové stavy), na který umírali kojenci a malé děti. Toto označení bylo jistým východiskem z nejasné

diagnózy smrti. U starých lidí se zase nejčastěji vyskytovala „sešlost věkem“. Čas-tými příčinami smrti byly infekční nemoci, tuberkulóza a plicní choroby.

U úmrtnosti lze sledovat i jistou cykličnost. Nejvyšších hodnot dosáhla v zim-ních měsících s vrcholem v březnu. Příčiny velké úmrtnosti v chladných měsících lze spatřovat ve vyčerpání organismu a v nevýhodných stravovacích podmín-kách, kdy se postupně snižovaly zásoby potravin, které byly velice často nevhodně uchovávány.

SUMMARY:

The present study describes the development of mortality in the parish of Libčany in the „long“ 19th century. It focuses on the health of the population and the basic questions of the study of mortality. The parish Libčany was formed by eleven villages of varied sizes located in fertile region with developed agriculture. Their inhabitants worked mostly in agriculture supplemented by handicraft industry and trade. The study of population development of the 18th and 19th century is mostly based on parish registers, that is, church sources. Therefore, also the basic trends of mortality are studied on the basis of the church records, and on the basis of aggregation method. The mortality development of the parish of Libčany did not diverge markedly from the general pattern in the Czech Lands. However, the mortality was slightly lower than the average of the Czech Lands. There were several oscillations during the period under study, caused by wars, bad harvests, famines and epidemics. The most serious demographic crisis, caused by the small-pox and typhoid fever, appeared in the parish of Libčany in the year 1806. High mortality appeared also in the years 1790, 1832, 1853, 1855 and 1866. New disease of the 19th century – cholera – probably did not affect seriously local communi-ties. Great share of the deceased represented the children; their share, however, lowered gradually. Within the frame of this category, the infants died most often. In comparison with the Czech Lands in general, the infant death rate was mark-edly below average in the parish of Libčany. Given the fact of the greater infant mortality the average age of the deceased was around 28 years of age. Subtracting the children, the average age of death was around 57 years.

The most common cause of death of infants and small children was stated „infantile convulsions“ in the documents. This denomination covers the varieties of uncertain diagnoses. For older people the „shabbiness by age“ was often given as a cause of death. Other common causes were infectuous diseases, tuberculosis and pulmonary diseases.

There was a certain cyclicity in mortality. The highest number of deaths oc-curred in winter months with the apex in March. The possible causes are the ex-haustion and the inopportune diet, due to the fact of reduction of supplies that were often inadequately stored.

PŘÍLOHA Č. 1. ZEMŘELÍ MUŽI VE FARNOSTI LIBČANY PODLE VĚKU V LETECH
1785–1914

Věková skupina (roky)	1785–1819	1820–1849	1850–1879	1880–1914	Celkem
0	480	559	502	615	2 156
1–4	299	206	291	195	991
5–9	75	40	85	53	253
10–14	33	25	34	18	110
15–19	22	26	43	34	125
20–24	22	23	46	49	140
25–29	22	23	34	23	102
30–34	13	15	37	42	107
35–39	21	28	50	35	134
40–44	34	27	38	36	135
45–49	28	36	52	51	167
50–54	46	36	70	67	219
55–59	41	40	69	78	228
60–64	59	80	85	92	316
65–69	56	54	74	86	270
70–74	47	51	106	101	305
75–79	32	49	59	92	232
80–84	34	41	41	46	162
85–89	13	16	25	20	74
90+	15	10	14	5	44
Celkem	1 392	1 385	1 755	1 738	6 270

PŘÍLOHA Č. 2. ZEMŘELÉ ŽENY VE FARNOSTI LIBČANY PODLE VĚKU V LETECH
1785–1914

Věková skupina (roky)	1785–1819	1820–1849	1850–1879	1880–1914	Celkem
0	402	432	394	531	1 759
1–4	289	186	251	182	908
5–9	67	63	62	65	257
10–14	23	23	33	31	110
15–19	20	25	28	40	113
20–24	25	18	34	47	124
25–29	34	34	35	41	144
30–34	24	27	38	42	131
35–39	24	34	37	45	140
40–44	43	33	36	36	148
45–49	31	38	54	40	163
50–54	46	59	55	55	215
55–59	32	53	66	57	208
60–64	66	79	81	90	316
65–69	58	60	63	106	287
70–74	58	78	91	133	360
75–79	26	40	70	93	229
80–84	43	35	40	67	185
85–89	7	11	21	39	78
90+	15	17	15	17	64
Celkem	1 333	1 345	1 504	1 757	5 939

PŘÍLOHA Č. 3. PŘÍČINY ÚMRTÍ VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1785–1799
(PODLE POHLAVÍ A VĚKU)

Skupina příčin smrti	Muži			Ženy			Celkem			Celkem	%
	0–14	15–59	60+	0–14	15–59	60+	0–14	15–59	60+		
Infekční choroby:	51	9	1	65	8	-	116	17	1	134	13,9
neštovice	24	-	-	27	-	-	51	-	-	51	x
osýpky (spalničky)	19	-	-	27	-	-	46	-	-	46	x
tyfus	2	8	-	1	7	-	3	15	-	18	x
úplavice (červená)	1	1	-	2	1	-	3	2	-	5	x
dávivý kašel	5	-	1	8	-	-	13	-	1	14	x
Tuberkulóza:	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x
souchotiny	1	21	8	5	17	2	6	38	10	54	5,6
Srdeční choroby	-	1	-	-	1	-	-	2	-	2	0,2
Křečové stavy:	207	2	-	188	1	-	395	3	-	398	41,3
psotník	206	-	-	188	-	-	394	-	-	394	x
křeč	1	2	-	-	1	-	1	3	-	4	x
Gyneologické choroby	-	-	-	-	10	-	-	10	-	10	1,0
Nemoci krku a hrdla	-	-	-	2	-	-	2	-	-	2	0,2
Duševní choroby	-	-	-	-	1	-	-	1	-	1	0,1
Kožní choroby	1	-	-	2	-	-	3	-	-	3	0,3
Vodnatelnost	1	5	-	-	3	-	1	8	-	9	0,9
Vrozená slabost a porod	15	-	-	5	-	-	20	-	-	20	2,1
Sešlost věkem	-	-	52	-	-	73	-	-	125	125	13,0
Ostatní choroby:	26	42	11	15	50	20	41	92	31	164	17,0
aposthema	1	1	-	-	-	-	1	1	-	2	x
píchání	-	14	6	-	15	12	-	29	18	47	x
zimnice a horko	18	8	1	11	13	1	29	21	2	52	x
sněť	-	-	-	1	1	-	1	1	-	2	x
krvetok	1	2	-	-	2	-	1	4	-	5	x
spuchlina	2	4	2	2	13	4	4	17	6	27	x
dušnost	1	7	2	1	6	3	2	13	5	20	x
rak	1	-	-	-	-	-	1	-	-	1	x
padoucnice	-	1	-	-	-	-	-	1	-	1	x
kámen	2	5	-	-	-	-	2	5	-	7	x
Nemoci blíže neurčené:	13	12	2	4	4	23	17	16	5	38	3,9
Náhodný úraz, nehody	1	-	1	-	2	1	1	2	2	5	0,5
CELKEM	316	92	75	286	97	99	602	189	174	965	100,0

PŘÍLOHA Č. 4. PŘÍČINY ÚMRTÍ VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1845–1859
(PODLE POHLAVÍ A VĚKU)

Skupina příčin smrti	Muži			Ženy			Celkem			Cel- kem	%
	0–14	15–59	60+	0–14	15–59	60+	0–14	15–59	60+		
Infekční choroby:	31	27	9	44	31	11	75	58	20	153	9,6
neštovice	3	1	-	3	-	-	6	1	-	7	x
osýpky (spalničky)	17	-	-	25	-	-	42	-	-	42	x
spála	-	-	-	-	2	-	-	2	-	2	x
tyfus	2	20	7	5	18	7	7	38	14	59	x
úplavice (červená)	5	6	1	7	9	4	12	15	5	32	x
dávivý kašel	1	-	-	2	-	-	3	-	-	3	x
cholera	-	-	-	-	2	-	-	2	-	2	x
záškrt	2	-	-	2	-	-	4	-	-	4	x
žloutenka	1	-	1	-	-	-	1	-	1	2	x
Tuberkulóza:	31	61	33	12	63	36	43	124	69	236	14,8
TBC	1	1	1	1	-	-	2	1	1	4	x
úbytě	24	10	1	9	12	1	33	22	2	57	x
souchotiny	6	50	31	2	51	35	8	101	66	175	x
Plicní choroby	12	25	17	18	32	18	30	57	35	122	7,6
Střevní choroby	2	4	4	2	14	3	4	18	7	29	1,8
Mozkové choroby	6	2	-	4	6	1	10	8	1	19	1,2
Mrtvice	7	10	10	1	5	1	8	15	11	34	2,1
Srdeční choroby	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1	0,1
Křečové stavy:	241	3	1	195	-	-	436	3	1	440	27,6
psotník	241	-	-	195	-	-	436	-	-	436	x
křeče	-	3	1	-	-	-	-	3	1	4	x
Gynekologické choroby	-	-	-	-	7	-	-	7	-	7	0,4
Nemoci jater	-	-	-	-	1	-	-	1	-	1	0,1
Nemoci ledvín, moč. cest	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	0,1
Nemoci žaludku a břicha	1	8	3	4	18	3	5	26	6	37	2,3
Nemoci krku a hrdla	10	1	-	5	-	-	15	1	-	16	1,0
Kožní choroby	4	-	-	3	-	-	7	-	-	7	0,4
Vodnatelnost	11	20	12	8	17	8	19	37	20	76	4,8
Vrozená slabost a porod	42	-	-	33	-	-	75	-	-	75	4,7
Sešlost věkem	-	-	102	-	-	94	-	-	196	196	12,3
Ostatní choroby:	25	16	14	28	22	15	53	38	29	120	7,5
athropie	5	-	-	11	-	-	16	-	-	16	x
chřadnutí	6	3	-	3	1	4	9	4	4	17	x

PŘÍLOHA Č. 4.

DOKONČENÍ

píchání	-	-	-	1	3	3	1	3	3	7	x
zimnice a horko	-	5	1	2	7	1	2	12	2	16	x
průjem	12	5	6	9	6	1	21	11	7	39	x
sněť	1	-	-	-	-	-	1	-	-	1	x
krvetok	-	1	4	-	3	3	-	4	7	11	x
spuchlina	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	x
dušnost	1	-	3	-	2	2	1	2	5	8	x
padoucnice	-	-	-	1	-	1	1	-	1	2	x
kámen	-	2	-	-	-	-	-	2	-	2	x
Nemoci blíže neurčené:	5	3	-	2	5	-	7	8	-	15	0,9
Náhodný úraz, nehody	3	3	-	2	1	1	5	4	1	10	0,6
Sebevražda	-	2	-	-	-	-	-	2	-	2	0,1
CELKEM	431	185	205	362	222	192	793	407	397	1 597	100,0

PŘÍLOHA Č. 5. PŘÍČINY ÚMRTÍ VE FARNOSTI LIBČANY V LETECH 1900–1914
(PODLE POHLAVÍ A VĚKU)

Skupina příčin smrti	Muži			Ženy			Celkem			Cel- kem	%
	0–14	15–59	60+	0–14	15–59	60+	0–14	15–59	60+		
Infekční choroby:	18	-	-	18	-	-	36	-	-	36	2,7
spalničky	5	-	-	2	-	-	7	-	-	7	x
dávivý kašel	2	-	-	-	-	-	2	-	-	2	x
cholera	4	-	-	10	-	-	14	-	-	14	x
záškrt	7	-	-	6	-	-	13	-	-	13	x
Tuberkulóza:	17	75	5	32	72	8	49	147	13	209	15,4
TBC	9	68	5	22	65	1	31	133	6	170	x
úbytě	2	-	-	7	3	7	9	3	7	19	x
souchotiny	2	4	-	1	1	-	3	5	-	8	x
skrofulóza	4	3	-	2	3	-	6	6	-	12	x
Plicní choroby	54	19	29	44	16	31	98	35	60	193	14,2
Střevní choroby	1	-	-	4	2	-	5	2	-	7	0,5
Mozkové choroby	8	10	-	12	5	1	20	15	1	36	2,7
Mrtvice	-	3	8	-	5	14	-	8	22	30	2,2
Srdeční choroby	1	9	3	1	7	2	2	16	5	23	1,7
Křečové stavy:	142	1	-	116	-	-	258	1	-	259	19,1
psovník	142	-	-	116	-	-	258	-	-	258	x
křeče	-	1	-	-	-	-	-	1	-	1	x
Gynekologické choroby	-	-	-	-	2	-	-	2	-	2	0,2
Nemoci jater	-	4	2	1	3	1	1	7	3	11	0,8
Nemoci ledvin, močových cest	-	6	6	-	3	-	-	9	6	15	1,1
Nemoci žaludku a břicha	3	7	4	3	5	7	6	12	11	29	2,1
Nemoci krku a hrdla	2	-	-	-	-	1	2	-	1	3	0,2
Duševní a nervové choroby	-	2	-	-	1	-	-	3	-	3	0,2
Křivice, okostice	17	3	-	9	-	2	26	3	2	31	2,3
Krevní choroby	-	3	-	-	3	-	-	6	-	6	0,4
Rakovina	-	10	6	1	13	13	1	23	19	43	3,2
Vodnatelnost	1	1	-	-	-	-	1	1	-	2	0,1
Vrozená slabost a porod	50	-	-	39	-	-	89	-	-	89	6,6
Sešlost věkem	-	-	107	-	-	177	-	-	284	284	20,9
Ostatní choroby:	-	14	4	-	2	-	-	16	4	20	1,5
padoucnice	-	1	1	-	1	-	-	2	1	3	x
cukrovka	-	1	-	-	1	-	-	2	-	2	x
chronická otrava olovem	-	1	-	-	-	-	-	1	-	1	x
alkoholismus	-	11	3	-	-	-	-	11	3	14	x
Nemoci blíže neurčené	1	4	-	1	-	3	2	4	3	9	0,7
Náhodný úraz, nehody	2	7	-	-	1	1	2	8	1	11	0,8
Sebevražda	-	2	3	-	-	-	-	2	3	5	0,4
CELKEM	317	180	177	281	140	261	598	320	438	1 356	100,0

PŘIROZENÁ MĚNA OBYVATELSTVA TĚŠÍNSKA V ETAPĚ MODERNIZACE

Lumír Dokoupil, Ludmila Nesládková, Radek Lipovski

Population development of the inhabitants of the region of Těšín in the modernization period

ABSTRACT: The study focuses on the reconstruction of the population development in the region of Těšín, that constituted eastern part of Austrian (Czech) Silesia. Among specific demographic traits of the region of Těšín could be mentioned its settling by Polish, German and Czech ethnic groups that avowed various religious denominations (Roman Catholic, Protestant, Jewish). From the point of view of methodology, the study combines macro, mezzo and microanalyses of populations, through which we can take a look inside of reproduction relations of these populations. The macro-level (Silesia and other countries of Cisleithania) was researched on the basis of the data from Austrian statistics, and similar was the basis of the mezzo level of analysis that focused on political districts and statutory towns. On the other hand, the micro-approach was based on the Roman Catholic and Protestant parish registers and through this, the typologically different communities and their inhabitants were studied. As for the time delineation, the focus is on the beginning of the second phase of demographic transition. The research proved the synchronic existence of various forms of reproduction behaviour at the same period, the different situation of statutory towns, uniqueness of demographic relations in mining towns, especially in consideration with family life and fertility, that was influenced by the migration from Galicia.

Historická demografie, 2011, 35:2:263–296

KEYWORDS: Population development, population density, religion, nationality, Těšín, Austrian Silesia, demographic transition.

CONTACT:

prof. PhDr. Lumír Dokoupil, CSc. Centrum pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, Reální 5, Ostrava 701 03, mail:

lumir.dokoupil@osu.cz

doc. PhDr. Ludmila Nesládková, CSc. Centrum pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, Reální 5, Ostrava 701 03,

mail: ludmila.nesladkova@osu.cz

mgr. Radek Lipovski, Ph.D. Centrum pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, Reální 5, Ostrava 701 03,

mail: radek.lipovski@osu.cz

Úvod

Předmětem zájmu je vývoj přirozeného pohybu obyvatelstva ve východní části rakouského Slezska – Těšínsku. Rakouské monarchii zůstala zachována po prohraných válkách s Pruskem v polovině 18. století jen jižní část Slezska, které bylo

moravskostravským výběžkem rozčleněno na západní opavskou a východní těšínskou část. Jestliže v letech 1754–1848 byla Morava se zbývajícím Slezskem spojena jedním moravkoslezským guberniem, pak nová kapitola začala být psána po 30. prosinci 1849, kdy byl vydán nejvyšší dekret o zřízení slezské země se slezským zemským sněmem. Slezsko se mělo nadále vyvíjet jako samostatná provincie v rámci rakouského mocnářství. Jeho východní – těšínská – část se posléze členila na tři politické okresy (Těšín, Bílsko a Fryštát), později k nim přibyl nově vydělený politický okres Frýdek bez města Frýdku. Na území Těšínska se nacházela dvě statutární města – Frýdek a Bílsko.^[1]

Území historického Těšínska patřilo k oblastem, kde v minulosti probíhalo osidlování pomalu a složitě vzhledem k velké geomorfologické členitosti a nízké kvalitě půdy (Slezské Beskydy, Moravkoslezské Beskydy, rovinatá Ostravsko-karvinská pánev). Rovněž klimatické poměry nebyly příliš příznivé. Nové ekonomické impulzy přicházely nejprve s rozvojem městské soukenické výroby v 18. století. K husté síti severomoravských soukenických měst se zařadily také slezský Frýdek, Těšín a Bílsko. Zásadní proměna území a jeho obyvatelstva proběhla až v 19. století v souvislosti s kapitalistickou industrializací; vedle proměn textilní výroby se rozvinul především moderní těžký průmysl. Ten s sebou přinesl nebyvalý rozvoj dopravy v podobě nově budované železniční sítě, která se na Těšínsku velmi rozvinula a umožnila nejen volný a rychlý pohyb místního obyvatelstva, ale také hojně migrace z větší vzdálenosti. Šlo především o dokončení úseku z Bohumína do Krakova a dále do Haliče Severní dráhy Ferdinandovy. V letech 1869–1871 byla stávající síť doplněna spojením Bohumína s Těšínem, Třincem, Jablunkovem a napojena na Slovensko, kde se konečnou stanicí staly Košice. V roce 1888 se otevřela magistrála z Bílska přes Těšín, Frýdek a Valašské Meziříčí do Kojetína. V roce 1911 byla zprovozněna spojka mezi Košicko-bohumínskou dráhou a tratí Ostrava – Frýdek – Frýdlant nad Ostravicí – Bílá. Významným železničním uzlem se stal Bohumín. Všechny doly ostravsko-karvinského revíru byly propojeny tzv. Báňskou dráhou, která měla mimořádný význam pro rozvoj oblasti, přičemž byla napojena na hlavní železniční tahy. Kromě toho byly doly spojeny s velkými průmyslovými podniky. Intenzivně se vytvářela síť lokálních drah. Značně se rozšířily spoje s dalšími českými zeměmi, Pruskem přes Ratiboř a Vratislav, racionalizovalo se spojení Těšínska s Vídní. Mobilitu obyvatelstva výrazně umocňovaly tramva-

[1] Politický okres Těšín se skládal ze soudního okresu Těšín, Frýdek a Jablunkov, politický okres Fryštát byl tvořen soudním okresem Fryštát (město Fryštát bylo v roce 1949 sloučeno s Karvinou) a Bohumín, k politickému okresu Bílsko náležely soudní okresy Bílsko, Strumeň a Skočov. V roce 1901 se ustavil nový politický okres Frýdek bez statutárního města Frýdku, zahrnující soudní okres Frýdek, který přešel z politického okresu Těšín. Od roku 1904 byl frýdecký politický okres dále rozšířen o sedm obcí ze soudního okresu Bohumín, z nichž vznikl nový soudní okres Polská Ostrava, zbylé obce Bohumínska nadále tvořily soudní okres, který zůstal součástí politického okresu Fryštát.

jové spoje. Např. tramvaj z nádraží v Bohumíně do města Bohumína, z nádraží v Těšíně na náměstí tamtéž.^[2]

Nejpodstatněji změnil krajinu i obyvatelstvo Těšínska rozvoj těžkého průmyslu konstituujícího se zejména v karvinské části uhelného revíru, která se nacházela na západě regionu. V době jejího největšího rozmachu zde pracovalo přes 33 000 horníků a povrchových dělníků. Ostravsko-karvinský revír se od 80. let 19. století dostal na špici důlních středisek v monarchii. Karvinské uhlí bylo výborně koksovatelné, proto se zde zároveň rozvíjela těžká chemie a v období 1875–1905 byl revír monopolním výrobcem koksu, benzolu a amoniaku v monarchii. Těžní věže stály v Polské Ostravě, Doubravě, Orlové, Porubě, Petřvaldě, Lazích, Karviné, nejmladší byly otevřeny na počátku 20. století v Dolní a Horní Suché, rostla koksovna v Lazích. Rovněž hutnictví prožívalo rozvoj, i když menší než hornictví. V čele stály Třinecké železárny, které v roce 1906 arciknížecí komora prodala Baňské a hutní společnosti, která je následně zmodernizovala. Karlova huť v Lískovci v kooperaci s Třineckými železárnami začala vyrábět plechy, mosty, atd. Naproti tomu železárny v Bašce měly význam jen místní, obdobně klesala váha železáren v Ustroni. K centřům kovodělných závodů a druhovýroby patřil Fryštát (např. firmy Jäckel, Blumenthal, Mücke-Melder), Bohumín (Hahnova válcovna trub a Drátovny). Na počátku 20. století bylo možno označit za kovoprůmyslové 464 podniky. Strojírenský průmysl těžil z rozvoje textilní výroby v Bílsku, ve Frýdku produkovala své výrobky pilníkárna. V roce 1902 bylo na Těšínsku 208 strojírenských podniků, počty jejichž zaměstnanců se výrazně zvyšovaly. Chemický průmysl se zkoncentroval zejména na Bohumínsku, v Hrušově vysoce prosperoval chemický podnik na výrobu sody, obdobně menší závod v Petrovicích. Koncem 19. století vznikla v Bohumíně rafinerie na ropu dováženou z Haliče. V textilním průmyslu převažovaly střední a velké podniky zaměstnávající 600 a více osob; významným nadregionálním střediskem se staly vlnářské podniky v Bílsku. V Bílsku a okolí pracovalo na počátku 20. století na 156 textilních firem, které zaměstnávaly kolem 6000 pracovníků. Rozvíjel se také oděvní průmysl, který měl charakter drobné výroby (663 podniků). Ve Frýdku se od druhé poloviny 19. století rozšiřovala bavlnářská výroba, vedle velkých firem (Landsberger a další) zde produkovala řada drobných závodů. Udržovaly se hospodářské kontakty se sousedním moravským Místkem, ale také s drobnou výrobou na venkově (Raškovice, Vyšní Lhoty), kde se vyráběl len a výrobky z něho. Dlouhou tradici měl polygrafický průmysl. Prochaskova tiskárna v Těšíně patřila k největším v monarchii, střední a menší tiskárny pracovaly v Bílsku, Skočově, Fryštátě, Bohumíně, Orlové, Frýdku. K rozvíjejícím se odvětvím náležel potravinářský průmysl.^[3]

[2] Andělín GROBELNÝ, *Těšínsko od jara národů k samostatným státům (1848–1918)*. In: Nástin dějin Těšínska. Ostrava–Praha 1992, s. 64–65.

[3] Tamtéž, s. 66–67; Stanisław MICHALKIEWICZ a kol.: *Historia Śląska*. Tom III, 1850–1918. 1985, s. 204–208.

Přes bouřlivý rozvoj průmyslu si na Těšínsku udrželo významnou hospodářskou roli zemědělství, v němž nastaly po roce 1848 hluboké strukturální změny v držbě půdy. Přes zásah do vlastnických poměrů si prioritní postavení i nadále udržely velkostatky, padesát velkostatků obhospodařovalo 44 % veškeré půdy. K těm nejzámožnějším stále patřili na Karvinsku hr. Larisch-Mönnich, na Frýdecku a v jižním Těšínsku arcivévoda Albrecht a v Polské Ostravě a okolí arcivévoda Bedřich a hr. Wilczek. Ti vlastnili vedle půdy a lesů také doly a hutě a jejich vliv se znásobil. Na jedné straně docházelo pod tlakem technických vymožeností a modernizace v obdělávání půdy k růstu výnosů obilovin a okopanin, zvyšoval se chov dobytka a zpracování zemědělských produktů, zejména mléka a sýrů, na druhé straně větší počty dětí v rolnických rodinách vedly k jejich častému odchodu do průmyslu i k dělení selských usedlostí. Mizely velké grunty, rostl počet středních a malých rolníků, což se promítlo v tom, že v roce 1902 59 % rolnických hospodářství nepřekračovalo 2 ha rozlohy, takže nebyly soběstačné. Nejsvízelnější poměry panovaly v horských obcích, které patřily k Těšínské komoře.^[4]

Jednou z vybraných studovaných lokalit je Třinec, který reprezentuje typ tovární vesnice s nadregionálním hutním podnikem na katastru, s koloniemi a obyvatelstvem výrazně spjatým s místními hutěmi. Ačkoliv do konce trvání monarchie byl nepřilíš velkou obcí (žilo zde jen něco přes 3000 obyvatel), plnil i v této době již střediskovou funkci. Šlo o významné centrum imigrace, jak dokládá k roku 1900 počet a podíl osob s domovskou příslušností v Třinci (5,4 %), naopak vysoké procento osob cizích domovsly příslušných do vzdálenějších míst Slezska, Moravy, Haliče, mnoho např. ze slezské hutnické Ustroně (37,1 %). Jednalo se častěji o příchod celých rodin. Nábožensky náležela vesnice k frekventovanému těšínskému typu, kde podíl římských katolíků byl relativně nízký (66 %), zato evangelíků značný (32 %). Národnostně na úrovni obcovací řeči šlo o jasnou převahu polského etnika (65,2 %), výrazný podíl německé komunity (20,6 %) a zanedbatelný české (8,4 %). K roku 1900 lze přítomné obyvatelstvo počítat k průmyslovému (obživou bylo závislé na průmyslu 75,2 %, na řemesle 9,6 %, na zemědělství a lesnictví 5,3 %). Katastrálně sousedící lidnatá zemědělská podhorská obec Vendryně reprezentuje typ blízkého zázemí s výraznou spjatostí své populace s třineckými hutěmi. K roku 1900 se 46,1 % obyvatel věnovalo zemědělství a lesnictví, 36,4 % bylo vázáno na průmysl, 9 % na řemesla, tzn. nastalo značné narušení tradiční skladby vesnické populace. Zaměstnanci v průmyslu pracovali v roce 1900 jen v hutích. Z hlediska migrací se jednalo o obec, která si udržela starý režim migrací (hlavním podnětem ke stěhování byly sňatky), převažovali starousedlíci (53,8 %) a lidé z blízkého okolí (30 %). Přesto zde nalezneme usadivší se Haličany (3,5 %). Národnostně šlo o homogenně polskou obec (98,4 %) s převažujícími evangelíky (72 %).

[4] Andělín GROBELNÝ, cit. dílo, s. 68–69; Stanisław MICHALKIEWICZ a kol., cit. dílo, s. 19.

Vzdálenější malá zemědělská obec Písečná, sousedící s městem Jablunkovem, měla již odlišný profil. Mírně převažovalo zemědělství (53 %), vázanost na průmysl byla překvapivě značná (26,2 %), stavebnictví (9,4 %), řemeslo (4,1 %). I u této vesnice neexistovala na přelomu 19. a 20. století tradiční podoba a skladba ekonomických aktivit. Rozhodující význam měla parní pila nacházející se v blízkém Návsi, která zaměstnávala více než polovinu pracujících v průmyslu (56,1 %). Ženy se uplatnily v parní cihelně, ale také v jablunkovských bavlnářských a nábytkářských továrnách. Třinecká huť poskytovala obživu nevelkému procentu mužů (12,2 %). Stále se jednalo o tradiční pospolitost s migracemi v nejbližším okolí, i když podíl rodáků klesal. Vesnická populace byla téměř jen polská, zato s převahou katolíků (84,1 %).^[5]

Velká podhorská kolonizační obec Bukovec u slovenské hranice poskytovala obživu především při plavení dříví po Olši do Třince a v lesnictví, které bylo orientováno na produkci dřeva pro železářny. Na katastru se nacházelo množství lesů (lesní revír Těšínské komory), pracovala pila, těžilo se zde nevelké množství železné rudy, rozvinulo se pastevectví a podomácké tkalcovství. Vesnice patřila etnicky k čistě polským a nábožensky ke smíšeným katolicko-evangelickým.^[6]

Mimořádně velká původně zemědělská obec na Frýdecku, Šenov (3 441 obyvatel v roce 1910), ležící v nížině u říčky Lučiny, měla na svém katastru pět vrchnostenských dvorů, kde pracovali především místní domkáři a podruzi. Pro druhou polovinu 19. století se stala příznačná jednak emigrace z obce do nejprůmyslovějších obcí ostravsko-karvinské aglomerace, jednak se výrazně měnila profesní skladba populace vzhledem k tomu, že šenovští muži začali pracovat na šachtách, zejména v dolech hraběte Wilczka v Polské Ostravě, později i v Moravské Ostravě a Lazích. V posledních letech před první světovou válkou již tento specifický element představoval cca 47 % ekonomicky aktivních osob, silně se rozvinulo kovo-zemědělství.^[7] Obec byla z 82 % česká s poměrně větší polskou menšinou (v roce 1910 činila 15,3 %) a výraznějším podílem evangelíků (17 % v roce 1900).^[8]

Další typologicky odlišnou vesnicí byl Petřvald, který sousedil s Šenovem i Polskou Ostravou, na jehož katastru se zakládaly šachty; zejména od druhé poloviny 19. století se obec prudce rozvíjela (také v důsledku napojení na železnici). M. Myška zařadil Petřvald k vesnicím, kde se uskutečnila v největší intenzitě industrializace a v závislosti na ní se rozvíjely další významné civilizační jevy, proto ji zařadil – podle dobové odborné terminologie – k tzv. obcím „jádra“ ostravsko-

[5] Miroslav BIALOŇ, *Obyvatelstvo vybraných obcí Těšínska na přelomu 19. a 20. století*. DP obhájená na PF Ostrava a uložená na FF OU v Ostravě, Ostrava 1986, s. 12–50.

[6] Josef BARTOŠ – Jindřich SCHULZ – Miloš TRAPL, *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960*. Sv. XV, Olomouc 2000, s. 159–160.

[7] Jarmila PREJDOVÁ, *Populační vývoj obce Šenova v 19. století*. DP obhájená na PF Ostrava a uložená na FF OU v Ostravě, Ostrava 1969, s. 14–15, 60–63, 71.

[8] Josef BARTOŠ – Jindřich SCHULZ – Miloš TRAPL, cit. dílo, s. 69–70.

karvinské průmyslové aglomerace.^[9] Z původně čistě zemědělské vesnice se do konce 19. století stala obcí průmyslovou, kde zemědělství plnilo jen omezenou doplňkovou funkci v obživě obyvatel. V období mezi léty 1900–1910 tvořili jen přítomní horníci kolem 70 % ekonomicky aktivních osob, další průmysloví dělníci cca 8 %.^[10]

Počet obyvatelstva

Počet obyvatel se zvyšoval, i když se obyvatelstvo muselo vyrovnávat s důsledky tzv. „hladových let 1847–1855“.^[11] Doly přitahovaly stejně jako průmysl populační přebytky, největší koncentrace obyvatelstva se na přelomu století vytvořila ve třech průmyslových soudních okresech (Polská Ostrava, Bohumín, Fryštát), které se nalézaly v západní části Těšínska, hlavně v karvinské části uhelného revíru, naopak na východě a jihu se růst zpomaloval až zastavil, případně přešel v depopulaci. Základním rysem vývoje tak byly výrazné regionální rozdíly, jak ve své studii věnované lidnatosti Slezska konstatovala již B. Pitronová.^[12] Přesto lze označit padesát let před první světovou válkou na Těšínsku za období příznivého populačního vývoje. Jestliže v roce 1869 žilo na jeho území trvale 232 559 osob, pak poslední rakouské sčítání v roce 1910 zaznamenalo 434 821 obyvatel. Růst byl zprvu pomalý, posléze se zrychloval a na dynamice nabyl na přelomu století. Intenzitu růstu resp. úbytku lidnatosti lze vyjádřit jednak indexem, který stanoví změnu po celý interval (1869–1910), jednak průměrnými ročními přírůstkami (úbytky), vypočtenými pro čtyři časové úseky mezi jednotlivými cenzy. Tuto dynamiku pak lze interpretovat pomocí klasifikace francouzského demografa J. M. Poursina, který podle intenzity růstu vymezil šest základních skupin: 1. stacionární obyvatelstvo – bez přírůstků; 2. pomalý růst – do 0,5 %; 3. mírný růst – do 1,0 %;

[9] Milan MYŠKA, *Vymezení Ostravska pro potřeby výzkumu životního prostředí (Příloha 2)*. Ostrava 1972.

[10] M. BABCZYNSKÁ, *Demografický vývoj Petřvaldu v letech 1810–1910*. DP obhájená na PF v Ostravě a uložena na FF OU v Ostravě, Ostrava 1969, s. 76–85.

[11] Data o počtu obyvatel publikována in: Orts-Repertorium des Herzogthums Ober-und Nieder Schlesien. Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. December 1869 bearbeitet von der k. k. statistischen Central-Commission. Wien 1872; Vollständiges Ortschaften-Verzeichniss der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1880. Wien 1882; Vollständiges Ortschaften-Verzeichniss... vom 31. December 1890. Wien 1892; Allgemeines Ortschaften-Verzeichniss ... vom 31. December 1900. Wien 1902; Allgemeines Verzeichniss der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach der Volkszählung vom 31. December 1910. Wien 1915.

[12] Blanka PITRONOVÁ, *Vývoj lidnatosti ve Slezsku a na severovýchodní Moravě v období 1869 – 1910*. Slezský sborník 67, 1969, s. 320.

4. rychlý růst – do 1,5 %; 5. velmi rychlý růst – do 2,0 %; 6. explozivní růst – nad 2,0 %, [13]

Jestliže rakouské Slezsko vykazovalo mezi léty 1869–1910 index ve výši 148, pak Těšínsko o dosti více (187). Nejvyššího indexu růstu dosáhl v této době soudní okres Polská Ostrava (544), naproti tomu stagnovaly soudní okresy Strumeň (Strumień) (115) a Skočov (Skoczów) (118). Druhé nejvyšší tempo růstu počtu obyvatel bylo zjištěno v soudním okrese Bohumín (320), třetím v pořadí byl soudní okres Fryštát (282). Výrazně nižší hodnoty měly shodně soudní okresy Bílsko (162) a Těšín (162). K územím s citelným vystěhovalectvím náležely soudní okresy Frýdek (125) a Jablunkov (131), z obou směřovalo mnoho jednotlivců i rodin do ostravsko-karvinské průmyslové aglomerace.

Značně rozdílné mezní hodnoty zjišťujeme na úrovni jednotlivých obcí. Šestinasobně přibýlo obyvatel v hutnické vesnici Třinci (600), přírůstek tradičních měst byl podstatně nižší. Relativně neúspěšnější bylo starobylé historické centrum regionu Těšín (230), Fryštát nepřekročil ani dvojnásobek (190) a byl daleko předstížen dynamicky rostoucí hornickou vesnicí Karvinou (496) ve svém sousedství. Statutární Frýdek (191) jen nepatrně přesáhl hodnotu celého regionu, statutární Bílsko (173) ji ani nedosáhlo. Třinec byl následován hornickým Petřvaldem (294), jehož se snažil dostihnout posléze rovněž hornický Šenov (180). Ostatní obce se nacházely na úrovni mírného až rychlého růstu. Do této skupiny patřila Vendryně (149), Písečná (142) a Bukovec (129).

Při detailnějším pohledu prostřednictvím ročních indexů zjišťujeme, že zatímco pro rakouské Slezsko byl charakteristický jen mírný růst, který se od 80. let změnil v rychlý, na Těšínsku rostla lidnatost rychle, v 90. letech explozivně a na počátku nového století velmi rychle. Nejdynamičtější změny potvrzuje soudní okres Polská Ostrava, kde probíhal vývoj ve znamení jen vysoce explozivního růstu, jenž nabyl nejvyšší intenzity v 90. letech (průměrný roční přírůstek 7,2 %). Stejně tak se vyznačovala explozivním růstem populace soudního okresu Fryštát, i když byl tento růst ve srovnání s obcemi polskoostravskými nižší, nejvyšší rovněž v 90. letech (4,4 %). Bohumínsko po období velmi rychlého růstu přešlo do explozivní fáze v 90. letech (6,3 %). Do skupiny explozivního růstu obyvatelstva se až na počátku 20. století zařadil soudní okres Bílsko. Na úrovni jednotlivých sledovaných obcí jasně dominoval Třinec, rostoucí stále explozivně, přičemž nejvyšších hodnot dosahoval v 70. letech (16,3 %). Růst počtu obyvatel statutárního města Bílska byl v 70. letech na hranici explozivního růstu, pak až do konce monarchie se jeho populace zvyšovala rychlým růstem. Naproti tomu statutární Frýdek přešel od rychlého růstu v 70. letech k explozivnímu v 80. a 90. letech, aby v prvním decenniu nového století klesl do kategorie jen mírného růstu. Hornické vesnice Petřvald a Šenov měly období explozivního růstu: Petřvald od 80. let do konce sledování, Šenov jen v 90. letech, jinak se jeho lidnatost zvyšovala rychlým a velmi

[13] Jean-Marie POURSIN, *Ludność świata*. Warszawa 1976, s. 18.

TABULKA Č. 1. DYNAMIKA RŮSTU POČTU OBYVATEL V POLITICKÝCH A SOUDNÍCH OKRESECH A STATUTÁRNÍCH MĚSTECH TĚŠÍNSKA (1869–1910) PODLE ADMINISTRATIVNĚ-SPRÁVNÍHO ČLENĚNÍ Z ROKU 1910

Území	Počet obyvatel podle sčítání lidu					Index	Průměrný růst			
	1869	1880	1890	1900	1910		1869–1910	1880–1890	1890–1900	1900–1910
p. o. Fryštát	41578	51577	62340	93283	122030	293,5	2,2	2,1	5,0	3,1
s. o. Fryštát	29106	36736	44456	64056	82086	282,0	2,4	2,1	4,4	2,8
s. o. Bohumín	12472	14841	17884	29227	39944	320,3	1,7	2	6,3	3,7
p. o. Frýdek	44694	54097	63123	83813	98957	221,4	1,9	1,7	3,3	1,8
s. o. Frýdek	34450	37398	38788	41981	43205	125,4	0,8	0,4	0,8	0,3
s. o. Polská Ostrava	10244	16699	24335	41832	55752	544,2	5,7	4,6	7,2	3,3
p. o. Těšín	67838	76512	81401	91031	102552	151,2	1,2	0,6	1,2	1,3
s. o. Jablunkov	23451	25413	26738	28987	30743	131,1	0,8	0,5	0,8	0,6
s. o. Těšín	44387	51099	54663	62044	71809	161,8	1,4	0,7	1,4	1,6
p. o. Bílsko	62558	67333	71339	75593	82835	132,4	0,7	0,6	0,6	1,0
s. o. Bílsko	21448	23436	25753	28400	34654	161,6	0,8	1,0	1,0	2,2
s. o. Strumeň	13073	13862	14642	14775	15054	115,2	0,5	0,6	0,1	0,2
s. o. Skočov	28037	30035	30944	32418	33127	118,2	0,6	0,3	0,5	0,2
s. m. Frýdek	5170	5912	7374	9037	9879	191,1	1,3	2,5	2,3	0,9
s. m. Bílsko	10721	13060	14573	16597	18568	173,2	2,0	1,2	1,4	1,2
Těšínsko	232559	268491	300150	369354	434821	187,0	1,4	1,2	2,3	1,8
Rakouské Slezsko	511581	564475	605649	680422	756949	148,0	0,9	0,7	1,2	1,1

p. o. = politický okres

s. o. = soudní okres

s. m. = statutární město

rychlým růstem. Ve Vendryni, Písečné a Bukovci se střídal mírný a rychlý růst. Po celou sledovanou dobu existoval podstatný rozdíl ve vývoji východní a západní části Těšínska. Zatímco ve východních územích – politické okresy Bílsko a Těšín – dominovaly ukazatele pomalého a nejvýše mírného růstu, naopak v západních mikroregionech tvořených politickými okresy Frýdek a Fryštát (s výjimkou soudního okresu Frýdek) byla zjištěna nejvyšší čísla až za hranicí explozivního růstu.

Souběžně s růstem počtu obyvatel se zvyšovala úroveň urbanizace. V regionu se nacházela menší a středně velká města. Náležel k nim Těšín, Frýdek, Bílsko, Polská Ostrava (od roku 1879 městy), Bohumín, Jablunkov, Skočov a Fryštát. Ve městech se rozvíjela nejrůznější odvětví ekonomiky v souvislosti s jejich plynofikací, elektrifikací, s výstavbou kanalizace, vodovodů, městských komunikačních systémů. Proměňoval se jejich vzhled, jejich architektura, rostly činžovní domy,

obchody, veřejné stavby. Nejcenější elegantní komplexy vznikly v Těšíně a Bílsku, i když zajímavá architektura vyrostla i v menších venkovských městech.^[14] Významnými změnami procházely i vesnice. Na území mnoha z těch, které byly industrializovány, byly postaveny dělnické kolonie, některé díky rozvoji segmentů městské výstavby se vzhledem i funkcí blížily k městečkům. Hornické kolonie ve velkém rostly v Karviné, Lazích, Orlové, Petřvaldě, Porubě, Michálkovicích, Polské Ostravě, Radvanicích, Hrušově, nejpozději v Dolní, Prostřední a Horní Suché. Kolonie pro hutníky se stavěly v Třinci, Bohumíně, v Hrušově i pro zaměstnance chemičky.^[15] Měnilo se právní postavení obcí. Vzhledem k délce doby potřebné pro přiznání statutu městečka či města však toto postavení získaly obce až po sledovaném období, s výjimkou Orlové, která byla povýšena na městys v roce 1908 (městský statut získala až v roce 1922).^[16]

Skladba obyvatelstva podle náboženského vyznání a národnosti

Těšínsko můžeme charakterizovat jako nábožensky heterogenní území. Vedle římských katolíků tu žili evangelíci a židé. Ve studované době rostl počet a podíl římských katolíků i židů a snižovaly se počty a podíly evangelíků. Tento vývoj byl z velké části důsledkem imigrací Haličanů, mezi nimiž byli především římský katolíci a hojně příslušníci mojžíšského vyznání. V roce 1880 bylo z 268 491 obyvatel 190 773 (71,1%) katolíků, 71 780 (26,7%) evangelíků, (augsburského i helvétského vyznání) a 5 898 (2,2%) židů. V roce 1910 tu žilo 75,7 % (328 933) římských katolíků, 21,5 % (94 923) evangelíků a 2,5 % (10 965) židů. Ve městech zcela převažovali římský katolíci (78,2 %), evangelíků bylo 14,2 %, židovská menšina vzrostla na 7 %. Na venkově se váha římských katolíků snížila na 74,9 %, evangelíci představovali 23,5 %, židů ubylo na 1,3 %. Ve městech žilo 94 001 obyvatel, na venkově 340 820 osob. Nejvíce katolíků se nacházelo na Frýdecku (94 %), v obcích soudního okresu Polská Ostrava a na Bohumínsku (95 – 93 %). Na Fryštátsku podíl klesl na 85 %, v okrese Strumeň na 82 %. V západních okresech reprezentovali evangelíci jen 4–5 % populace, ve fryštátském okrese již 13 %, ve strumeňském 16 %, v bílském a skočovském nejvíce, v rozmezí od 29 % do 47,5 %. Jedinečná situace se utvořila ve zprůmyslněném městě Bílsku, kde katolíci tvořili pouze 56% skupinu, evangelíci 27% a židé 16%. Bílsko představovalo centrum židovských rodin na Těšínsku, žilo zde přes 3000 osob mojžíšské víry.

[14] Dan GAWRECKI a kol., *Dějiny Českého Slezska 1740–2000*. Opava 2003, s. 284–286.

[15] Stanisław MICHALKIEWICZ a kol., cit. dílo, s. 24–35; Andělín GROBELNÝ, cit. dílo, s. 70.

[16] Karviná se sloučila se sousedními obcemi a městem se stala až roku 1949, Třinec začal náležet mezi města v roce 1930, Polská Ostrava v roce 1920. Lumír DOKOUPIL – Milan MYŠKA – Jiří SVOBODA a kol.: *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy*. Ostrava 2005, A–M, s. 248, 412, 564; N–Ž, s. 76, 339–340, 357–358 (dále jen Kulturněhistorická...).

Náboženské poměry měly dopad na úroveň vývoje přirozené měny obyvatelstva, neboť se u věřících jednotlivých vyznání měnil přístup k reprodukci v rozdílném čase.^[17]

Za doby trvání rakouské monarchie nelze z oficiálních statistik získat spolehlivé údaje o národnostní struktuře. Jako pomocné vodítko lze použít data o obcovací řeči. Protože na Těšínsku byla různorodá etnická skladba obyvatelstva, stalo se také místem národnostních bojů, které se určitým způsobem projevily a zobrazily ve výsledcích populačních censů. Řada obcí byla národnostně smíšených, což vedlo v době sčítání k boji mezi agitátory všech tří národností – Čechů, Poláků i Němců. Dominantní národnost představovali Poláci s 59% zastoupením v roce 1880, druzí byli Češi s 27% a třetí Němci se 14%. Další vývoj směřoval k mírnému poklesu podílu Poláků – sčítání v roce 1910 jich evidovalo 54,8 % – a rychlejšímu zvyšování váhy Němců na 18 %, zastoupení české populace se příliš neměnilo a zůstávalo na 27 %. Situace v jednotlivých okresech a městech byla výrazně odlišná. Města se celkově rychleji germanizovala – podíl osob s německou obcovací řečí se v nich zvýšil ze 48,1 % v roce 1880 na 60,1 % v roce 1910. K územím s populací etnicky polskou patřily okresy bílský, těšínský a fryštátský, český jazyk převažoval na Frýdecku a do konce 19. století ve městě Frýdku. Centrem němectví se stalo město Bílsko (přes 80 % obyvatel) a jeho nejbližší okolí a od počátku 20. století také město Frýdek. Významný podíl obyvatel hlásících se k německému žil dle dat sčítání 1910 ve městě Těšíně, Bohumíně, Frýdku a v městysi Polská Ostrava. V důsledku germanizace klesala váha polského etnika, kromě toho se od počátku 20. století výrazně snížila imigrace z Haliče a mnozí Haličané se asimilovali. Germanizace se týkala rovněž Čechů, což je patrné na příkladu města Frýdku a Frýdecka. Ve Frýdku se hlásilo k českému jazyku v roce 1900 ještě 56,1 % obyvatel, za 10 let se 52,7 % osob přihlásilo k němčině, k češtině 41,5 % (80 % v roce 1880).^[18] Středisky polského etnika byly Jablunkov (84,4 % v roce 1910), Fryštát (59,6 %), Skočov (48,4 %), Strumeň (45,1 %), Bohumín (38,2 %), Těšín (31,7 %). Nejvíce Čechů žilo stále ve Frýdku, v ostatních městech byla česká menšina mizivá, v roce 1910 tvořila v Bohumíně jen 7,3%, v Těšíně 6,7% a ve Fryštátě 5,2% podíl.^[19]

Vývoj přirozené měny obyvatelstva

Pro vlastní analytickou část studie byl zvolen pracovní postup, který by mohl adekvátnějším způsobem přiblížit a zachytit rozmanitost populačních poměrů Těšínska užitím techniky analýzy několika odlišných úrovní badání. Od makro

[17] Stanisław MICHALKIEWICZ a kol., cit. dílo, s. 62–65.

[18] Josef BARTOŠ – Jindřich SCHULZ – Miloš TRAPL, cit. dílo, s. 37.

[19] Marie GAWRECKÁ, *Národnostní problémy slezských měst v době modernizace 1740–1918*. In: Pavel KLADIWA – Aleš ZÁŘICKÝ (Eds.), *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*. Ostrava 2009, s. 153.

přes mezzo k mikro, tzn. od sledování a interpretace rekonstruovaných dat na úrovni českých zemí jako celku a jednotlivých zemí, zvláště se zaměřením na rakouské Slezsko, přes region Těšínska, což je historické území bývalého Knížectví těšínského, dále prostřednictvím jednotlivých administrativně-správních jednotek daných politickými okresy až po statutární města a typologicky odlišné vesnice. Způsob zpracování rakouských statistik, dobově podmíněný, nedovolí pracovat s homogennějšími celky, jimiž bezesporu byly soudní okresy, nicméně tento nedostatek lze z části eliminovat díky dostupnosti dat za statutární města a sondám zpracovaným za vybrané vesnice. Pomocí komparace lze dojít k relevantním výsledkům.

Změny v porodnosti

Hrubá míra porodnosti (dále jen hmp) obyvatelstva českých zemí se vyznačovala ve druhé polovině 19. století vysokými hodnotami, změna nastávala od 70. let. Po roce 1873, kdy bylo dosaženo jednoho z vrcholů porodnosti, nastává její zpočátku mírný, ale přesto trvalý pokles. V její úrovni se začala projevovat s ohledem na místní podmínky výrazná diferenciacie, přibývalo měst a míst, kde zřetelněji docházelo k nástupu nového modelu reprodukčního chování.^[20] Těšínsko můžeme zařadit k regionům, v nichž natalita dosahovala vysokých hodnot, které v 70. letech překračovaly slezské o cca 3 promilové body. I zde se vrcholem stal rok 1873, kdy hmp dosáhla 45 ‰, pak nastal mírný pokles ve druhé polovině 70. let na 40,5 ‰.^[21]

[20] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 196–197.

[21] Východiskem rozboru přirozené reprodukce obyvatelstva jsou data publikovaná v Oesterreichische Statistik (ÖS), *Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder...* Band V, Heft 1, Wien 1884; ÖS VIII, 2, Wien 1885; ÖS XII, 2, Wien 1886; ÖS XIII, 4, Wien 1887; ÖS XVIII, 1, Wien 1888; ÖS XXI, 3, Wien 1889; ÖS XXV, 1, Wien 1890; ÖS XXVIII, 1, Wien 1891; ÖS XXXI, 3, Wien 1892; ÖS XXXVII, 1, Wien 1893; ÖS XXXVIII, 3, Wien 1895; ÖS XLVI, 2, Wien 1896; ÖS XLIX, 2, Wien 1898; ÖS LII, 2, Wien 1899; ÖS LIV, 1, Wien 1900; ÖS LV, 3, Wien 1902; ÖS LXII, 3, Wien 1902; ÖS LXVII, 1, Wien 1902; ÖS LXXII, 1, Wien 1904; ÖS LXXIII, 3, Wien 1906; ÖS LXXIX, 1, Wien 1906; ÖS LXXXIV, 1, Wien 1908; ÖS LXXXIV, 3, Wien 1908; ÖS LXXXVI, 1, Wien 1908; ÖS LXXXVIII, 1, Wien 1910; ÖS LXXXVIII, 3, Wien 1911; ÖS XCII, 1, 1912; ÖS Neue Folge 8, 1, Wien 1913; ÖS Neue Folge 8, 3, Wien 1915; ÖS Neue Folge, 14, 1, Wien 1918. V ÖS publikované hrubé míry (porodnosti, úmrtnosti i sňatečnosti) byly počítány tak, že po celé desetiletí se vycházelo z počtů obyvatel zjištěných předchozím cenzem (1880, 1890 a 1900). Tím docházelo zejména u politických okresů s dynamickým růstem obyvatelstva ke značnému zkreslení, např. v politickém okrese Fryštát je s použitím počtu obyvatel ze sčítání v roce 1890 udána k roku 1899 hrubá míra porodnosti 76,9 ‰, hrubá míra sňatečnosti 14,4 ‰ a hrubá míra úmrtnosti 45,2 ‰, v následujícím roce již s využitím cenzu z roku 1900 jsou odpovídající hodnoty 53,6 ‰, 9,0 ‰ a 25,0 ‰. Teprve od roku 1909 se použil bilanční postup: k údajům o počtu obyvatel ze sčítání 1910 (konalo se 31.12.) se připočítaly roční přírůstky (úbytky)

Při bližším pohledu zjišťujeme značné rozdíly. Především jiná byla situace ve statutárních městech, jiná v průměrných hodnotách politických okresů a rovněž odlišná na úrovni jednotlivých typologicky odlišných obcí. Nejvyšší natalita byla vypočtena pro industrializované Fryštátsko, kde k roku 1873 dosáhla až 53,6 ‰. Mimořádně vysokými hodnotami se vyznačovaly zejména hornické obce, k nimž náležela Polská Ostrava (56,7 ‰), Karviná (58,9 ‰), Lazy (56,3 ‰), Orlová (63,7 ‰), Petřvald (53,7 ‰), Horní Lutyně (54,7 ‰), Poruba (54,3 ‰), Rychvald (52,9 ‰), Stonava (48,6 ‰).^[22] Tyto obce rostly velmi významně díky imigraci obyvatelstva z oblasti východního Slezska a vedle severovýchodní Moravy také z přilehlých částí Haliče.^[23] Z toho důvodu zde byl vysoký podíl osob v reprodukčním věku a tomu odpovídaly mimořádně vysoké hodnoty hrubé míry porodnosti (hmp).

Rovněž vysoká hmp byla vypočtena pro politický okres Těšín, kde se nacházelo jak průmyslové, dělnické, obyvatelstvo, vedle ostatního městského, tak i venkovské, zemědělské. V 70. letech nepřekročila hmp sice úroveň 50 ‰, ale pohybovala se o 2 promilové body nad celozemskými daty. Bohužel nemáme k dispozici údaje za Třinec, kde je v matrikách cézura, nicméně v obci Vendryně byla úroveň porodnosti vyšší – cca 42,3 ‰. Ve vesnici Písečná dosahovala porodnost nižší úrovně (36 ‰).^[24] V Bukovci byly hodnoty natality ještě nižší, činily v průměru 35,6 ‰.^[25] Ve vesnici Šenov na Frýdecku byla úroveň porodnosti vysoká, rovnající se v 70. letech v průměru 43,3 ‰.^[26] Ve výrazněji zemědělském politickém okrese Bílsko, nacházejícím se při hranici s Haličí, byla úroveň hmp v podstatě srovnatelná se situací v politickém okrese Těšín, i když pětileté průměry byly mírně vyšší. Překračovaly v 70. letech slezská data o 2–3 promilové body.

Zcela jiná situace byla ve statutárních městech,^[27] což souviselo se sociální a profesní skladbou jejich obyvatel a dalšími faktory. V obou městech se úroveň porodnosti nacházela pod celozemskou úrovní, nicméně i zde existoval výraznější

přirozené měny. Proto v této studii byla použita data vypočtená z publikovaných údajů o počtu narození, sňatků a úmrtí, ale počty obyvatel byly mezi jednotlivými cenzy interpolovány.

[22] Lumír DOKOUPIL, *Demografický vývoj ostravské průmyslové oblasti v období její geneze a počátečního vývoje. Závěrečná výzkumná zpráva úkolu VIII-3-10/1, PF v Ostravě, 1972, s. 22-23, 101.*

[23] Blanka PITRONOVÁ, *Tak zvaní „cizí dělníci“ ve Slezské Ostravě na počátku 20. století. Slezský sborník 70, 1972, s. 32-46; Táž: Haličské migrace na Ostravsko. In: Studie o vývoji průmyslu a průmyslových oblastí 7. Opava 1978.*

[24] Zuzana LITNEROVÁ, *Demografický vývoj Třinecka v letech 1839-1900 na příkladě Třince, Vendryně a Písečné. DP obhájená na PFO, uložena na FF OU v Ostravě, Ostrava 1988, s. 35.*

[25] Naděžda RACHFALÍKOVÁ, *Demografický vývoj obce Bukovec v letech 1795-1930. DP obhájená na PFO, uložena na FF OU v Ostravě, Ostrava 1987, s. 24.*

[26] Jarmila PREJDOVÁ, cit. dílo, s. 24.

[27] Podrobněji tato problematika řešena ve studii: Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ

rozdíl daný konkrétním vývojem. Jedinečná situace se vytvořila v Bílsku, kde byly silně zastoupeny evangelické i židovské převážně německé rodiny, což se promítlo v nejnižší míře natality v celém regionu, která se v 70. letech rovnala jen 32,8 ‰ a nacházela se tak hluboce pod úroveň vlastního okresu. Bílsko nabývalo na významu jako politické a kulturní centrum, ale také jako významné průmyslové město. Profitovalo z těsné blízkosti Haliče a z faktu existence slezsko-haličského dvojměstí Bílsko–Biała. Nacházelo se zde sídlo řady institucí, k nimž náležel okresní úřad, okresní soud, daňový a pozemkový úřad, atd. Město žilo rušným společenským životem, fungovala v něm řada spolků nejrůznějšího zaměření, existovala významná židovská náboženská obec, která měla rozvinuty četné aktivity, mimo jiné v oblasti dobročinnosti.^[28] V roce 1893 si město postavilo nemocnici, která se dále rozšiřovala o epidemické (1901), chirurgické a rentgenové oddělení (1912). Vedle toho zde byl od 90. let umístěn stálý vojenský garnizon. Jeho přítomnost byla spojena s výstavbou 23 objektů v letech 1901–1903.^[29] K roku 1873 se ve městech Bílsko, Biała a okolí nacházelo 31 soukenických manufaktur (továren), 3 přádelny, 9 valch, 11 barvíren, 9 úpravárenských zařízení. Většinu podnikatelů tvořili židé, mezi nimiž se nacházeli i vyhlášení specialisté.^[30]

Poněkud jinak se utvářely poměry v převážně katolickém Frýdku, kde byl i podíl Němců nižší. Také toto město ekonomicky těžilo z existence dvojměstí Frýdku–Místku, stalo se ve druhé polovině 19. století centrem bavlnářské výroby. Mělo své přádelny, tkalcovny i úpravárenské závody.^[31] Vedle židovských podnikatelů Munků, Landsbergerů a Neumannů se uplatnili a zčásti se jim dovedli vyrovnat i příslušníci katolické většiny, zejména bratři Bedřich a Artur Žárové. Město až do konce sledovaného období nemělo svou nemocnici, ani vojenskou posádku,^[32] i když v sousedním Místku byla v roce 1879 otevřena nemocnice, kterou od Frýdku dělila jen řeka Ostravice.^[33] Úroveň porodnosti ve Frýdku byla v 70. letech vyšší než v Bílsku. Máme k dispozici L. Fialovou odhadnutý index manželské plodnosti^[34] pro Frýdek, předtím než se stal statutárním městem, tzn. i s jeho venkov-

KOVÁ – Radek LIPOVSKI: *Populační vývoj statutárních měst rakouské části Slezska v období demografického přechodu – města Opava, Frýdek a Bílsko*. Slezský sborník (v tisku).

[28] Jacek PROSZYK, *Dějiny židovské dobročinnosti v Bielsku v letech 1860–1939*. In: *Židé ve Slezsku. Studie k dějinám Židů ve Slezsku*. Těšín 2001, s. 92–103.

[29] Walter KUHN, *Geschichte der deutschen Sprachinsel Bielitz (Schlesien)*. Würzburg 1981, s. 318–319.

[30] Tamtéž, s. 337–339.

[31] Milan MYŠKA, *Opožděná industrializace. Lnářský a bavlnářský průmysl na Frýdecku a Místecku do začátku tovární výroby*. Trutnov 1991, s. 63–64.

[32] Radek LIPOVSKI, *Populační vývoj frýdecko-místecké aglomerace od poloviny 17. století do završení průmyslové revoluce*. Dizertační práce na katedře historie FF OU. Ostrava 2008, s. 254.

[33] *Kulturněhistorická...*, N–Ž, s. 435.

[34] Jde o tzv. Coaleho index, tj. nepřímstandardizovaný index vztahující zkoumanou populaci

ským okolím pro rok 1869, který činil 0,853. V roce 1880 již census poskytl data k výpočtu jak pro město, tak pro jeho venkovské zázemí. Ve městě se rovnal 0,615 a byl nižší než např. v Brně-městě (0,642), zato na venkově měl hodnotu 0,716, na brněnském venkově byl vyšší (0,783). V letech, kdy se konalo poslední rakouské sčítání (1910), se index manželské plodnosti ve Frýdku snížil na 0,480 ve městě, přičemž index města Brna byl rekonstruován na 0,421, ve venkovském okrese Frýdku činil tento ukazatel 0,731, na brněnském venkově 0,583. Údaje, vedle různé rychlosti poklesu v městském a venkovském prostředí, dokládají další jev, totiž rychlejší tempo poklesu plodnosti ve městě i v jeho vesnickém okolí u řádově po všech stránkách mnohem významnějšího centra, jímž bylo bezesporu Brno.^[35]

Ve Slezsku klesaly průměrné hodnoty hmp velmi pozvolna, na přelomu 19. a 20. století dokonce mírně vzrostly, vyšplhaly se téměř ke 40 ‰ (což souviselo s výše zmíněnou četnou imigrací zvláště mladých osob z Haliče, kde v té době ještě nedocházelo k omezování plodnosti). Výraznější pokles se odehrával od roku 1907, v roce 1913 činila hmp 31,5 ‰. Naproti tomu region Těšínska měl až do roku 1906 křivku porodnosti pohybující se na vyšších hodnotách o 3–4 promilové body. Ještě v letech 1901–1905 činila průměrná natalita 43,2 novorozenců na 1000 obyvatel. Ze 43,7 ‰ na počátku 70. let 19. století klesla porodnost na 35,2 ‰ v letech 1911–1913.

Politickým okresem s nejvyšší porodností zůstalo Fryštátsko, kde byla data stále velmi vysoká, dokonce od roku 1898 dále rostla, aby až do roku 1904 každoročně překračovala neuvěřitelných 50 narozených na tisíc obyvatel. Šlo o typický vývoj v hornických revírech, které se vyznačovaly skladbou obyvatelstva s větším počtem mladých rodin, v nichž vzhledem k nižšímu věku vstupu do manželství a zvyšující se životní úrovni se rodilo více dětí. Od roku 1905 nastal i zde trvalý pokles hodnot hrubé míry porodnosti, která nicméně činila v roce 1913 ještě 37,6 ‰. Období 1911–1913 se vyznačovalo 39,7 ‰, což ostře kontrastuje s údajem za české země v letech 1910–1914, kde byla jen 28,2 ‰, ale i s hodnotami celého Těšínska.^[36] Jiné složení obyvatelstva prezentuje politický okres Bílsko, který sice nedosahoval hodnot Fryštátska, ale představoval druhou nejvyšší porodnost v regionu. Zaznamenal zvyšování dat od poloviny 80. let 19. až do počátku 20. století, kdy se na 1000 obyvatel rodilo v průměru 42,9 dětí. V novém století hodnoty rychleji klesaly, od roku 1904 trvale pod 40 ‰, v roce 1913 činila hmp 34,3 ‰.

k manželské plodnosti Hutteritů, jejíž výše je 1 (čím je hodnota nižší, tím vyšší je vědomý přístup obyvatelstva k vlastní reprodukci).

[35] Ludmila FIALOVÁ, *Rozdíly v poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869–1930*. In: *Historická demografie* 8, Praha 1983, s. 140.

[36] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, cit. dílo, s. 197.

TABULKA Č. 2. VÁŽENÉ PRŮMĚRY HRUBÉ MÍRY PORODNOSTI V POLITICKÝCH OKRESECH A STATUTÁRNÍCH MĚSTECH TĚŠÍNSKA V LETECH 1871–1913 (V ‰)

Časové období	Politické okresy				Statutární města		Těšínsko
	Frydek	Těšín	Bílsko-venkov	Fryštát	Frydek	Bílsko	
1871–1875	.	40,7	42,5	51,2	39,7	34,1	43,7
1876–1880	.	38,9	39,7	46,3	35,2	31,5	40,5
1881–1885	.	37,5	38,4	43,8	31,4	29,4	38,9
1886–1890	.	39,9	42,6	46,5	30,6	27,4	41,5
1891–1895	.	39,8	43,5	48,4	30,4	26,1	42,5
1896–1900	.	39,7	42,7	50,3	34,2	24,9	43,2
1901–1905	42,9	37,6	40,1	52,0	34,4	21,4	43,2
1906–1910	43,3	34,8	38,2	44,0	26,7	19,5	39,1
1911–1913	36,5	32,4	35,7	39,7	23,7	17,8	35,2

Politický okres Těšín, s významným městským střediskem Těšínem, se stále vyznačoval nižšími hodnotami porodnosti ve srovnání s celým Těšínskem.^[37] Hmp okresu začala strměji klesat potom, co se od roku 1901 vydělilo jako samostatný politický okres zprůmýšlněné Frydecko. V pětiletých průměrech nedosahoval politický okres Těšín od poloviny 70. let 40 ‰, i když zejména v 90. letech natalita vzrostla téměř až k této hodnotě. Ve 20. století nastal prudší pokles od 37,6 v letech 1901–1905 na 32,4 ‰ za léta 1911–1913. Na daném průběhu křivky se zcela určitě podílelo také hutnické Třinecko. Potíž je v tom, že třinecké katolické i protestantské matricy se dochovaly velmi torzovitě, nicméně v 80. letech dosahovala porodnost jen katolického obyvatelstva 45,9 ‰ a v 90. letech, díky imigraci a mladé věkové skladbě obyvatelstva obou náboženských skupin, činila 45,2 ‰. Regulace natality tuto obec teprve čekala. Ještě dynamičtější vývoj porodnosti znamenaly obce Třinecka. Ve Vendryni od druhé poloviny 80. let vzrůstala hmp, zřejmě i po zacelení úbytků „hladových let“ a překonání krize roku 1873, takže do počátku 20. století se v průměru pohybovala kolem 42,5 ‰. V Písečné, ačkoliv obyvatelstva přibývalo velmi málo a migrační saldo bylo záporné, úroveň natality směrem ke konci století vzrůstala, aby v letech 1895–1899 překonala hranici 50 ‰, když dosáhla úrovně 54,5 ‰.^[38] V Bukovci porodnost od 80. let rostla, přesto její místní úroveň byla značně rozkolísaná, v průměru se nacházela na vyšších hodnotách ve srovnání s rakouským Slezskem (o 3–5 promilových bodů).

[37] Město Těšín mělo 13 004 obyvatel v roce 1880, 15 220 osob v roce 1890, 18 581 obyvatel v roce 1900 a 22 489 osob v roce 1910. Data viz Marzena BOGUS a kol., *Dzieje Cieszyna*. Tom 3, Cieszyn od Wiosny Ludów do III Rzeczypospolitej. Cieszyn 2010, s. 59.

[38] Výzkumem byla zachycena úroveň porodnosti katolického i evangelického obyvatelstva. Viz Zuzana LITNEROVÁ, cit. dílo, s. 31–35.

Od roku 1901 existoval samostatný politický okres Frýdek, jehož úroveň natality přesahovala až do roku 1910 každoročně 40 %, přičemž trend vyvrcholil v roce 1906, kdy bylo dosaženo 45,4 %. Na tomto mimořádném růstu se podílelo od roku 1904 obyvatelstvo sedmi obcí z politického okresu Fryštát, které byly přiřčeny k Frýdecku a vytvořily v něm soudní okres Polská Ostrava. Byly to vedle Polské Ostravy nejvíce industrializované obce tvořící slezskou část „jádra“ ostravsko-karvinské průmyslové aglomerace. Nově vzniklý politický okres tak sdružoval řadu vysoce zprůmyslněných obcí s mladým obyvatelstvem, v hojně míře přistěhovalým z východních provincií monarchie, což se promítlo v datech porodnosti. Výraznou komunitu s vysokou úrovní fertility představovaly zejména hornické rodiny. Od roku 1911 se dostavil postupný pokles hodnot, nicméně ještě v roce 1913 činila hmp 34,5 % a byla po Fryštátsku druhou nejvyšší nejen na Těšínsku, ale v rakouském Slezsku vůbec. Tento pohyb dokládá také obyvatelstvo obce Šenova. Porodnost zde od počátku 60. let přesahovala 40 %, od poloviny 80. let dále rostla, aby v letech 1900–1904 dosáhla 48,5 %.^[39]

Obě statutární města se vyznačovala i v dalším vývoji do konce trvání monarchie nejnižší porodností v regionu Těšínska, i když jejich rozdílnost zůstala zachována. Mimořádné bylo město Bílsko, kde vzhledem k jeho charakteristice obyvatelstva s významně zastoupenými středními vrstvami a zejména textilním dělnictvem z dolních vrstev byla úroveň porodnosti nízká, tzn. lze předpokládat recepci nového modelu reprodukčního chování alespoň u části populace. Pod 30 % zde natalita klesla již od roku 1882, pod 20 % od roku 1907, v letech 1911–1913 se rovnala 17,8 %. Naproti tomu ve Frýdku ještě na počátku 20. století výrazněji přesahovala 30 %. Od roku 1906 trvale klesala pod tuto hodnotu, v letech 1911–1913 činila hmp 23,7 %.

V rámci rozmanitých populací Těšínska by bylo nutné interpretačně zohlednit také reprodukčně velmi specifickou místní židovskou komunitu, tím více, že z českých zemí ve studovaném časovém úseku jen v rakouském Slezsku početně rostla, zatímco v Čechách a na Moravě stále ubývala v důsledku rychlejšího přechodu na moderní model reprodukčního chování (jedinečná sociální a profesní skladba) a emigrace. Tento relevantní požadavek však nelze v současnosti splnit vzhledem k chybějícím datům. Data o reprodukci židovské menšiny jsou dostupná na úrovni statistik až od 90. let 19. století, a to jen na úrovni zemí patřících do celku mocnářství. Ani mikroanalytický postup, excerpčně založený na židovských matrikách, zatím není možný, neboť tyto knihy jsou v současnosti digitalizovány, tudíž odborné veřejnosti nedostupné.^[40] Ani po zpřístupnění se kvalitní

[39] Jarmila PREJDOVÁ, cit. dílo, s. 24 a 71.

[40] V Čechách bylo v roce 1880 přítomno 94 449 židů (1,70 % obyvatelstva) a v roce 1910 jich bylo 85 826 (1,27 %), na Moravě v roce 1880 jich bylo 44 175 (2,05 %) a v roce 1910 pouze 41 158 (1,57 %), ve Slezsku v roce 1880 bylo židů 8 580 (1,52 %) a v roce 1910 již 13 442 (1,78 %), v Haliči se počet zvýšil od roku 1880, kdy jich bylo sečteno 686 596 (11,52 %) do roku 1910 na

rekonstrukce přirozené měny židovského obyvatelstva zřejmě nezdaří vzhledem ke značné torzovitosti dochovaných slezských židovských matrik a k jejich špatnému, nesystematickému a neúplnému vedení.^[41] To souviselo s praxí židovských náboženských obcí ve Slezsku (nedostatek peněz na zaplacení rabínů, kteří byli určeni k vedení matrik), jejich nezájmu, ale také s dobovou situací, kdy do země přicházeli židé především odjinud z monarchie (převážně z Moravy a Haliče), kde již byli vedeni v místních matrikách, přičemž řada těchto přistěhovalců, často i cizinců, nebyla registrována nikde.^[42]

871 895 (10,86 %). Viz Adam WANDRUSZKA – Peter URBANITSCH, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band III, Teil 2, Wien 1980, s. 882. Ve Slezsku zcela převažovali židé hlásící se k německému obcovacímu jazyku: v roce 1910 jich bylo 11 326 (84,3 % všech židů), k polskému se hlásilo 881 (6,6 %). Profesionální skladba podle hlavního povolání (zaměstnání) v roce 1910 ve Slezsku odpovídala celkovému rozložení profesí, které byly pro židy v monarchii typické, přesto právě slezští příslušníci mojžíšské víry měli danou strukturu rozvinutou do „nejčistší“ podoby, tzn. zemědělstvím a lesnictvím se zabýval nejmenší podíl ekonomicky aktivních osob, pouze 0,85 %, průmyslem a řemeslem 25,03 %, typickým obchodem a dopravou 58,60 %, veřejnou službou a svobodnými povoláními 6,39 %, bez zaměstnání bylo 8,38 %. Z celého Předlitavska byl u židů ve Slezsku nejnižší podíl osob spjatých s prvovýrobou a nezaměstnaných, nejvyšší v obchodě a dopravě. Tamtéž, s. 905, 913. Mezi Slezskem opavským (západním) a těšínským (východním) byl podstatný rozdíl v růstu počtu osob židovského vyznání. Zatímco v západní části bylo židů málo (v roce 1869 pouze 2 045) a po vrcholu v roce 1890 jich stále ubývalo, takže v roce 1910 bylo evidováno 2 477 osob, na východě byla tato komunita početnější (4 078 osob v roce 1869) a početně neustále rostla (10 965 jedinců v roce 1910). Po reorganizaci židovských obcí v 90. letech v Předlitavsku byly na Těšínsku činné obce v Bílsku, Frýdku, Fryštátě, Bohumíně, Skočově a Těšíně, přičemž největší a nejvýznamnější byly v Bílsku a Těšíně, které počtem členů doháněly obce ve Fryštátě a Bohumíně. Viz Janusz SPYRA, *Żydzi na Śląsku Austriackim 1742–1918*. Katowice 2005, tab. 8, 9, 11 v příloze. Ve městě Bílsku bylo 1 102 vyznavačů judaismu (10,3 % z celku obyvatelstva) v roce 1869, 3 024 (16,3 % z celku) v roce 1910, ve městě Těšíně bylo 1 082 židů (8,3 % z celku obyvatel) v roce 1880, 2 112 (9,4 %) v roce 1910, ve městě Fryštátě bylo v roce 1880 příslušníků mojžíšské víry 87 (2,9 % z celku), 341 osob (6,7 %) v roce 1910, ve vesnici Orlové bylo 90 osob (3,0 %) v roce 1880, 374 jedinců (4,0 %) v roce 1910, ve vesnici Karvině bylo 60 osob (1,1 %) v roce 1880, 174 (1,0 %) v roce 1910, ve vesnici Doubravě bylo 35 židů (1,5 % z celku) v roce 1880, 134 osob (2,4 %) v roce 1910, v městě Bohumíně bylo 36 židů (2,9 % z celku) v roce 1880, 129 (2,2 %) v roce 1910, v Polské Ostravě bylo 137 židů (1,5 % z celku) v roce 1880, 290 osob (1,3 %) v roce 1910, ve vesnici Šunychlu bylo 73 židů (4,7 % z celku) v roce 1880, 584 osob (7,5 %) v roce 1910. Viz Janusz SPYRA, *Żydowskie gminy wyznaniowe na Śląsku Austriackim (1742–1918)*. Katowice 2009, s. 230, 172, 196, 132.

[41] Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Matriky a matriční obvody židovských obcí v rakouském (českém) Slezsku 1784–1949*. In: *Židé ve Slezsku. Studie k dějinám Židů ve Slezsku*. Těšín 2001, s. 73–78.

[42] Janusz SPYRA, *Żydzi na Śląsku Austriackim 1742–1918*. Katowice 2005, s. 194–196.

Sňatečnost

Ve studovaném časovém období stále představovalo uzavření manželství určující bránu k legálním dětem, i když v letech vyznačujících se horší ekonomickou situací vzrůstal podíl dětí narozených mimo manželství. Budeme sledovat proměny nuptiality obyvatelstva Těšínska opět na úrovni hrubých měř (dále jen hms). Obecně byla po celou dobu vyšší na Moravě než v Čechách a ve Slezsku větší ve srovnání s Moravou. Region Těšínska měl v 70. letech sňatečnost vyšší, než byla úroveň slezská, v průměru dosahovala 8,7 ‰. Na samém počátku 70. let byly její hodnoty mimořádně vysoké, např. v roce 1871 to bylo 10,2 ‰, v dalších dvou letech činila přes 9 uzavřených manželství na 1000 obyvatel. Obdobně jako hodnoty porodnosti byla i úroveň sňatečnosti na Těšínsku vyšší než ve Slezsku až do období těsně před počátkem první světové války. Od počátku 20. století se dostavil jak ve Slezsku, tak v jeho východní části na Těšínsku její stálý mírný pokles, takže v letech 1911–1913 činila průměrná míra celozemsky i na Těšínsku 7,5 sňatků na 1000 obyvatel.^[43]

Také u sňatečnosti se setkáváme s různými hodnotami u politických okresů, statutárních měst i obcí. Nejvyšší nuptialita byla rekonstruována na úrovni politických okresů u Fryštátska (Karvinska), v němž v důsledku imigrace sídlilo také mnoho Haličanů. Přicházeli do revíru ve dvou vlnách – v 60. a 90. letech – a přinesli si své kulturní vzory chování, včetně reprodukčního.^[44] Podíváme-li se na vývoj sňatečnosti v hornických obcích, kde bylo příchodců z Haliče nejvíce, zjišťujeme vysoké hodnoty v 60. letech, přesahující 10 sňatků na 1000 obyvatel. Např. v Porubě dosáhla hms v roce 1869 dokonce 14,2 ‰, naopak v průběhu 70. let nastávala fáze výrazného poklesu. V Doubravě se sňatečnost snížila z 12,2 ‰ v roce 1869 na 6,5 ‰ v roce 1879, ve Fryštátě z 12,5 na 7,5 ‰, v Horní Suché z 13,3 na 8,0 ‰, v Karviné z 12,3 na 8,2 ‰, v Lazích z 12,5 na 7,0 ‰, v Petřvaldě z 9,7 na 7,5 ‰, v Rychvaldě z 11,8 na 8,4 ‰, ve Stonavě z 13,1 na 7,9 ‰ ve stejném časovém rozpětí jako v Doubravě.^[45] Citelný pokles souvisel zřejmě s nepříznivým vývojem přirozené měny ve 40. a 50. letech („hladová léta“).^[46] Po přechodném snížení ve druhé polovině 70. let nuptialita na Fryštátsku opět rostla, pohybovala se kolem 9 ‰ v pětiletých průměrech, nepřesáhla však již hranici 10 sňatků na 1000 obyvatel. Ve 20. století začala klesat, patrně i v důsledku vydělení sedmi nejindustrializovanějších obcí ze soudního okresu Bohumín, ale rovněž v důsledku obecné tendence. Od roku 1904 se pohybovala v ročních hodnotách pod 8 ‰, v roce 1913 činila 7,5 ‰.

[43] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, cit. dílo, s. 336, tab. 3B.

[44] Blanka PITRONOVÁ, *Haličané; Podíl migrací na demografickém vývoji ostravské průmyslové oblasti 1869–1910*. Slezský sborník 76, 1978, s. 26–43.

[45] Lumír DOKOUPIL, *Výzkumná zpráva...*, s. 102.

[46] Tamtéž, s. 24–25.

TABULKA Č. 3. VÁŽENÉ PRŮMĚRY HRUBÉ MÍRY SŇATEČNOSTI V POLITICKÝCH OKRESECH A STATUTÁRNÍCH MĚSTECH TĚŠÍNSKA V LETECH 1871–1913 (V ‰)

Časové období	Politické okresy				Statutární města		Těšínsko
	Frydek	Těšín	Bílko-venkov	Fryštát	Frydek	Bílko	
1871–1875		9,1	8,7	9,6	8,9	8,9	9,3
1876–1880		8,4	8,3	7,7	7,5	7,7	8,1
1881–1885		8,7	8,7	8,9	6,8	8,4	8,7
1886–1890		8,3	9,2	8,9	8,7	8,2	8,7
1891–1895		8,8	8,3	9,3	8,3	9,8	8,9
1896–1900		8,9	8,5	9,0	9,9	9,5	8,9
1901–1905	8,3	8,5	7,8	8,3	8,5	9,3	8,3
1906–1910	8,0	8,0	7,8	7,6	7,7	8,4	7,9
1911–1913	7,4	7,7	7,1	7,6	7,4	8,0	7,5

Velmi podobné nuptialitní hodnoty měl politický okres Těšín, který v průměru za celé sledované období dosáhl stejné hodnoty jako Fryštátsko – 8,5 sňatků na 1000 obyvatel.^[47] Jeho data byla až na počáteční pětiletí 70. let a závěrečné tři roky 1911–1913 velmi stabilní, pohybovala se od 8 ‰ do 8,9 ‰. Nejvyšších hodnot dosahovala úroveň sňatečnosti v 90. letech. Od počátku 20. století se projevil velmi mírný pokles, v roce 1913 činila sňatečnost 7,3 ‰. Jak s těmito daty korepondují obce na Těšínsku? Nejdůležitější Třinec se dá použít v omezené míře, protože se v úplnosti dochovaly jen katolické matriky, v evangelických je césura v letech 1850–1877. Od 80. let nuptialita v Třinci i na úrovni pětiletých průměrů silně kolísala, tzn., nemáme jistotu, že pracujeme s relevantními daty. Zatímco v 80. letech činila patrně v průměru 7,2 ‰, v 90. letech vzrostla na 9,3 ‰. V roce 1900 měla činit 12,4 sňatků na 1000 obyvatel. Jde patrně o důsledek imigrací mladých osob do Třince a růstu jejich zastoupení v obyvatelstvu. Sousední Vendryně měla sňatečnost v 70. letech rovnu v průměru 8,3 ‰, v 80. letech mírně vzrostla na 8,5 ‰, v 90. letech klesla na 7,9 ‰, v roce 1900 dosáhla 9,3 ‰. V matrikách vesnice Písečné byly zapsány tak nízké počty sňatků, že z těchto údajů v podstatě nelze nic vyvodit.^[48] „Složité“ data za Třinecko tak více méně odpovídají situaci zjištěné v okrese Těšín, nezdá se, že by se zde situace vymykala v té době běžné úrovni sňatečnosti, respektive počet obyvatel Třince byl ještě příliš malý (v roce 1910 měl jen 3 849 obyvatel), aby výrazněji ovlivňoval data celého okresu. V Bukovci nuptialita přesáhla data Slezska i Těšínska, v 70. letech dosahovala v průměru 11 ‰. Od 80. let až do konce sledování její hodnoty klesaly. Již v průběhu 80. let

[47] Průměr českých zemí vypočtený L. Kárníkovou činil za celé sledované období 8,0 ‰. Viz Ludmila KÁRNÍKOVÁ, cit. dílo, s. 336, tab. 3 B.

[48] Zuzana LITNEROVÁ, cit. dílo, s. 36–42.

nastal výrazný pokles na v průměru 7,5 ‰ a na této hodnotě se sňatečnost udržela do počátku první světové války. Roční data byla silně rozkolísaná vzhledem k malému počtu obyvatelstva obce.^[49]

Také průměrná hodnota hrubé míry sňatečnosti spočtená za politický okres Bílsko byla obdobná jako v politických okresech Fryštát a Těšín. Sňatečnost zde činila ve sledovaném období v průměru 8,6 ‰. Do konce 80. let mírně rostla, v některých letech dosáhla vyšších hodnot, od počátku 90. let začala postupně klesat. V letech 1911–1913 bylo uzavřeno jen 7,1 sňatků na 1000 obyvatel a v roce 1913 pouze 6,6.

Od roku 1901 politický okres Frýdek měl hms mírně vyšší v porovnání s Fryštátskem a Slezskem. V letech 1911–1913 byl pokles úrovně sňatečnosti o něco větší než byly průměrné hodnoty za Slezsko, hodnota se snížila v průměru na 7,4 ‰ z 8,3 a 8 v předchozích pětiletích. Vesnice Šenov měla hladinu sňatečnosti vysokou, zejména od 60. let, kdy dosahovala v průměru 11,2 ‰. Také v 70. a 80. letech, kdy již v obci žily početné rodiny horníků, byla úroveň nuptiality vysoká, v průměru se pohybovala kolem 10 ‰. V 90. letech nastal mírný pokles pod 10 ‰, výraznější po roce 1905. V této době se hodnota rovnala 7,8 ‰ a na ní zůstala až do roku 1913.^[50]

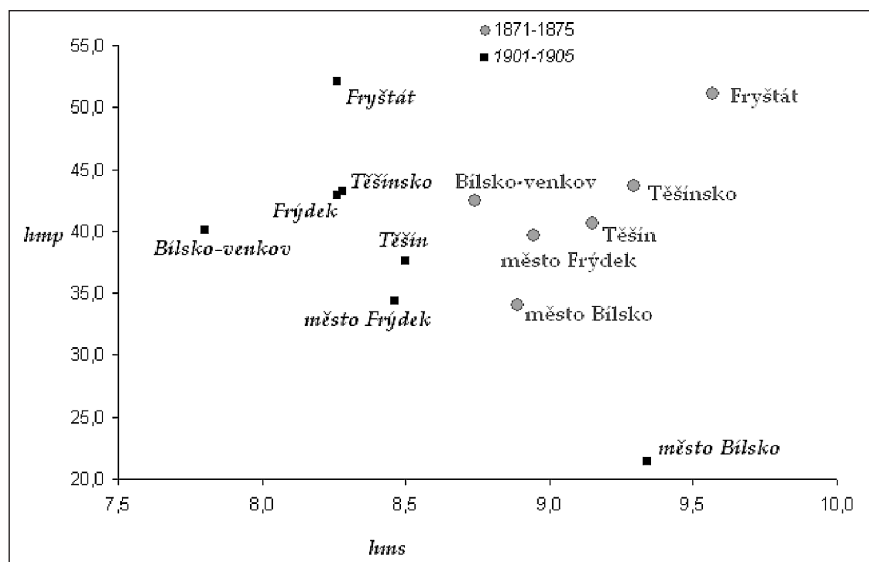
Nejvyšších průměrných hodnot sňatečnosti dosahovala v celém sledovaném období obě statutární města. Vedlo město Bílsko, jehož hms od počátku 70. let do roku 1913 činila v průměru 9,6 ‰, přičemž v některých letech bylo uzavřeno více než 10 sňatků na 1000 obyvatel. Ještě i v roce 1905 to bylo 10,0 ‰. Tato data souvisela se specifickou sociální a náboženskou skladbou místního obyvatelstva i s faktem, že ve městě byly uzavírány také sňatky osob trvale bydlících v užším i širším okolí. Velká místní židovská komunita rovněž musela mít podíl na této výši. Po nepřímých příznivých 70. letech, kdy se zřejmě v Bílsku projevil důsledek krize, byla nejvyšší úroveň sňatečnosti dosahována v období 1891–1905, kdy hms činila v průměru 9,5 ‰. Byla to také doba zakládání nových textilních továren a celkového rozvoje města. Porodnost přitom již dlouhodobě trvale klesala. Období 1906–1913 bylo poznamenáno poklesem sňatečnosti jako všude jinde. V roce 1913 bylo uzavřeno 7,1 nových manželství na 1000 obyvatel. Ve Frýdku činil průměr hms za celý sledovaný úsek 8,9 ‰, byl tedy nižší v porovnání s městem Bílskem. V 70. a 80. letech byla hms v průměru rovna 7,9 ‰ a pohybovala se v blízkosti slezských dat, v 90. letech a na počátku 20. století mírně vzrostla v průměru na 8,9 ‰, aby od roku 1906 do roku 1913 klesla na hodnotu 7,2 sňatků na 1000 obyvatel a ztotožnila se obecnou tendencí v českých zemích.^[51]

[49] Naděžda RACHFALÍKOVÁ, cit. dílo, s. 37–45.

[50] Jarmila PREJDOVÁ, cit. dílo, s. 46–49.

[51] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, cit. dílo, s. 336, tab. 3 B.

GRAF Č. 1. VÁŽENÉ PRŮMĚRY HRUBÉ MÍRY PORODNOSTI A HRUBÉ MÍRY SŇATEČNOSTI PRO POLITICKÉ OKRESY A STATUTÁRNÍ MĚSTA TĚŠÍNSKA ZA PĚTILETÍ 1871-1875 A 1901-1905

Změny úrovně ukazatelů porodnosti a sňatečnosti pro jednotlivé politické okresy a statutární města Těšínska jsou názorně zachyceny na grafu 1. Prvé pětiletí 70. let naznačuje stav, kdy populace Těšínska měly jak porodnost, tak sňatečnost sevřenější, varírující na podobnějších hodnotách nacházejících se „blízko sebe“, až na jedinečné Fryštátsko, které bylo odlišné a vyznačovalo se nejvyššími hodnotami obou veličin. Situace na počátku 20. století měla jiné znaky. Výrazně se zvýšilo rozpětí hodnot, přičemž úroveň porodnosti obyvatelstva všude více nebo méně klesala kromě Fryštátska, kde paradoxně rostla. Mimořádně nízká byla ve městě Bílsku, které jakoby „vypadlo“ z regionu. Míra nuptiality rovněž klesala, přičemž výjimečný pokles byl zachycen v politickém okrese Bílsko, ačkoliv statutární město Bílsko se vyznačovalo nejvyšší úrovní sňatečnosti. Zatímco počet městského obyvatelstva Bílska rostl, obyvatelstvo z jeho zázemí častěji odcházelo, a to jak do blízkých měst, tak do vzdálenějších lokalit, a rovněž úroveň sňatečnosti tam byla nižší. Další jedinečnost představuje Fryštátsko, kde se zvyšovala úroveň natality za klesající úrovně nuptiality.

Úmrtnostní poměry

Významnou složkou přirozené měny je úmrtnost. Jednoznačná tendence, která se dříve nebo později prosadila ve všech studovaných okresech, statutárních městech i obcích, bylo snižování úrovně úmrtnosti. Mortalitní křivky měly nejmenší

rozpětí dat, tj. jednotlivé údaje si byly v dané době nejbliže s výjimkou statutárního města Bílska, kde byla hrubá míra úmrtnosti (hmú) velmi nízká. Hodnoty za rakouské Slezsko se pohybovaly stále na mírně vyšší úrovni ve srovnání s úhrnem českých zemí, přesto od 90. let docházelo i v tomto regionu k trvalému poklesu úrovně mortality.^[52] Obdobně hodnoty úmrtnosti v regionu Těšínska lehce převyšovaly hladinu úmrtnosti celého Slezska. V rámci Slezska byla nejvyšší hmú v politickém okrese Bílsko, nacházejícím se nejnáchodněji při hranici s Haličí. Na jeho území žilo mnoho drobných zemědělců, malovýrobců a textilních dělníků. Zároveň se místní populace vyznačovala vysokou úrovní porodnosti, která se od roku 1885 do roku 1903 každoročně nacházela na hodnotách hmp přesahujících 40 ‰. Vzhledem ke stále vysoké kojenecké a dětské úmrtnosti platila zde úměra, že čím vyšší úroveň porodnosti, tím vyšší úroveň úmrtnosti. Hmú se v tomto okrese pohybovala v 70. a 80. letech v pětiletých průměrech nepřetržitě nad 30 ‰, což svědčí o neutěšené nejen zdravotní, ale i hygienické situaci. Osobní hygiena měla ještě velmi daleko k dnešním standardům, zejména na venkově, i když v městech se již začaly budovat veřejné vodovody, kanalizace, splachovací záchody, koupelny, atd. Stále se objevovaly epidemie cholery, tyfu, neštovic. Jen zvolna stoupala úroveň bydlení, zlepšovala se kvalita stravování. Od počátku 90. let nastal i v tomto okrese v pětiletých průměrech obrat a mortalita začala klesat; roční hodnoty hrubé míry úmrtnosti od roku 1896 již nepřesáhly 30 ‰ a v roce 1913 činila 20,9 ‰.

Také politický okres Těšín měl vyšší míru mortality než Slezsko a od 90. let větší ve srovnání s politickým okresem Bílsko. Od poloviny 70. let sice hmú v pětiletých průměrech klesla pod 30 ‰, ale ve druhé polovině 80. let opět přesáhla tuto hodnotu, aby se od počátku 90. let sice velmi pomalu ale trvale data snižovala, takže v letech 1911–1913 skončila hmú na 23,4 ‰. V těšínském politickém okrese se snižovala úmrtnost nejpomaleji a zůstala těsně před válkou na nejvyšší hodnotě. Podhorské části okresu patřily k emigračním oblastem, proto se v nich mohla zhoršovat věková skladba, což se zřejmě odrazilo v hodnotách hrubé míry.

Pro detailní pohled na populaci Třince jsme odkázáni opět jen na rekonstrukci hrubé míry úmrtnosti u katolického obyvatelstva. Ta od druhé poloviny 70. let rostla z 23,8 na 28 ‰ na konci 80. let, pak až do počátku 20. století klesala, v letech 1895–1899 měla 20,4 ‰. Mortalitní poměry v průmyslové obci byly lepší než na zemědělském venkově. Mohou tak být dokladem kvalitnějšího bydlení, stravy, lékařské péče, u místního hutního dělnictva i příznivější věkové skladby. U sousední Vendryně se situace nevyvíjela tak příznivě. Na počátku 70. let úroveň mortality mimořádně vzrostla, v roce 1872 na 44,4 a v následujícím roce dokonce na 50,4 ‰. Jednalo se o důsledky epidemie neštovic a cholery. Po nich nastala sice fáze poklesu hladiny úmrtnosti, ale v 80. letech přerušena opětovným zvýšením až

[52] Tamtéž, s. 336; Zdeněk VÁVRA, *Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva českých zemí (léta 1870–1944)*. Rozpravy ČSAV 72, 1962, s. 67–69.

na 30 %, aby od 90. let začal již pokles trvalý, přičemž za léta 1890–1899 dosáhla hodnoty 25,2 %.

Obec Písečná měla hladinu úmrtnosti dosti rozkolísanou, v některých letech opakovaně dosahovala v hrubé míře přes 45 % (rok 1882, 1889, 1897), ke konci 19. století zde mortalita spíše rostla.^[53] V Bukovci se úmrtnostní situace vyvíjela vcelku příznivě, hrubé míry se nacházely na nižších hodnotách, než tomu bylo v českých zemích, nicméně i tato obec byla zasahována epidemiemi. V roce 1872 to byla epidemie neštovic, kdy na 1000 obyvatel zemřelo 40,8 osob, v roce 1877 byl příčinou zvýšené úmrtnosti vedle neštovic také záškrt (36,9 %). V obou letech se významně zvýšil počet zemřelých dětí, které představovaly přes 60 % úhrnu zemřelých osob. Mezi dospělými řádila tuberkulóza. Poslední výkyv byl spjat s rokem 1882, během něhož umírali především kojenci, přičemž hmú dosáhla nejvyšší hodnoty 43,8 %. Od 90. let nastalo trvalé snižování úmrtnostních údajů, po roce 1900 úroveň úmrtnosti klesala ve všech věkových skupinách, tzn. i u dětí.^[54] V Šenově rovněž došlo na počátku 70. let k výskytu epidemie dětských nemocí (spály, spalniček a černého kašle), zvýšila se dětská úmrtnost a obecná na 31,5 %. V dalších letech mírně klesla, nicméně stále se udržovala na vyšších hodnotách (v průměru o 3 prom. body) vzhledem k českým zemím.^[55]

Jedinečné postavení politického okresu Fryštát lze potvrdit i pro vývoj úmrtnostních poměrů. Ačkoliv zprvu náležel vedle Bílska a politického okresu Těšín mezi území s nejvyšší mírou úmrtnosti (70. a zčásti 80. léta), devadesátá léta přinesla počátek stálého poklesu hrubých měr, přičemž pokles hodnotíme jako nejprudší na úrovni daných správních jednotek: ze 32,9 % v pětiletí 1871–1875 až na 18,6 % za léta 1911–1913. Region náležel k nejindustrializovanějším, výrazněji urbanizovaným. Hladina mortality převážně hornických obcí byla v průběhu 70. let dosti rozmanitá. V Polské Ostravě značně vysoká, což bylo dáno rozšířením neštovic, ačkoliv již probíhalo očkování (v roce 1873 činila hmú dokonce 43,5 %). V dalších letech se hodnoty sice snižovaly, přesto zůstávaly stále vysoké (37–33 %). V Dětmárovicích, Fryštátě, Lazích, Porubě, Stonavě se pohybovaly pod úrovní Slezska v rozsahu 29–24 %. Naopak v Doubravě, Horní Suché, Karviné, Orlové, Rychvaldě dosahovaly více než 30 %. Ke konci 70. let se úroveň úmrtnosti snižovala.^[56] Ani Petřvald nebyl ušetřen epidemiemi neštovic a záškrtu, což vedlo k růstu hrubé míry úmrtnosti přes 30 %, zvláště v letech 1872 a 1874. Od 80. let nastal v obci pokles hladiny úmrtnosti, který se zrychlil od počátku 20. století, takže v roce 1910 činila hmú jen 18,5 %.^[57]

[53] Zuzana LITNEROVÁ, cit. dílo, s. 46–49.

[54] Naděžda RACHFALÍKOVÁ, cit. dílo, s. 55–57.

[55] Jarmila PREJDOVÁ, cit. dílo, s. 32, 33, 106, 107.

[56] Lumír DOKOUPIL, *Výzkumná zpráva...*, s. 28–35, 104.

[57] M. BABCZYNSKÁ, cit. dílo, s. 41–42, 106, 107.

TABULKA Č. 4. VÁŽENÉ PRŮMĚRY HRUBÉ MÍRY ÚMRTNOSTI V POLITICKÝCH OKRESECH A STATUTÁRNÍCH MĚSTECH TĚŠÍNSKA V LETECH 1871–1913

Časové období	Politické okresy				Statutární města		
	Frydek	Těšín	Bílsko-venkov	Fryštát	Frydek	Bílsko	Těšínsko
1871–1875		31,1	33,4	32,9	31,4	25,6	31,7
1876–1880		29,1	31,2	30,9	33,0	25,3	29,9
1881–1885		29,9	33,1	28,7	31,0	24,0	30,1
1886–1890		31,2	33,6	29,2	28,7	22,7	30,8
1891–1895		28,9	29,1	26,5	24,9	20,0	27,7
1896–1900		28,6	28,4	25,1	26,8	20,4	26,9
1901–1905	28,2	27,0	26,1	23,2	26,0	20,7	25,5
1906–1910	24,5	25,1	23,4	21,4	23,4	19,8	23,4
1911–1913	20,9	23,4	21,7	18,6	19,5	21,1	20,9

Po roce 1901 v nově vytvořeném politickém okrese Frýdek úroveň úmrtnosti až do počátku první světové války rychle a vcelku prudce klesala, čímž se odlišila od průběhu mortality v politickém okrese Těšín, kam Frýdecko původně patřilo. Během několika let zde došlo k redukci hladiny mortality na úrovni pětiletých průměrů z 28 na 21 ‰. V Šenově se od počátku 90. let úroveň úmrtnosti stále snižovala a v letech 1910–1912 se rovnala 24 ‰.^[58]

Odlišnější mortalitní situace existovala ve statutárních městech. V Bílsku, kde byla nejnižší úroveň porodnosti z celého regionu Těšínska, měla také hmú nejnižší hodnoty, které v ročním vyhodnocení nikdy nepřekročily 30 ‰. Hmú od 70. let, kdy dosáhla jen 25,4 ‰, stále klesala až do počátku 90. let, kdy byla ve městě založena nemocnice. Vzhledem k tomu, že nemocnice byla určena nejen pro město, ale i pro jeho široké okolí, a protože nemocniční péči obvykle vyhledávali až velmi těžce nemocní lidé, počet zemřelých osob na území města vzrostl (podle tehdejší statistické praxe byla i úmrtí mimobílských osob zahrnuta do celkového počtu zemřelých ve městě, takže jsou data následně nesrovnatelná).^[59] Přesto se hodnoty hrubé míry úmrtnosti těsně před válkou snižovaly. Tyto okolnosti ale způsobily, že statisticky se přirozený růst počtu obyvatel Bílska zastavil a od roku 1904 změnil na úbytek.

Protože ve Frýdku byla hmp výrazně vyšší ve srovnání s Bílskem, i když nižší v porovnání s celozemskými průměry, za přetrvávající vysoké kojenecké úmrtnosti zde měla i hmú větší hodnoty než v Bílsku. V 70. letech v důsledku epidemií

[58] Jarmila PREJDOVÁ, cit. dílo, s. 33, 107.

[59] K přetřídění dat přistoupila až čl. statistika od roku 1925. Srvn. V. Srb, *Dvě stě let statistiky přirozené měny obyvatelstva v Českých zemích (1785–1985)*. In: *Historická demografie* 9, 1985, s. 9–88.

v roce 1873 a 1877 hmů dosáhla úrovně 32,2 ‰, pak se až do poloviny 90. let snižovala. Na přelomu století sice opět vzrostla, aby v závěrečných letech klesala (19,5 ‰).

Přirozený růst

Vyhodnocením úrovně přirozeného růstu (hrubé míry přirozeného přírůstku hmp), uzavřeme sledování reprodukčních poměrů Těšínska. Vzhledem k průměrům českých zemí mělo Slezsko, zejména od poloviny 80. let, nepřetržitě o cca 2–3 promilové body větší přírůstky obyvatelstva. Obdobně Těšínsko se vyznačovalo vyššími hodnotami ve vztahu ke Slezsku a výrazně většími vzhledem k českým zemím. Na úrovni mikroregionů stála na jedné straně pomyslného pole statutární města, na druhé straně politické okresy a vesnice. Nejnížší přírůstky mělo město Bílsko, v průměru 5,2 ‰ v pětiletých průměrech od počátku 70. let do roku 1905. Pak až do roku 1913 to již byly úbytky, zprvu nepříliš velké, které rostly. V roce 1912 činil úbytek -5,4 ‰ a byl nejvyšší ve sledovaném období.^[60] Ve městě Frýdku na úrovni pětiletých průměrů nebyl zaznamenán žádný pokles do minusových hodnot, v ročním vyhodnocení to byly roky 1878, 1882, 1883, 1886, 1890 a 1907. Přírůstek se vyznačoval velkou rozkolísaností, v průměru od 0,4 po 8,4 ‰.

TABULKA Č. 4. VÁŽENÉ PRŮMĚRY HRUBÉ MÍRY PŘIROZENÉHO PŘÍRŮSTKU V POLITICKÝCH OKRESECH A STATUTÁRNÍCH MĚSTECH TĚŠÍNSKA V LETECH 1871–1913

Časové období	Politické okresy				Statutární města		
	Frýdek	Těšín	Bílso-venkov	Fryštát	Frýdek	Bílso	Těšínsko
1871–1875		9,5	9,1	18,3	8,4	8,5	12,0
1876–1880		9,9	8,5	15,5	3,2	6,1	10,6
1881–1885		9,5	5,4	15,1	0,4	5,4	8,8
1886–1890		8,7	9,0	17,3	1,9	4,7	10,8
1891–1895		10,9	14,4	21,9	5,5	6,1	14,8
1896–1900		11,1	14,3	25,2	7,4	4,5	16,3
1901–1905	14,7	10,7	14,0	28,8	8,4	0,7	17,7
1906–1910	18,7	9,7	14,8	22,6	3,3	-0,3	15,7
1911–1913	15,6	9,0	14,0	21,0	4,2	-3,3	14,2

Absolutně nejvyšší úroveň přirozeného růstu zaznamenal politický okres Fryštát, kde se porodnost udržela až do konce rakouské monarchie na vysoké úrovni, při-

[60] Úbytek zřejmě souvisel s rozvojem zdejší nemocnice, jak bylo zmíněno u hodnocení úmrtnostních poměrů.

čemž hladina úmrtnosti posléze nejrychleji klesala. Přírůstek se zprvu pohyboval v pětiletých průměrech na 16,6 ‰ do konce 80. let, pak rostl a v období do roku 1913 dosahoval průměrně 23,9 ‰. Zvláště vysokých přirozených přírůstků dosahovaly hornické obce, k nimž patřila např. Polská Ostrava, Doubrava, Karviná, Lazy, Orlová, Petřvald, Horní Lutyně, Poruba, Rychvald, Stonava. Jejich přírůstek se např. v 70. letech pohyboval mezi 13,2 a 29,9 ‰.^[61] V Petřvaldě došlo na přelomu 70. a 80. let ke snížení přírůtku, aby od druhé poloviny 80. let nastal jeho permanentní růst, který vyvrcholil k roku 1905, kdy činil 33,7 ‰.^[62] Tento extrémní vývoj souvisel s prudkým růstem počtu obyvatelstva v obci v dané době, rychle se měnící jeho věkovou skladbou, v níž se zvyšovaly podíly mladých lidí a při stále ještě vysoké úrovni plodnosti se zde udržovala vysoká hmp, která činila dlouhodobě přes 50 ‰ (55,6 ‰ v roce 1905).^[63]

Vývoj přirozené měny v politických okresech Bílsko a Těšín byl velmi podobný, zvláště do počátku 90. let. V prvním úseku mělo Bílsko v pětiletých průměrech přirozený přírůstek roven 8,1 ‰, politický okres Těšín 9,1 ‰. Od počátku 90. let přírůstek Těšínska vzrostl na 12,1 ‰, Bílska více, na 14,3 ‰. U hutního Třince na Těšínsku můžeme vyhodnotit přírůstek až pro 90. léta, kdy dosáhl vysoké hodnoty 22,4 ‰, v roce 1900 byl jen mírně nižší, 19,9 ‰. Ve Vendryni byl zprvu roven v průměru 9,6 ‰, od 90. let stále rostl, takže v roce 1900 činil 21,5 ‰. Obdobnou tendenci lze zaznamenat i v Písečné, kde v 70. letech měl hodnotu 12,5 ‰, pak se neustále zvyšoval, až na 23,0 ‰ za období 1895–1899. Obě obce byly osídleny téměř jen polskou populací, u níž se ke konci 19. století úroveň porodnosti zvyšovala a především ta stála za rostoucími přirozenými přírůstky.^[64] Rovněž v Bukovci měl přirozený přírůstek tendenci k růstu, přičemž se trvale pohyboval na vyšších hodnotách ve vztahu k českým zemím i Slezsku. Jestliže v 70. letech zaznamenal na úrovni pětiletých průměrů 12 ‰, pak v prvním decenniu 20. století to bylo 14,9 ‰ a v letech 1910–1914 dokonce 17,0 ‰.^[65] Šenov měl hodnoty přírůtku až do konce 19. století vyšší než byly celozemské. Zprvu do poloviny 80. let to bylo v průměru 14,3 ‰, pak i zde nastal růst dat, který v 90. letech činil v průměru 18,6 ‰ a zařadil se tak k vysokým.^[66]

Od roku 1901 nově vydělený politický okres Frýdek měl přirozený přírůstek vyšší než zbylá část nového politického okresu Těšín i než Slezsko. Do roku 1913 se

[61] Lumír DOKOUPIL, *Výzkumná zpráva...*, s. 39–40, 105.

[62] M. BABCZYNSKÁ, cit. dílo, s. 54–58.

[63] Tamtéž, s. 31.

[64] Zuzana LITNEROVÁ, cit. dílo, s. 57–58; Miroslav BIALOŇ, cit. dílo, s. 34–35.

[65] Naděžda RACHFALÍKOVÁ, cit. dílo, s. 59–64.

[66] Jarmila PREJDOVÁ, cit. dílo, s. 34–35.

pohyboval v rozsahu 11,5-21,6 %. V Šenově na počátku nového století přirozený přírůstek dále rostl, takže se v letech 1900–1909 rovnal v průměru 22,4 %.^[67]

Závěr

Studie vznikala na základě dat z rakouských statistik, přičemž se pracovalo s hrubými mírami, šlo o rekonstrukci základního obrazu a jeho dominantních kontur. Jedním z metodických cílů bylo ověřit únosnost výzkumu a interpretace, pracujeme-li jen s hrubými mírami, a zjistit tak míru validity výsledků, zejména pokud jde o změny plodnosti. Při komparaci trendů hrubých měř porodnosti, s nimiž jsme pracovali, s indexy obecné plodnosti vypočtenými L. Fialovou, jsme došli k závěru, že se v tendenci i čase změn shodují, tzn. v období do konce trvání monarchie lze aplikovat také náš pracovní postup. Jinak tomu ale je u studia úmrtnosti, která byla významně ovlivněna věkovou skladbou populace, a proto by bylo vhodné při podrobnějším výzkumu použít standardizaci.

Etnicky, nábožensky, sociálně, profesně i kulturně značně diferencované společenství zkoumaných regionů, politických okresů, statutárních měst i typologicky rozdílných vesnic Těšínska v širším kontextu vytvářelo od 70. let do počátku první světové války interpretačně zajímavý, pestrý obraz reprodukčních poměrů. Časově šlo o významnou etapu nejen z demografického, ale i historiografického a kulturně antropologického pohledu. Pokud jde o vývoj obyvatelstva, začala v té době v našich zemích probíhat druhá etapa demografického přechodu spojená s postupným omezováním počtu dětí v rodině a plánováním jejich příchodu na svět, se snižováním úrovně úmrtnosti a se souvisejícími změnami věkových struktur. Uvedený proces komplexní povahy se mohl začít uskutečňovat vlivem působení dalších faktorů, k nimž můžeme řadit např. posuny v mentalitě populací, které náležely do oblasti tzv. modernizace nacházející své vyjádření nejen v kapitalistické industrializaci, urbanizaci, byrokratizaci, profesionalizaci, přeměně profesní a sociální struktury obyvatelstva, ve změně postavení státu, ale také ve všech oblastech každodennosti, včetně změn v rodinách a jejich vnitřním životě, zejména ve vztazích mezi jednotlivými členy rodin, v restrukturalizaci domácností, v jiném vnímání času i prostoru, ve změnách hodnotových obecně přijímaných systémů, v sekularizaci, ve všech těch civilizačních proměnách, jež vedly ve svých důsledcích k dnešku. Uskutečnil se poprvé v lidských dějinách přerod z dosud agrární společnosti na společnost jinou – průmyslovou.^[68]

[67] Tamtéž, s. 34–36.

[68] Pavel KLADIWA – Aleš ZÁŘICKÝ (Eds.): *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*. Ostrava 2009; Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*. Opava 2002; TÍŽ, *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781–1989*. Kutná Hora – Opava 2008; A. GIDDENS, *Důsledky modernity*. Praha 1998; Hans-Ulrich WEHLER, *Modernisierungstheorie und Geschichte*. Göttingen 1975.

Demografický přechod probíhající v Evropě v zásadě od západu a severu k východu a jihu zastihl Těšínsko v pozici nejuvýchodnějšího regionu českých zemí, což se promítlo v četných posunech a jedinečnostech jeho vývoje. V dobách modernizace českých zemí byla západní část Těšínska intenzivně vtažena do utváření jedné z nejvýznamnějších průmyslových aglomerací rakouského mocnářství – ostravsko-karvinské průmyslové oblasti. Tento vývoj měl i mezi stejnorodými průmyslovými regiony utvářejícími se na bázi uhlí odlišné znaky, jež souvisely s výše uvedenými charakteristikami, ale také se silnými migracemi z Haliče a dalších východních provincií Rakousko-Uherska. Ve studovaném čase proto vedle sebe synchronně existovaly rozdílné typy reprodukčního režimu, které dokládaly jak lokální specifika demografického přechodu, tak i jiné kulturní zvyklosti a stereotypy v rovině reprodukce.

Je např. doloženo, že v rakouském Slezsku bývalo v této době zvykem kojit narozené dítě v průměru 6–8 měsíců, přičemž z výsledků dobových výzkumů jsou známy dvě formy péče o nejmladší děti. Matky buď dítě kojily, i když dítě přikrmovaly krupičnou kaší (z kravského nebo jiného zvířecího mléka), suchary, nastrouhanou žemlí. Nebo se po prvním týdnu života novorozenec odstavoval a nadále krmil tuhou umělou stravou.^[69] Tento způsob byl obvyklý zvláště v Haliči, kde šlo nejčastěji o venkovské zemědělské rodiny a domácnosti a kde nebyla plodnost ovlivňována. Zde se rozšířila praxe nekojit a okamžitě v prvním týdnu života dítěte ho začít krmit kravským mlékem, po němž mělo „lépe růst.“ Vzhledem k velkému vytížení ženy četnými porody a těžkou prací na poli a v domácnosti se o zcela malé děti staraly starší děti (krmily novorozence umělou stravou, kterou matka nemusela osobně připravovat).^[70]

Zvláštní reprodukční typ můžeme nalézt u obyvatelstva v těch oblastech, kde probíhala nejkonzentrovější industrializace, která se promítala mj. do změn způsobu bydlení. Takovým územím se staly obce vytvářející východní část tzv. „jádra“ průmyslové oblasti a jejich nejbližší okolí. K nim patřily tři soudní okresy – Fryštát, Bohumín a Polská Ostrava. V tomto „kotli“ se podle sociologů utvářel nový typ městského člověka průmyslové společnosti – ať už jím byl podnikatel, průmyslový

[69] V dobovém kontextu se odborníci věnovali některým specifickým otázkám reprodukce obyvatelstva, mimo jiné kojenecké úmrtnosti, což dokládá stať zpracovaná soukromým docentem a doktorem Leopoldem Mollem, kterou zveřejnil v týdeníku *Das Österreichische Sanitätswesen* 1913, Nr. 38, Säuglingsschutz und Jugendhygiene. 1913, Heft III s názvem *Säuglingssterblichkeit in Österreich. Ursachen und Bekämpfung*. K hlavním příčinám vysoké kojenecké úmrtnosti autor řadil chudobu, práci žen v zaměstnání, vystěhovalectví a industrializaci. Obyvatelstvo Slezska se pohybovalo v rámci českých zemí na druhém místě za Čechami např. v ukazateli jím konstruovaném, jímž byl počet mrtvě narozených dětí na 1000 obyvatel (Čechy – 29,7, Morava 24,2, Slezsko 25,8); zemědělská Halič měla jen 19,3 ‰. Ze 100 živě narozených zemřelo do prvního měsíce 7,3 dítěte ve Slezsku, 7,9 na Moravě, 9,4 v Čechách, 8,4 v Haliči, do jednoho roku 20,8 ve Slezsku, 20,4 na Moravě, 21,2 v Čechách, 20,7 v Haliči. Viz zde uvedená stať, s. 9.

[70] Leopold MOLL, cit. dílo, s. 8.

dělník, úředník, intelektuál, zaměstnanec, zřízenec či nádeník. Měnil se vztah ke vzdělání, veřejnému prostoru, trávení volného času, novotám, atd. Končila éra, jejíž hodnotový systém byl vymezen náboženským vnímáním, citěním, tradicí. Demografická reprodukce se zde vyznačovala vysokými přirozenými přírůstky, jež se i na přelomu 19. a 20. století a až do roku 1913 udržovaly na hodnotách, několikanásobně převyšujících úroveň českých zemí, což souviselo s imigrací obyvatelstva z východu, s jeho mentalitou, udržováním původního tradičního reprodukčního modelu, zlepšující se životní úroveň, časnější sňatky, přetrvávající vysokou úroveň plodnosti a prudčeji klesající úroveň úmrtnosti. Pokles plodnosti byl nejrychlejší tam, kde celková modernizace pokročila nejdále: čím později ke snížení došlo, tím bylo strmější a rychlejší. V kontextu s ostatními uhelnými revíry českých zemí bylo západní Těšínsko a celý ostravsko-karvinský revír specifické v tom, že zde k poklesu hodnot indexu manželské plodnosti došlo nejpozději a že se pokles uskutečňoval z nejvyšších hodnot. V roce 1869 činil index manželské plodnosti 0,786 na širším Ostravsku, v severočeském hnědouhelném revíru 0,700, v roce 1910 byl 0,671, na severu Čech 0,601, v českých zemích 0,549.^[71]

Dále lze vymezit typ, pro který byla typická vysoká úroveň přirozeného přírůstku daná sice vysokou úrovní porodnosti, ale také relativně vyšší hladinou úmrtnosti. Do něho náležel politický okres Frýdek po svém vyčlenění z politického okresu Těšín v roce 1901 bez statutárního města Frýdku. Výjimečné postavení zaujímal statutární města (Frýdek a Bílsko), přičemž zcela jedinečné pozice dosáhlo Bílsko. Města mívala nadprůměrnou úroveň sňatečnosti jako všechna významnější města (což souviselo se sňatky osob, které v nich trvale nebydlely), hmp Bílska měla nízké hodnoty od počátku sledování, takže lze usuzovat, že se zde šířil nový typ reprodukčního chování (alespoň u některých vrstev obyvatelstva), Frýdek se více blížil svému okolí, hmú byla vysoká u Frýdku, kde se snížila až ve 20. století, zato Bílsko mělo i tento ukazatel velmi nízký, po otevření některých oddělení místní nemocnice se však dosažená úroveň dále nesnižovala.

V rovině mikroanalyticky zkoumaných obcí lze rozlišit reprodukční poměry populací hornických obcí, kde bylo zjištěno vysoké přistěhovalectví osob z východních provincií, specifické bytové a rodinné poměry (institut nocležníků) dané existencí dělnických kolonií, nízkou úrovní vzdělanosti hornických manželek a dcer, což se mimo jiné promítlo v nejvyšší úrovni porodnosti, vysoké a univerzální úrovni sňatečnosti a nižší hladině úmrtnosti, tzn. ve vysoké hrubé míře přirozeného přírůstku. V prostředí hutnického Třince nebyly tyto charakteristiky zcela potvrzeny, možná i proto, že se nedochovaly matriky evangelických církví. Z výzkumu ale vyplývá, že síla Třince jako přitažlivého centra byla do roku 1913 sice malá, ale projevovala se jeho vazba na okolí, pokud jde o zaměstnanost (jak dokládají údaje za Vendryni). U ostatních vesnic se vývoj reprodukčních poměrů neodlišoval od běžných obcí, v nichž se nacházely některé nezemědělské

[71] Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj plodnosti obyvatelstva na Ostravsku...*, s. 78.

zaměstnanecké kapacity nebo byly intenzivně využívány lesy (také k průmyslovým účelům).

Na území Těšínska modernizace probíhala velmi intenzivně, uskutečňovala se v heterogenním prostředí, kdy se jednotlivé skupiny obyvatelstva nacházely na různém stupni civilizačního vývoje, z antropologického pohledu se zde střetávalo, stýkalo a potýkalo, mísilo i ovlivňovalo obyvatelstvo rozdílných kultur a tradic, které přijímalo nové podněty a impulzy s odlišnou mírou recepce, scházely se zde východ se západem.

SUMMARY

The name Těšín is usually given to the northeastern part of the Czech Lands that in the past pertained to the Principality of Těšín (Teschen). The borders of the Principality shifted in the course of history. Therefore, for this study was chosen the territory delineated by the borders of political districts Bílsko, Těšín and Fryštát, as these existed at the beginning of the period under study, the years 1871–1913, including the statutory towns Bílsko and Frýdek.

The population development of the inhabitants of the region of Těšín was studied on three levels – communities, political districts and the region as a whole. For political districts, statute towns and the region as a whole were used the data from Austrian statistics of population development and the results of censuses. Selected communities were processed in student theses. The study does not include all aspects of demographic development; it focuses on the indicators of population development, that is, the crude natality, marriages, mortality and the natural increase. The time period was chosen on the basis of accessibility of the data from Austrian statistics, but at the same time this was an important period of demographic development, the so called first demographic transition (or, at least, its crucial phase).

The research focused on the dissimilarities in the population development of the inhabitants of industrial region of progressive type, here represented by the political district Fryštát, economic and population background (communities in the vicinity of industrial centres) and traditional agricultural region (the political district Bílsko, partially also the political district Těšín). The authors aimed to pay attention also to the cultural heterogeneity of local population that was enriched by new aspects due to the extensive immigration to industrial regions.

PŘÍLOHA Č. 1. HRUBÁ MÍRA PORODNOSTI V POLITICKÝCH OKRESECH
A STATUTÁRNÍCH MĚSTECH TĚŠÍNSKA V LETECH 1871-1913

Rok	Politické okresy				Statutární města		Těšínsko
	Frydek	Těšín	Bílsko-venkov	Fryštát	Frydek	Bílsko	
1871		42,8	44,2	50,2	40,7		45,0
1872		40,0	44,7	50,2	35,9	35,6	43,3
1873		42,8	41,9	53,6	44,7	38,5	45,0
1874		40,2	41,8	51,4	37,6	29,4	42,7
1875		39,6	41,6	50,5	39,6	32,9	42,4
1876		41,1	40,1	48,8	40,6	29,2	42,1
1877		37,9	40,8	46,8	37,5	32,8	40,6
1878		37,9	37,2	43,7	29,8	29,8	38,6
1879		40,2	42,0	49,0	33,7	33,7	42,4
1880		37,5	38,3	43,3	34,3	31,9	38,8
1881		34,9	35,4	41,3	28,9	30,6	36,4
1882		38,2	37,7	43,5	34,7	29,0	38,9
1883		37,7	39,4	45,0	27,6	28,0	39,4
1884		37,7	39,0	44,4	31,1	29,8	39,3
1885		38,9	40,7	44,8	34,5	29,8	40,4
1886		40,3	42,7	46,4	29,9	27,7	41,7
1887		39,7	40,8	44,9	30,7	28,4	40,6
1888		40,2	42,0	46,2	29,9	27,4	41,4
1889		39,6	43,6	47,6	31,0	25,9	41,9
1890		39,7	43,9	47,3	31,5	27,6	42,1
1891		40,3	44,2	48,4	33,3	25,5	42,8
1892		38,3	42,0	46,4	28,3	25,6	40,8
1893		40,5	43,3	49,1	28,6	27,7	42,9
1894		40,0	43,2	48,8	29,5	27,6	42,7
1895		40,0	44,9	49,4	32,3	24,2	43,3
1896		41,0	45,1	48,7	31,8	26,7	43,6
1897		38,3	40,9	48,4	35,3	24,4	41,6
1898		38,7	43,1	50,2	33,8	25,3	43,0
1899		39,2	41,7	51,2	34,9	24,5	43,3
1900		41,1	42,9	52,8	35,2	23,7	44,8
1901	40,9	38,3	41,9	53,9	35,7	23,3	44,4
1902	43,9	40,2	41,2	55,4	37,3	22,0	45,7
1903	40,7	37,9	40,2	53,0	34,2	21,2	43,6
1904	45,3	35,7	39,3	50,6	33,2	21,3	41,9
1905	43,9	36,1	38,0	47,3	31,5	19,0	40,4
1906	45,4	36,0	38,4	45,3	28,0	21,6	40,3
1907	42,6	34,3	38,9	44,7	28,9	19,4	39,2
1908	43,6	35,0	39,6	44,8	26,8	19,4	39,7
1909	43,5	35,5	37,3	43,8	26,5	19,3	39,1
1910	41,2	33,4	36,8	41,4	23,5	17,8	37,2
1911	39,2	32,2	36,7	41,9	23,5	18,8	36,6
1912	35,8	33,1	36,2	39,5	25,0	17,3	35,3
1913	34,5	31,8	34,3	37,6	22,6	17,4	33,7

PŘÍLOHA Č. 2. HRUBÁ MÍRA SŇATEČNOSTI V POLITICKÝCH OKRESECH
A STATUTÁRNÍCH MĚSTECH TĚŠÍNSKA V LETECH 1871-1913

Rok	Politické okresy				Statutární města		Těšínsko
	Frydek	Těšín	Bílsko-venkov	Fryštát	Frydek	Bílsko	
1871		9,5	11,1	10,4	10,0		10,2
1872		8,9	9,5	9,9	10,2	10,7	9,4
1873		8,9	9,0	10,0	7,9	9,8	9,2
1874		9,2	8,3	8,6	8,2	7,7	8,7
1875		9,6	8,2	8,8	8,4	7,3	8,9
1876		9,1	8,5	7,8	8,7	5,5	8,5
1877		7,9	7,8	7,7	7,2	8,0	7,8
1878		8,4	8,1	7,6	7,1	7,7	8,1
1879		8,5	8,7	8,0	7,0	9,0	8,4
1880		8,0	8,1	7,3	7,6	8,6	7,9
1881		8,3	8,3	7,6	5,8	7,4	8,0
1882		8,7	8,8	8,9	6,3	8,8	8,7
1883		8,4	8,5	9,7	8,0	8,2	8,8
1884		9,0	9,0	9,3	6,3	9,4	9,0
1885		9,0	8,7	9,2	7,7	8,3	8,9
1886		8,7	9,8	9,6	8,0	6,9	9,1
1887		8,4	8,0	8,8	8,2	7,6	8,4
1888		9,1	10,1	9,2	8,6	8,5	9,3
1889		7,1	8,8	8,8	8,6	8,3	8,1
1890		8,0	9,5	8,0	10,2	9,8	8,5
1891		8,5	8,9	9,4	6,2	9,4	8,8
1892		8,1	6,7	8,9	6,7	9,7	8,0
1893		8,8	8,9	9,6	7,7	9,1	9,0
1894		9,2	8,1	9,1	10,3	9,9	9,0
1895		9,6	8,8	9,5	10,8	10,8	9,4
1896		8,8	8,3	8,9	10,3	10,3	8,8
1897		8,4	8,7	9,0	9,8	8,9	8,8
1898		8,4	7,9	8,7	10,9	9,8	8,5
1899		9,5	8,5	9,6	9,5	9,0	9,3
1900		9,2	9,0	9,0	8,9	9,6	9,1
1901	8,5	9,5	8,4	9,4	10,2	8,9	9,1
1902	8,3	8,7	7,7	8,8	9,5	9,0	8,5
1903	8,7	8,3	7,6	7,9	7,9	9,4	8,1
1904	7,9	8,0	7,8	7,8	7,0	9,4	7,9
1905	7,9	8,0	7,5	7,4	7,7	10,0	7,8
1906	8,1	7,9	7,8	7,6	6,9	8,2	7,9
1907	8,2	7,8	7,7	8,0	9,6	8,8	8,0
1908	8,4	8,2	7,7	7,7	8,2	8,2	8,0
1909	7,8	8,3	7,8	7,7	6,4	8,9	7,9
1910	7,4	8,0	8,0	7,1	7,2	8,0	7,6
1911	7,6	7,9	7,5	7,8	7,9	9,0	7,8
1912	7,4	8,0	7,1	7,6	7,0	7,8	7,6
1913	7,1	7,3	6,6	7,5	7,2	7,1	7,2

PŘÍLOHA Č. 3. HRUBÁ MÍRA ÚMRTNOSTI V POLITICKÝCH OKRESECH
A STATUTÁRNÍCH MĚSTECH TĚŠÍNSKA V LETECH 1871-1913

Rok	Politické okresy				Statutární města		Těšínsko
	Frydek	Těšín	Bílsko-venkov	Fryštát	Frydek	Bílsko	
1871		29,8	31,3	29,4	32,42		30,2
1872		35,1	33,4	38,1	29,96	29,8	35,0
1873		34,2	35,1	35,3	37,13	25,4	34,3
1874		28,6	34,1	33,1	29,23	22,7	30,8
1875		26,7	31,0	28,4	27,98	24,5	28,1
1876		27,0	30,9	28,0	28,71	24,2	28,2
1877		29,9	32,3	32,2	36,60	24,6	31,0
1878		34,0	34,5	39,5	33,40	29,8	35,3
1879		28,0	29,0	27,5	31,48	24,1	28,0
1880		26,4	29,0	27,1	29,60	24,0	27,2
1881		28,0	36,3	28,2	28,90	27,8	30,1
1882		33,4	34,4	29,5	38,40	23,1	32,2
1883		30,2	31,8	29,0	33,10	23,2	30,0
1884		27,4	30,0	27,3	22,80	24,7	27,8
1885		30,7	32,9	29,4	31,80	21,3	30,5
1886		32,4	32,9	31,1	32,00	20,6	31,6
1887		32,5	34,2	30,8	26,40	21,9	31,8
1888		32,0	36,2	27,7	28,00	27,9	31,5
1889		27,5	28,4	27,7	24,30	19,1	27,3
1890		31,7	36,5	28,6	32,70	24,1	31,6
1891		26,5	28,3	25,6	21,20	18,1	26,1
1892		29,0	29,3	27,2	27,10	18,0	28,0
1893		28,8	27,8	27,9	24,90	20,1	27,8
1894		27,8	29,7	24,4	25,10	22,7	26,8
1895		32,5	30,4	27,4	26,10	21,0	29,6
1896		26,5	28,9	21,7	22,80	20,1	25,0
1897		28,8	29,3	24,1	27,20	21,6	26,9
1898		26,2	26,8	24,6	24,10	18,4	25,4
1899		30,8	28,2	30,1	29,40	22,9	29,6
1900		30,7	28,9	25,0	30,30	19,2	27,8
1901	29,4	25,3	25,4	22,8	26,80	21,1	24,7
1902	27,0	27,6	26,2	23,7	25,60	17,6	25,3
1903	27,4	26,4	26,8	22,7	25,70	20,5	24,9
1904	31,2	29,4	26,1	24,9	27,90	22,1	27,6
1905	26,1	26,2	26,0	22,1	23,80	22,0	24,8
1906	23,8	24,8	23,6	22,4	23,00	20,5	23,5
1907	29,1	26,4	24,9	23,8	29,50	21,0	25,9
1908	22,5	24,2	23,2	19,5	21,70	19,5	22,1
1909	24,5	25,0	23,7	20,5	22,40	19,9	23,1
1910	22,7	25,3	21,6	20,6	20,50	18,2	22,3
1911	22,5	23,5	22,6	18,9	20,60	21,2	21,6
1912	20,8	22,6	21,6	18,1	19,10	22,7	20,7
1913	19,3	24,0	20,9	18,9	18,70	19,4	20,6

PŘÍLOHA Č. 4. HRUBÁ MÍRA PŘIROZENÉHO PŘÍRŮSTKU V POLITICKÝCH
OKRESECH A STATUTÁRNÍCH MĚSTECH TĚŠÍNSKA V LETECH 1871–1913

Rok	Politické okresy				Statutární města		Těšínsko
	Frydek	Těšín	Bílsko-venkov	Fryštát	Frydek	Bílsko	
1871		13,1	12,9	20,8	8,3		14,8
1872		4,9	11,2	12,1	6,0	5,8	8,3
1873		8,6	6,9	18,3	7,5	13,0	10,6
1874		11,7	7,7	18,2	8,4	6,7	11,9
1875		12,9	10,5	22,1	11,7	8,4	14,3
1876		14,1	9,1	20,8	11,9	4,9	14,0
1877		8,0	8,5	14,6	0,9	8,3	9,6
1878		3,9	2,7	4,3	-3,6	0,0	3,3
1879		12,2	13,0	21,4	2,2	9,6	14,4
1880		11,1	9,2	16,2	4,7	7,9	11,6
1881		6,9	-0,9	13,1	0,0	2,8	6,3
1882		4,8	3,3	14,0	-3,7	5,9	6,7
1883		17,5	7,6	16,0	-5,5	4,8	9,4
1884		10,3	9,0	17,1	8,3	5,1	11,5
1885		8,2	7,8	15,4	2,7	8,5	10,0
1886		7,9	9,8	15,3	-2,1	7,1	10,1
1887		7,2	6,6	14,1	4,3	6,5	8,8
1888		8,2	5,8	18,5	1,9	-0,5	9,9
1889		12,1	15,2	19,9	6,7	6,8	14,6
1890		8,0	7,4	18,7	-1,2	3,5	10,5
1891		13,8	15,9	22,8	12,1	7,4	16,7
1892		9,3	12,7	19,2	1,2	7,6	12,8
1893		11,7	15,5	21,2	3,7	7,6	15,1
1894		12,2	13,5	24,4	4,4	4,9	15,9
1895		7,5	14,5	22,0	6,2	3,2	13,7
1896		14,5	16,2	27,0	9,0	6,6	18,6
1897		9,5	11,6	24,3	8,1	2,8	14,7
1898		12,5	16,3	25,6	9,7	6,9	17,6
1899		8,4	13,5	21,1	5,5	1,6	13,7
1900		10,4	14,0	27,8	4,9	4,5	17,0
1901	11,5	13,0	16,5	31,1	8,9	2,2	19,7
1902	16,9	12,6	15,0	31,7	11,7	4,4	20,4
1903	13,3	11,5	13,4	30,3	8,5	0,7	18,7
1904	14,1	6,3	13,2	25,7	5,3	-0,8	14,3
1905	17,8	9,9	12,0	25,2	7,7	-3,0	15,6
1906	21,6	11,2	14,8	22,9	5,0	1,1	16,8
1907	13,5	7,9	14,0	20,9	-0,6	-1,6	13,3
1908	21,1	10,8	16,4	25,3	5,1	-0,1	17,6
1909	19,0	10,5	13,6	23,3	4,1	-0,6	16,0
1910	18,5	8,1	15,2	20,8	3,0	-0,4	14,9
1911	16,7	8,7	14,1	23,0	2,9	-2,4	15,0
1912	15,0	10,5	14,6	21,4	5,9	-5,4	14,6
1913	15,2	7,8	13,4	18,7	3,9	-2,0	13,1

RECENZE

Milan Myška

Z díla hospodářského historika. K vydání připravil Aleš Zárický a kol. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě 2010, 586 s. ISBN 978–80–7368–735–9.

K pětasedmdesátinám známého českého historika hospodářských a sociálních dějin Prof. PhDr. Milana Myšky, DrSc. (*1. dubna 1933), připravili jeho kolegové a kolegyně z Filozofické fakulty Ostravské univerzity obsáhlý sborník jeho statí, zaměřených především k hospodářským dějinám, ale zasahujících často i do dějin sociálních a v některých případech se dotýkajících i oboru historické demografie. Vyšel sice až dva roky po Myškově jubileu, avšak pečlivá příprava se vyplatila. Do rukou českého čtenáře se dostává téměř šestisetstránkový reprezentativní výběr Myškových studií, umožňující čtenáři učinit si velmi dobrou představu o autorově přínosu české historiografii, který byl vskutku mimořádný. Výbor je cenný o to více, že řada z těchto 19 studií, ač mnohdy zásadní povahy, v období 1970–1989, kdy Milan Myška musel opustit své pracoviště na Pedagogické fakultě v Ostravě a dlouho zůstával bez zaměstnání, vycházela pod cizím jménem nebo v zahraničí, případně v dnes téměř nedostupných interních (často jen rotaprintovaných) sbornících, a je tudíž dnešnímu zájemci, zejména z řad mladších historiků, obtížně dostupná.

Sborník nám představuje Milana Myšku jako vysoce erudovaného, nesmírně pracovitého a velmi inspirativního historika, který se celý svůj život systematicky soustřeďoval k několika základním tématům, úzce souvisejícím s prostředím, v němž působil, tj. se vznikem a rozmachem ostravské průmyslové oblasti a s industrializací českých zemí obecně. Zaujalo ho zejména formování hlavních tříd moderní společnosti – dělnictva na straně jedné a podnikatelstva na straně druhé, dále pak dějiny jednotlivých průmyslových odvětví, zejména hutnictví železa, ale i např. textilního průmyslu. V našem prostředí měly jeho práce často výrazně průkopnický charakter, jako prvý např. u nás seznámil zájemce s teoretickými problémy protoindustrializace, především ale byl hlavním teoretikem výzkumu podnikatelstva jako sociální skupiny.

Vedle vlastních Myškových studií zaujmou čtenáře i další příspěvky otištěné ve sborníku. Je to zejména vzpomínková stať Myškova dávného přítele Zdeňka Jindry, silně osobní, která nejen podrobně vykresluje Myškovu životní dráhu a charakterizuje hlavní oblasti jeho vědeckého zájmu, ale také připojuje osobní vzpomínky Z. Jindry jak na dobu společných studií, tak i na další léta Jindrova působení na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Škoda jen, že Jindra ponechává stranou velmi plodné období Myškova působení po roce 1989, po jeho návratu na ostravskou fakultu a do vysokých univerzitních funkcí. Tuto mezeru

nemůže plně nahradit ani rozhovor Pavla Šopáka s jubilantem, i když je v něm Myškova činnost po listopadu zachycena plněji. Není totiž sporu, že právě díky M. Myškovi se ostravská katedra historie dostala na jedno z čelných míst mezi historickými pracovišti na našich vysokých školách, stačí připomenout jen významné projekty, které tu inicioval, nebo založení Centra pro hospodářské a sociální dějiny OU v roce 2008, které si za krátkou dobu své existence vydobylo nemalý respekt. A konečně je třeba přivítat i připojení Myškovy úplné bibliografie. Právě při jejím pročítání narazíme i na řadu Myškových studií věnovaných buď přímo historické demografii, nebo alespoň se jí více či méně dotýkajících. Jsou to studie týkající se geneze a vnitřní struktury dělnictva na Ostravsku, původu dělnictva ostravského centra i dalších slezských průmyslových měst, migrací z Haliče na Ostravsko, společenské struktury některých měst či měst i Ostravska jako celku včetně její dynamiky, studie využívající odhadní operáty stabilního katastru, studie o počátcích výstavby dělnických obydlí, ekonomických předpokladech populačního vývoje ostravské průmyslové oblasti, židovském obyvatelstvu nebo teoretických otázkách industrializace a urbanizace v 19. století i další. Připomenout je třeba i Myškovu iniciativu k vydání učebního textu *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku, I-II*, Ostrava 2008, 2010, kde jsou v jednotlivých kapitolách nastíněny i možnosti využití některých demografických pramenů (matriky ad.) a kam sám přispěl kapitolami o vceňovacích operátech stabilního katastru, montanistické statistice, podnikových matrikách a statistických zprávách OŽK. Historický demograf však musí především ocenit fakt, který není v publikaci tak zřetelný, jak by si zasloužil, totiž Myškovu zásluhu na vzniku a rozmachu ostravského střediska historicko-demografického bádání, patřícího k předním pracovištím tohoto zaměření u nás. Byl to totiž právě Milan Myška, který začal již v šedesátých letech systematicky orientovat své žáky a mladší spolupracovníky na historickou demografii a podporoval rozmach této disciplíny po celou dobu svého působení na ostravské pedagogické, později filozofické fakultě. Sborník Myškových prací ukazuje, že životní jubilea jednotlivých historiků není třeba slavit jen sborníky příspěvků žáků a přátel, často tématicky vnitřně velmi různorodými a obsahujícími mnohdy příspěvky velmi nevyrovnané úrovně, ale že daleko přínosnější může být sborník dobře zvolených jubilentových vybraných statí. Tak je tomu zcela jistě v případě Myškova recenzovaného sborníku.

Eduard Maur

Mária Kohútová

Vývoj obyvatelstva na Slovensku v 16. a 17. storočí. Vysokoškolské učebné texty. Trnava, Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave 2010, 68 s., ISBN 978-80-8082-349-8.

Mária Kohútová vydala v roce 2010 svou dosud nejnovější práci „*Vývoj obyvatelstva na Slovensku v 16. a 17. storočí*“. Tato skripta jsou určená studentům historie k usnadnění proniknutí do historické demografie. Zaměřuje se především na nejvýznamnější prameny, které lze použít při studiu vývoje obyvatelstva v minulosti, na základní pojmy historické demografie a na přirozený pohyb obyvatelstva.

Práce je rozdělena do pěti kapitol, které často dále dělí na další podkapitoly. Jednotlivé podkapitoly 4. a 5. kapitoly obsahují teoretickou a praktickou část, která vychází z autorčiných výsledků výzkumu matrik farnosti Radošovce v letech 1635–1765 a které získala použitím metody rekonstrukce rodin.

V úvodní kapitole, která se věnuje vývoji obyvatelstva, autorka velice stručným způsobem vysvětlila pojmy demografie a historická demografie a nastínila zájem o demografické jevy v minulosti.

Druhá kapitola, již rozsáhlejší, se zabývá prameny využitelnými pro výzkum vývoje obyvatelstva v předstatistickém období. Pro období bez písemných dokladů se můžeme opřít jen o hmotné prameny a kosterní nálezy. V období, ve kterém již máme zachované písemné prameny, rozlišujeme písemné prameny povahy demografické (hlavním cílem bylo zachytit počet a složení obyvatelstva) a nedemografické (mající jiný cíl než podat obraz o demografickém stavu obyvatelstva). Hlavní pozornost je věnovaná pramenům nedemografické povahy, a sice městským knihám, urbářům, portálním soupisům, desátkovým soupisům a pramenům církevní proveniencie (status animarum, zpovědním seznamům a matrikám). U každého pramene nastiňuje způsob jejich vzniku, jejich stručnou charakteristiku a funkci a velice stručné příklady využití pramene v historickém bádání. Bohužel autorka nezmiňuje historiky, kteří se zajímali či zajímají o jednotlivé prameny. Jistě by to bylo pro čtenáře velkým přínosem. Zde bych upozornila na jednu menší nepřesnost. Autorka nesprávně uvádí, že nejstarší dochované matriky pocházejí až ze 14. a 15. století; dle novějších výzkumů se matriky zachovaly již ze 13. století.

Další kapitola je věnovaná základním pojmům historické demografie. Autorka svoji pozornost obrátila na problematiku počtu obyvatelstva (odhad počtu obyvatel, interpolaci a extrapolaci, počet domů, počet berních poplatníků, ukazatele přirozené změny, hustotu obyvatelstva), pohybu obyvatelstva (přirozený pohyb, prostorovou mobilitu, sezónnost), rodiny a domácnosti (typologii) a rekonstrukce rodin. V podkapitole o rodině a domácnosti se autorka vůbec nezmiňuje o Peterovi Laslettovi, který navrhnul historicko-demografickou typologii domácností. Část o rekonstrukci rodin je velice stručná. Jistě by si zasloužila větší pozornost,

a to i vzhledem k tomu, že tuto metodu použila M. Kohútová pro získání údajů o vývoji obyvatelstva jí zkoumané farnosti.

Stěžejním pilířem této práce jsou kapitoly zabývající se vývojem přirozené měny obyvatelstva, přirozeným přírůstkem a prostorovou migrací, kde se zaměřila na stěhování poddaných (ale krátce zmínila i migraci šlechty), důvody migrací a na původ přistěhovalců. V kapitole o přirozené změně obyvatelstva obrátila svou pozornost na základní otázky sňatečnosti (věk snoubenců, počet uzavřených sňatků, druhé a další sňatky, počet trvale svobodných lidí, míru sňatečnosti, sezónnost uzavírání sňatků, délku období od ovdovění po další sňatek), porodnosti (počet pokřtěných, nemanželské děti, vícečetné porody, pohlaví dítěte, meziporodní intervaly, počet dětí v rodině) a úmrtnosti (počet zemřelých, úmrtnost dětí, příčiny úmrtí, věk zemřelých).

K práci bych měla několik menších, ale i větších výtek. Již samotný název ve čtenáři evokuje představu, že nám autorka podá přehledný vývoj obyvatelstva na území Slovenska v 16. a 17. století. Ve skutečnosti se ale jedná o snahu vytvořit skripta věnovaná historikům, zabývající se historickou demografií, o pokus vysvětlit základní pojmy s tímto oborem spojenými. Nejedná se ale ani o typická skripta, neboť M. Kohútová doplňuje tuto práci o výsledky svého dlouhodobého výzkumu matrik farnosti Radošovce v letech 1635–1765 (tedy v 17. a 18. století a ne v 16. a 17. století, jak je uvedeno v názvu publikace). Tudíž se jedná spíše o rozsáhlejší studii zaměřenou na populační vývoj jedné farnosti, kdy v úvodních částech jednotlivých kapitol nastiňuje základní pojmy, které jsou spojené s přirozeným pohybem obyvatelstva. Stejně tak mluvit o vývoji obyvatelstva na Slovensku je velice zkreslující, neboť autorka svou práci teritoriálně omezila na jednu farnost. Jedná se tedy o sondu do populačního vývoje Slovenska, který nelze zcela generalizovat, neboť v sobě obsahuje značné rozdíly mezi jednotlivými regiony a typy obcí. Jistě je také velkou škodou, že se autorka alespoň velice stručně nezmiňuje o charakteristice dané oblasti (poloze, hospodářství, způsobu obživy, pracovních možnostech, zdravotních podmínkách). Tento popis by čtenáři mohl pomoci udělat si představu o tom, čím byla zkoumaná oblast ovlivňována, a tím pádem i jakým způsobem mohl být ovlivněn samotný demografický vývoj.

Mezi větší výtky bych zařadila i to, že M. Kohútová prakticky nepřišla s ničím novým, ale spíše se jedná o kompilaci několika prací cizích autorů a autorčiných studií věnovaných demografickému vývoji. Kapitoly „Základné pojmy historickej demografie“ a úvodní části jednotlivých podkapitol kapitoly „Prirodzený pohyb obyvatelstva“ jsou téměř doslovným přepisem práce Eduarda Maura (Eduard MAUR, *Základy historickej demografie*. Praha 1983), přičemž v druhém případě ho ani nezmiňuje v použité literatuře.

Dle mého soudu by práce zvýšila svou hodnotu, kdyby autorka zařadila do publikace další dvě kapitoly – první, která by se zabývala stručným nastiněním stavu dosavadního bádání na Slovensku, popř. i ve světě, a druhá, která by se zabírala

bibliografií spojenou s touto tématikou. M. Kohútová sice na konci jednotlivých kapitol uvádí pár odkazů na literaturu, ale dle mého názoru je to nedostačující.

I přes veškeré výtky je práce napsaná přehledně. Zájemci o historickou demografii tak mají možnost udělat si ve zkratce přehled o základních pojmech a metodách výše zmíněného oboru.

Alexandra Šikulová

Historická demografie

2011/35 [2]

Evoluční koncepce v současném historickovědním studiu kultury	
JAN HORSKÝ	147
K historické demografii a demografické historii na Slovensku	
PAVOL TIŠLIAR	179
Dědické strategie a předávání gruntu ve vztahu k příbuzenství a genderu	
LENKA BUDILOVÁ	187
Vývoj úmrtnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)	
ALEXANDRA ŠIKULOVÁ	217
Přirozená měna obyvatelstva Těšínska v etapě modernizace	
LUMÍR DOKOUPIL, LUDMILA NESLÁDKOVÁ, RADEK LIPOVSKI	263
Recenze	297